

A budapesti református belmisszió központja. A Németajkú Ev. Ref. Leányegyház rövid története (1859–1912)

Kovács Ábrahám

Bevezetés

A Budapesti Németajkú Ev. Ref. Leányegyház története szorosan összekapcsolódik a református egyházban kialakult ébredési mozgalmak genezisével, majd pedig történetével. A 19. században külföldi hatásra létrejött missziói és egyháztársadalmi mozgalmak közvetlen gyümölcse lett a Magyarországi Református Egyházban kicsiny, a tömbreformátusságtól szinten mindenben eltérő pesti evangéliumi kezdeményezés. A gyülekezet létrejöttének történetét az egyházi megújulásért tenni kívánó, de eltérő teológiai meggyőződés alapján működő pesti protestáns körök küzdelmének köszönheti. Ezt a korszakot nevezhetjük „a vajúdás és megszületés korának” (1859–1863). A leányegyház alapításának és első évtizedének történetét részletesen már feldolgoztuk.¹ Ezért most csak rövid áttekintést adunk a következő korszakról is, melyet az alapvető missziói ágak lerakása jellemzett (1864–1869), majd a templomépítés korszakát (1870–1878) mutatjuk be. A gyülekezet történetének következő, igen gyümölcsöző korszaka egybeesett az országos teret nyerő későbbi belmissziói egyletekkel (1880-as évek), majd az 1890-es évek konfliktusai következtek. Végül pedig a gyülekezet életében jelentős váltást jelentett a missziói munkák újragondolása és a gyülekezeti életből való kiválása (1900–1914).

A vajúdás és megszületés kora (1859–1863).

Az árvaápoló egyesület mint a liberális és hitvalló csoportok közti konfliktus előidézője

A gyülekezet keresztyén világszemléletének háttere, az új ébredési közösség teológiai látása két forrásból és három pontból eredeztethető. A németországi pietizmus és az angolszász evangélikalizmus, mint éltető víz táplálta az ébredést. A három meghatározó szellemi kör általában egy-egy fő vagy közösség köré csoportosult. Ez, mint előzmény, Mária Dorottya főhercegnő württembergi pietizmusát, a Skót Misszió lelkészeinek evangélikalizmusát, majd legfőképpen Biberauer Theodor magyarországi német ajkú pietista kegyességét jelentette. Ők három hasonló lelkiségű csoportosulásnak voltak a kimagasló vezéralakjai, akik együtt kezdtek munkálkodni.

Pesten a teológiai racionalizmus korában a németajkú protestánsok között megteremtődött az igény egy olyan pietista közösség építésére, amely a megtérést, az újjászületést és az abból fakadó társadalmi, szociális és diakóniai cselekvést, azaz az örömhírről szóló missziót komolyan vette. A Szén (ma: Deák) téri német evangélikus és a Széna (ma: Kálvin) téri magyar református gyülekezetben meglévő német ajkú istentiszteletek nem elégítették ki a nagyrészt evangélikus pietista háttérből táplálkozó, Biber-

¹ KOVÁCS ÁBRAHÁM: A Budapesti Ev. Ref. Németajkú Leányegyház eredete és története, 1859–1869. Debrecen, 2004. (továbbiakban: KOVÁCS, 2004.)

auer Theodor által szervezett, a teológiai racionalizmus ridegségével szemben álló polgári rétegek lelki igényét. Sokakban megfogalmazódott nemcsak az egyházi reformok, hanem a lelki megújulás igénye is. Az előbbihez a racionalizmusból kialakuló liberalizmus örömmel csatlakozott, úgy, mint az ébredési mozgalmak, de az olyan klasszikus keresztyén hitvallással, mely a megtérésre helyezte a hangsúlyt, azok nem tudtak mit kezdeni. A lelki megújulást sürgető és kívánó csoporthoz csatlakozott a magyar társadalmi életnek egyik leginkább prominens személyisége, Mária Dorottya főhercegnő, József nádor felesége.² A württembergi pietista lelkiséget a katolikus Habsburg-udvarral szemben nyíltan felvállaló nádorné hathatósan támogatta a lelki megújulást és az azokból fakadó missziót végző tevékenységeket, mint például a biblia- és iratterjesztést, az egyesületek létrejöttét, evangéliumi folyóiratok beindítását, továbbá az ilyen tevékenységeket végző Skót Missziót is.³ Az 1841-ben Skóciából Magyarországra érkező zsidómissziót végezni kívánó közösség letelepedésében Mária Dorottya nádornénak rendkívül meghatározó szerepe volt.⁴ Ez az angolszász evangélikalizmust képviselő mozgalom, csakúgy, mint lelki testvére, a német pietizmus, hangsúlyozta a személyes döntésen alapuló egyháztagságot, a bűnbánat, megtérés és a Krisztusban való újjászületés evangéliumi üzenetét.

A leányegyház létrejöttének szellemi előzményét tehát az 1841-től kibontakozódó német pietista és skót evangélikalizmus missziói összefogásában jelölhetjük meg.⁵ Közös cél volt a protestáns (református és evangélikus) egyházak megújítása, az lelki ébredésért való imádkozás, hogy a népegyházakban ne csak névleges keresztyének legyenek, hanem az a hitüket megvalló és missziói munkákat végző, hitre jutott tagokból álljon. A Magyarországon megjelent két irányzat missziói tevékenysége közül a pietisták inkább a „pogányok” közt végeztek missziót, míg az evangélikál skótok a zsidómissziót tekintették elsődleges feladatuknak. A zsidó- és pogánymisszió összekapcsolódását John Duncan, skót misszionárius, az edinburghi egyetem héber nyelv és orientalisztika professzora így látta 1841-ben:

„Bizonyos vagyok abban, hogyha Isten segédelmével sikeresen el akarjuk érni célunkat e helyen, akkor következetesen rá kell térnünk a zsidómisszióra, mint fő célunkra, de nem úgy mintha az egyedül elérendő dolog számunkra. Mivel a dolgok igen szánalomra méltó állapotban vannak itt [Magyarországon] vallás és erkölcs tekintetében még a hitvalló protestánsok között is, ez komoly akadályt gördít Izráel megtérése elé. Ezért határozottan azon a véleményen vagyok, bárki is legyen itt, mint misszionárius, munkálkodnia kell – amennyiben az Úr lehetőségeket ad arra – az

² KOVÁCS ÁBRAHÁM: Mária Dorottya nádorné és a modern protestáns angolszász és német eszmék terjesztése Magyarországon. In: *Századok*, 2006. 5. sz. 1531–1550. p.

³ FABINYI TIBOR: Mária Dorottya. Az utolsó magyar nádorné élete képekben. Bp., 1977.

⁴ KOVÁCS ÁBRAHÁM: A skót–magyar kapcsolatok az 1840-es években és hatásuk a magyar protestáns egyházi és társadalmi életre. In: *Pro Minoritate*, 2001. Nyár. 177–186. p.

⁵ KOVÁCS, ÁBRAHÁM: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews and its Impact on the Revival of the Reformed Church of Hungary*. Wien–Oxford–Frankfurt a. Main, 2006. (továbbiakban: KOVÁCS, 2006.) 54–60. p.

»igaz vallás« megújítása érdekében (úgy a tanítás, mind az istenes élet tekintetében) ez ország protestáns egyházai között, amelyek a megbotránkoztatás kövei helyett, mint ahogy most vannak, a legjobb eszközeivé válhatnának Izráel háza elveszett juhainak, a lelkek pásztorához és püspökéhez való egybegyűjtésére.”⁶

A magyarországi pietizmust képviselő Biberauer Theodor pedig első sorban az egyházi ébredést, azaz a sajátos értelemben vett „pogánymissziót” tekintette feladatának. Erről tanúskodik az Árvaápoló Egylet alapító okirata, amelyet Biberauer fogalmazott meg. Hogy mennyire nem egyház-társadalmi reformot,⁷ hanem belmissziói lelki megújulásból táplálkozó missziói munkát kívánt végezni, azt az alábbiak is jól szemléltetik:

„[Az egyesület] nem olyan intézetet óhajt, amely kincseket gyűjt, hogy saját tőkéjéből magát fenntarthassa, hanem amelynek előljárósága az Úrra bízta magát, aki a szélnek és haboknak parancsol, s akinek hatalmában áll a szíveket kormányozni, és a könyörülő szeretet legcsekélyebb adományaira is áldását adni.”⁸

Természetesen a két missziói munka elválaszthatatlanul összefonódott, azonban épp a gyülekezet története is jól mutatja, hogy a hangsúlyeltolódások néha belső konfliktusokhoz vezettek.

Mielőtt tovább mennénk, a szellemi háttér megrajzolása után ejtsünk szót az egyházi keretekről. A gyülekezet történetének egyházszerkezeti előzményei a mai Kálvin téren megjelenő, németajkú református gyülekezeti istentiszteleti közösségek létében kereshető, valamint a sajátosan egyedülálló Skót Misszió angol és németnyelvű közösségében, amelynek eleinte az Angol Királynő Szálloda adott helyet.⁹ Az előbbiben fontos szerepet kapott azon egyházpolitikai törekvés, hogy József nádor második feleségének, a német református Herminának legyen alkalma istentiszteletek látogatására,¹⁰ az utóbbinál pedig lényegessé vált az a kérdés, hogy a skótok angolul végezték először missziói munkájukat a zsidók között, de az áttérő pesti zsidóság német anyanyelvű volt. Így alakulhatott ki az a többnyelvű istentiszteleti közösség az Angol Királynő Szálloda kápolnájában, amelyről Brunswick Teréz németül, angolul és franciául írt naplófeljegyzései is tanúskodnak.¹¹

⁶ DUNCAN, JOHN: Extract Letter from Rev. Dr. Duncan to Rev. Dr. Candlish Pesth, January 24, 1842, In: *HFMRCofS*, 2. 4 (April 1842), 45–46. p. Vö.: BROWN, DAVID: Life of the late John Duncan. Edinburgh, 1872. (2nd rev. ed.) 319. p.

⁷ A szóhasználat inkább a liberálisokra jellemző.

⁸ BROCSKÓ LAJOS: A Budapesti Protestáns Országos Árvaegylet és árvaházak története 1859–1895. Bp., 1896. 4. p.; vö. BODOKY RICHÁRD: Jövevények és vándorok. Polgári családtörténet. A Biberbauer-Bodoky Krónika. I–V. köt. Bp., 1996–2001. (továbbiakban: BODOKY, 1996–2001.) I. 203. p. A hivatkozás az Árvaápoló Egylet alapszabályából származik.

⁹ FEST SÁNDOR: Angolok Magyarországon a reformkorban, 1825–1848. Bp., é.n. 30. p.

¹⁰ FARKAS JÓZSEF: A pesti református egyház 101 éves története. Kecskemét, 1898. (továbbiakban: FARKAS, 1898.) 63. skk. p.

¹¹ Brunswick Teréz naplója, 1841. október 18. – Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény. B. 0910/55/1–8. dob. Napló, 1841–1843.

A reformkor utolsó évtizedében még egymás mellett léteztek a később szabadelvűnek nevezett egyházi vezetők (a református Török Pál és Dobos János, a zsidó hitről evangélikus hitre áttért Bloch Móritz – magyarosodása után Ballagi Mór¹² –, az evangélikus Székács Pál), illetve az evangéliumiak. Utóbbiak közt említést érdemel a lutheránus pietista August Gottlieb Wimmer, Mária Dorottya főhercegnő, az ő udvari lelkésze, Georg Bauhofer, valamint a hozzájuk hasonlóan gondolkodó skót református evangélikálok, mint például John Duncan, Allan Owen és Robert Smith misszionáriusok.¹³ Ide tartozott még a budai hajógyár igazgatója, a baptista Samuel Pretious, akinek unokahúgát vette el a később püspökké vált Török Pál.¹⁴

A pesti liberális / evangéliumi vita az 1850-es évek végén kezdett kialakulni, amikor Mária Dorottya már nem élt, a pesti közös protestáns teológia létrejött (1855), illetve az 1852-ben kitiltott Skót Misszió 1857-ben ismét Magyarországra telepedhetett. Új szereplők jelentek meg az evangéliumi oldalon: Bauhofer, Israel Saphir (a Skót Misszió legelső zsidó megtérteinek egyik legprominensebb alakja), a már szintén említett Biberauer Theodor, valamint a Skót Missziói Iskola igazgatója, Adrian van Andel. A pesti protestáns liberális oldal teológiai vezetői Ballagi Mór, Török Pál és Székács József voltak. Az 1840-es évek elejétől eltelt, majdnem két évtized alatt kikristályosodott számukra, hogy milyen teológiai látásmód alapján kívánták megvalósítani egyházi reformjaikat, előmozdítani az egyház megújulását. Bár az eszközök nagyon hasonlóak voltak, a missziói célok és a vallásértelmezésük azonban – külső hasonlóságuk ellenére is – kardinálisan eltértek. A liberálisok a valláserkölcés megjobbításáról, az ember alapvetően jó voltáról, a krisztusi eszmény eléréséről beszéltek, míg az evangéliumi oldal bibliai alapon hangsúlyozta az eredendő bűnt, az ember romlottságát, a megtérést, bűnbánatot és a Jézus Krisztus váltságahalálában nyert bűnbocsánatot. A liberálisok az ember jobbá válásáról beszéltek, míg az evangéliumiak a hit által, kegyelemből újjászületett emberről. A liberális vallásos szellem a jó ember jó cselekedeteiről beszélt, a hitvalló teológia pedig a bűnbocsánatot nyert, Krisztus váltságahalálában Isten előtt megigazult („jónak látott”, igaznak tartott) ember életéből fakadó jó cselekedetéről.

Ez a hitbeli meggyőződésből fakadó különbség vezetett az árvaházi konfliktushoz, amelyet egyik oldalról, a református oldalon Ballagi Mór és társai, valamint az evangélikus Hornyánszky Viktor és a Székács-féle vonal képviselt, a másik oldalon pedig ott állt a magyar református egyháztörténelemben addig kevésbé ismert Biberauer-Bodoky család első pesti személyisége, Theodor, illetve van Andel.¹⁵ Az első egyesület, amelyet Biberauer javasolt, a Lutheránus Legényegylet (Evangelischer Gesell-Verein) létrehozása volt.¹⁶ Ennek hármas célkitűzésében a következőket találjuk: a keresz-

¹² KOVÁCS ÁBRAHÁM: Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kiterés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete. In: *Confessio*, 1997. 3. sz. 109–125. p.

¹³ KOVÁCS, ÁBRAHÁM: The Origin of the Scottish Hungarian Church Relations. The settlement and the first years of the Scottish Mission in the 1840s. Debrecen, 2001.

¹⁴ KOVÁCS, 2006. 98. p.

¹⁵ KOVÁCS, 2004. 23. skk. p.

¹⁶ BODOKY, 1996. I. 206. p. Vö. KOVÁCS BÁLINT: A keresztyén ifjúsági egyesület története 1883–1950. Bp., 1998. (továbbiakban: KOVÁCS, 1998.)

tyén lelkiület és erkölcs erősítését, a szaktudás elmélyítését, és a szociális rászorulókat, illetve beteg tagok segélyezését.¹⁷ Ez az egyesület már 1858. május 23-án megtartotta közgyűlését.¹⁸ Természetesen ezt az egyesületet a liberálisok lelkesen támogatták, mert ők is látták a társadalom bajait és egyházi megoldásokat kerestek rá. Az Árvaápoló Egyesület létrehozását – a legényegylethez hasonlóan – az evangéliumiak kezdeményezték. Rövidesen meg is alakult 1859. május 17-én a mai Deák téri evangélikus templomban.¹⁹ Az egyesület Árvaházat hozott lére, amelynek megnyitója alig pár hónap múlva meg is történt, 1859. augusztus 20-án.²⁰ Az evangéliumiak (pietista-evangélikál szövetség) és a liberálisok ekkor még együttműködtek. Azonban ez a közös munka tiszavirág-életűnek bizonyult.²¹

A leányegyház létrejöttét annak köszönhetjük, hogy az evangéliumiak által alapított missziói tevékenységekből (Legényegylet, Árvaápoló Egyesület) fokozatosan kiszorultak. Ez juttatta el az evangélikus Biberauer Theodort és a skót misszió igazgatóját, Adrian van Andelt arra, hogy új gyülekezetet kell alapítani, amely a liberális befolyástól függetlenül tudja majd végezni az evangéliumi missziót, illetve létre tud hozni azoktól független missziói intézményeket is.

A gyülekezet kezdetét 1859-re szokták tenni, mert akkor adták be az első kérvényüket a mai Kálvin téri egyházközségnek egy önálló gyülekezeti közösség létrehozása érdekében.²² Hosszas tárgyalások és súlyos konfliktusok után a református gyülekezet, a Skót Misszió és a Biberauer vezetésével szerveződő német ajkú közösség hármass érdekkegyeztetéséből született meg a jogilag alárendelt szerephez jutó, de valójában önálló életet kezdő leányegyház.²³ A gyülekezet, mint leányegyház valójában csak 1864-re jött létre jogi értelemben, amikor van Andel és Hefter lelki szolgálatai után a pietista-evangélikál vezetéssel formálódó közösség megkapta első saját lelkészét

¹⁷ A Budapesti protestáns mesterlegény egylet alapszabályai. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1859, 2.28. 752–755. p.

¹⁸ BIBERAUER, THEODOR: Első évi tudósítvány a Pesti Evangéliumi Legényegyletről. Pest, 1860.

¹⁹ FORGÁCS GYULA: A belmisszió és cura pasztorális kézikönyve. Pápa, 1925. (továbbiakban: FORGÁCS, 1925.) 205. p.

²⁰ B.: A Pesti Evangélikus Árvaház. In: *Protestáns és Egyházi Iskolai Lap*, 1859. 2.35. 930. p.

²¹ A protestáns teológia szellemi életének két elkülönülő világszemlélete mellett meg kell említenünk azt az egyházszerkezeti háttért, amely kialakulóban volt Pesten, és amelynek folyamata a 20. század elejéig tartott. A pesti reformátusság kialakulása sajátos folyamatként kezelhető, mert a tömb református vidékkel ellentétben itt markánsan jelent meg a nyelvi kérdés, az etnikum, a társadalmi rétegzettség (munkásság, értelmiség, polgárság) problémája. Pesten, illetve majd Budapesten hosszú évtizedeken át csak egy gyülekezet volt, ezért is beszélhetünk Németajkú Leányegyházról hosszú ideig, amely jogilag a Széna téri gyülekezet alá volt rendelve.

²² BODOKY RICHÁRD: Anyaházi diakónia az egyházban. Bp., 1942. (továbbiakban: BODOKY, 1842.) 212. p.

²³ KOVÁCS, 2004. 52–55. p. (A könyvben idézett szerződés magyar eredetije a Ráday Levéltárban is megtalálható.)

is König Rudolf, a Skót Misszió vezetője személyében.²⁴ A német pietista „skót” missziói lelkész mellett még lelkészi szolgálatot is végzett Andrew Moody, a Skót Missziói Iskola igazgatója is 1864-től. Így a gyülekezet élete elválaszthatatlanul egybefonódott a pesti Skót Misszió magyarországi történetével az 1890-es évekig.

Az alap missziói ágak lerakása (1864–1869).

A Bethesda kórház, a Skót Misszió zsidó iskolája, az iratterjesztés és a társadalmi misszió

A gyülekezet azért jött létre, hogy az evangéliumi irányzat a liberális szellemi irányzattól függetlenül tudjon missziói tevékenységet végezni. Ez részben a Skót Misszióban már létező missziói munkaágak kooptálását jelentette a gyülekezeti életbe: zsidómissziót az iskolán keresztül, amelynek német tanárai, valamint a zsidó anyanyelvű megtértek egyaránt a gyülekezet tagjai voltak. Iratterjesztést és egyleti missziói munkát végeztek, másrészt pedig új missziói ágakat létesítettek, például a Bethesda Kórház alapítását.²⁵ Az utóbbi létrejöttében elvülhetetlen érdemei vannak Biberauer Theodor mérnöknek, Bakody Tivadar orvosnak és König Rudolf misszionárius lelkésznek.

A gyülekezet sok tekintetben egyedülálló helyet foglalt el a hazai református egyházon belül, s úttörő szerepet játszott az egyletek meghonosításában Budapesten. A Skót Misszió angol-német ajkú gyülekezete (1841–52 és 1857–1859) után itt jelent meg ismét a legényegyleti munka (Keresztyén Ifjúsági Egyesület, KIE),²⁶ a leányegyleti munka, majd más belmissziói munkaágak is, mint például az árvagondozás, az özvegyek támogatása, a zsidómisszió, a Biblia- és traktátusterjesztés, valamint nem utolsósorban a Bethesdán keresztül a diakóniai misszió. Ilyen jellegű evangéliumi ébredési indíttatású belmissziói kezdeményezésekre szinte alig volt addig példa. A gyülekezet másik sajátossága, hogy felekezetiileg ökumenikus alapon állt. Bár a szó használata anakronisztikus, de mégis az látható, hogy a református gyülekezetnek alapító tagjai között ott van az evangélikus Biberauer Theodor, a szabadegyházi Adriann van An del, református Ganz Ábrahám, a baptista Rottmayer János és Hornung Antal, a presbite-

²⁴ Török Pál levele Kis Lajos espereshez, 1863. január 10. – A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (továbbiakban: DRE. RL.) C/93. (= Török Pál levelezése.) Ez a levél a sok közül csak egy értékes dokumentuma a rendkívül nagy vajúddal járó gyülekezetalapításnak.

²⁵ KOVÁCS ÁBRAHÁM: *The History of The Free Church of Scotland's mission to the Jews in Budapest*. Edinburgh, 2003. (Doktori disszertáció. Kézirat.) 142. skk. p. Ld. még: UÓ: Angolszász és német hatások az első magyarországi protestáns kórház, a Bethesda megalapításakor. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2005. 1. sz. 79–94. p.; GÉRA ELEONÓRA: A Bethesda Kórház és a Filadelfia-diakonisszák. In: *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a főváros reformátusságáról*. Szerk.: Kósa László. I-II. köt. Bp., 2006. I. 943–996. p.

²⁶ KOVÁCS ÁBRAHÁM: A halál mint az öröklét öröme egy pesti zsidó-keresztyén életében. In: *Előadások a vallásról*. Szerk.: Hoppál Kál Bulcsú. Bp., 2007. (Vallástudományi Tanulmányok, 7–8.) 39–51. p., 47. p. Az első legényegyletet, a KIE-t németországi közvetítéssel Saphir Fülöp hozta létre a Skót Misszió kebelén belül, amely már 1848-ban biztosan működött.

riánus Christian Erskine Stuart, az áttért zsidók, mint például Alexander Saphir és Joachim Tauber, anglikánok és még sokat mások.²⁷ A missziói kezdeményezéseken és a felekezeti nyitottságon kívül abban is egyedülálló volt a gyülekezet, hogy a szinte kizárólag magyar ajkú reformátusság mellett egy új, német ajkú reformátusságot kezdett kialakítani. Azonban a leányegyháznak még ez a nyelvi sajátossága is sokféleséget mutatott, mert az igaz, hogy a nyugat-dunántúli Biberauerék, az ausztriai Rottmayer, a svájci Ganz és a porosz König, valamint a zsidó áttértek is mind német ajkúak voltak, de van Andel hollandul, a skót Chrissy, Biberauer első felesége, Andrew Moody (a Skót Misszió másik lelkésze) és az anglikánok angolul beszéltek. Ezenkívül még más etnikumok, mint például franciák és szlovákok is megjelentek a gyülekezet életében. Végül, de nem utolsósorban meg kell említeni, hogy a munkásosztálytól a polgári foglalkozásokon keresztül a gazdag gyárosokig (Ganz Abraham, Haggenmacher Henrik) szinte minden társadalmi réteg képviseltette magát a gyülekezetben.

König Rudolf, aki egyben a gyülekezet vezető lelkésze is volt, az istentiszteletre járó emberek számát 1864-ben 300 főre tette.²⁸ Az Edinburghi Zsidómissziói Bizottsághoz írott jelentésében arra is utalt, hogy az Evangéliumi Alliansz (Evangelical Alliance) által kezdeményezett imahéten rendszeresen 40–50 fő jelent meg. König rendszeres jelentései is jól mutatják, kik vezették a gyülekezeti életet. Bár a Németajkú Leányegyház belmissziói gyülekezetként szerepelt az egyház köztudatában, elmondható, hogy ez a Biberauer és König által vezetett pietista-evangélikál ébredési vezetőréteg intenzív gyülekezetirányító munkájának és ismertté vált missziós tevékenységének volt köszönhető. Ők határozták meg a gyülekezet arculatát egészen König nyugalomba vonulásáig.

Mielőtt rátérnénk a következő korszak tárgyalására, érdemes rávilágítani arra, hogy hol is voltak az istentisztelet alkalmai. Kezdetben a Széna téri (Kálvin téri) gyülekezetben tartották az istentiszteletet (1861. január – 1862. október). Majd a leányegyház a Nádor utcában (1862. november – 1868), a Skót Misszió iskolája által bérelt épület nagytermében gyülekezett.²⁹ Mivel a tulajdonos váratlanul felmondta a szerződést a skótokkal, az 1868–69-es tanévet a Vadász utcában töltötte a leányegyház. Ez a sok költözés váltotta ki a Skót Misszió edinburghi vezetésében azt az igényt, hogy a Hold utcában ingatlant vásároljon az iskolának, ahol 1870. május elsejétől az istentiszteleteket is tartották. Ezzel párhuzamosan a gyülekezet is saját templom építésében kezdett el gondolkodni már az 1860-as években.

Mint már utaltunk rá, a gyülekezet élete szorosan összefüggött a Skót Misszió munkájával egészen az 1890-es évekig. Ennek fő oka a már emlí-

²⁷ Gyülekezeti névsor. – Németajkú Ev. Ref. Leányegyház levéltára.

²⁸ KÖNIG, RUDOLF: Work among the Jews at Pesth. Letter from Rev. Mr. Koenig. In: *New Series, Free Church of Scotland Monthly Record*, 1864. May 2. 512–514p. 513. p.

²⁹ NEUMANN, JOHAN: A Colporteur among the Jews. In: *New Series, Free Church of Scotland Monthly Record*, 1865. May 1. 802–803. p. Neuman beszámolójában ez állt: „Nem régen a Nádor utcán (istentiszteleti helyünk ez) igehirdetést hallgattam, amikor Ábrahám volt a téma.” (A beszámoló Nádor utca 11-et jelöli meg az istentisztelet helyeként.)

tett trilaterális szerződés volt.³⁰ A Skót Misszió hozzájárult vezető misszionárius, König Rudolf gyülekezeti lelkészségéhez. Nemcsak fizetést, hanem szállást sem kellett fizetnie a gyülekezetnek König munkájáért, utóbbit is a skótok biztosították. Egyedül a missziói iskola nagyterme bérleti díjának a felét kellett a Biberauer, Jurányi Gusztáv és Anton Hornung által vezetett gyülekezetnek fizetnie. Cserébe a skótok csak annyit vártak el, hogy a gyülekezet tagjai is vegyenek részt a zsidómisszióban a Skót Misszió munkatársai, tanárai (6–10 fő) mellett. Ezt az a bizonyos evangéliumi mag (40–50 fő) többé-kevésbé el is végezte, azonban az „együttélés” nem volt mindig könnyű.

³⁰ Egyezménytervezet a Német Ref. Leányegyház és a Skót Egyház között, 1863. – DRE. RL. D/7. (= Pesti Egyház – Német leányegyház iratai.)

A templomépítés kora (1870–1878)

Ebben az időszakban a gyülekezet több krízist élt meg. Legfontosabb kérdésnek a magyarosodás számított. A szimbiózis (a Skót Misszió és a gyülekezet) mindkét felét érzékenyen érintette a liberális magyar kormány magyarosítási törekvése. Az áttért zsidók erre hajlandóak voltak, a gyülekezet egyes tagjai is, azonban sokan olyan „jövevények és vándorok” voltak, akik egyértelműen szemben álltak ezzel a folyamattal – élén Königgel. Amikor a másik misszionárius, Andrew Moody 1871-ben Prágába távozott, az új „másodlelkész,” Andrew Thom is észlelte a problémát. A helyzetet olyan tarthatatlannak ítélte, hogy inkább maga is elkezdett magyarul tanulni. Ezzel szemben König nagyon lassan változott. Thom és König között más okok miatt is rivalizálás alakult ki, továbbá a gyülekezetbe járó német ajkú Skót Misszió tanári kara sem igazán kívánt nyelvet váltani.³¹ A jelen kutatások állása szerint nehéz megítélni, hogy a gyülekezet többi részére a magyarosítás hogyan hatott. Az biztos, hogy a Török-féle liberális vezetési magyar anyaggyülekezet ezt is sokszor a gyülekezet szemére vetette.³² Nem csak a liberálisoktól elszenvedett egyházpolitikai vereség, hanem a nyelvi izoláltság is teljesen elzárta a gyülekezetet a magyar nyelvű reformátusságtól, illetve a haladó kortárs szellemi irányzatoktól.

A Skót Misszió iskolája is lassan váltott, de ott végül is megtörténtek az első lépések. Az áttörés a zsidó származású Viktor Bernát fiának, Jánosnak tanítóként való alkalmazásával kezdődött, aki már magyarul tanított. Ezt követte az Edinburghban tanult magyar teológus diákok gyülekezeti életbe való tudatos bekapcsolódása. Így kerülhetett sor 1882-től a nyelvi izoláltságból való kitörésre, amit legmarkánsabban Szabó Aladár tevékenysége mutatott.³³

Röviddel a kezdeti időszak után, amikor a gyülekezetben már kialakultak a munkaágak, megfigyelhető volt az a probléma is, hogy a nagy mecénások vagy eltávolodtak a gyülekezettől, vagy keveset adakoztak. Ehhez járult hozzá még az a nehézség is, hogy a gyülekezet tagsága is állandóan változott. Az eredeti 40 főről 160-170 családfőre vagy önálló egyháztagra emelkedett a gyülekezet létszáma az 1860-as évek közepére, de már 1869-re felére olvadt a fenntartók száma. A gyülekezet folyamatosan pénzügyi nehézségekkel küzdött ezen okok miatt is. Biberauer, Bakody és König munkájának köszönhetően a Bethesda Kórház igen nagy népszerűsége tett szert 1866-tól, melynek a gyümölcse az 1870-es években kezdett beérni.

A magyarosodás és a pénzügyi élet nehézségei ott húzódnak a virágzó gyülekezeti élet mögött. A gyülekezeti terem bérlete mellett a Bethesda Kórház fenntartása is komoly anyagi erőfeszítéseket kívánt. A templom építése pedig igazán a vezetőségben markáns szerepet vállaló, „ébredési emberek” nagy álma volt. Erre már 1860-ban megkezdték a gyűjtéseket.

³¹ KOVÁCS, 2006. 188. skk. p.

³² National Library of Scotland (továbbiakban: NLS.) Dep. 298.252 (1863–1871.) Fol. 219. (Az 1875. augusztus 10-i jegyzőkönyv idézi Török Pál levelét.)

³³ KOVÁCS ÁBRAHÁM: Missziói, egyházépítési és egyházi megújulási elgondolások találkozási és gyakorlati megvalósulása a Budapesti Református Egyházban a 19. század végén. In: Elmélet és gyakorlat a zsidó-keresztény gondolkodás történetében. Szerk.: Ódor Balázs – Xeravits Géza. Bp.–Pápa, 2005. (Horizontok) 154–179. p. (továbbiakban: KOVÁCS, 2005.)

Van Andel Ulmba utazott a Gusztáv Adolf Társaság éves közgyűlésére, majd Schaffhausenben, Zürichben, Bázelen, Stuttgartban és Frankfurt am Mainban is megfordult. A következő évben de Lambert németországi privát útján rendezett gyűjtést, ismertette és népszerűsítette a gyülekezet munkáját. Ehhez hasonlóan járt el a gyülekezet gondnoka, Meyer Anton is, Franciaországban igyekezett pénzt gyűjteni egy építési alapra.³⁴

1864-ben, röviddel Andrew Moody megérkezése után Biberauer Skóciába utazott a református egyház májusi zsinatára.³⁵ Nagyon szívélyes fogadtatásban volt része, 100 fontos adományt, valamint 50 magyar Bibliát kapott a Skót Nemzeti Bibliatársulattól. Találkozott a Zsidómisszió Bizottság tagjaival, többek között a híres John Duncan „rabbival” is.³⁶ Hazatérésekor ezt írta: „Skóciai gyűjtésünk eredménye rendkívül kedvező s templomépítési alapunk már kb. 7000 forint! Mihelyt 10000 forintunk lesz, telket keresünk, és azonnal megkezdjük az építést. Jó lenne, ha ez még ebben az évben lehetségessé válnék.”³⁷ A skót támogatásokkal együtt a templomépítési alap elérte a 8000 forintot, de még mindig nem tudtak telket vásárolni a gyülekezetnek.

1866 decemberében már a 80 családdal, kb. 400 lélekkel rendelkező Németajkú Leányegyház templomtelek iránti kérvényt nyújtott be a városi tanácshoz. Majdnem három évvel később, 1869 közepén kapott választ a gyülekezet. Egész szép kis telket, 640 négyszögölnyi területet ingyen adományozta a város, azzal a feltétellel, hogy hat éven belül azon templomot, paplakot, iskolát építenek, s csak akkor kerül teljesen a telek a leányegyház birtokába, ha ténylegesen is felépül mind a három épület. 1870. április 20-án meg is tették az első kapavágást, június 29-én pedig a német birodalmi konzul, B. Wacker-Gotter, Török Pál püspök és König Rudolf jelenlétében letették az alapkövet.³⁸ Az épületet Ray Rezső építész tervezte és ő is felügyelte az építkezés menetét.

A pesti városi tanács feltétele az volt, hogy 1875-re az építést be is fejezzék, de csak a templomot és a tornyot tudták tető alá hozni.³⁹ Hiányoztak a gyülekezetből eltávozott tehetős iparosok, kereskedők és gyárosok adományai. Ettől a helyzettől nagyon is szenvedett a gyülekezet. A liberális Farkas József meg is jegyezte: „Aki tornyot akar építeni, először vessen számot.”⁴⁰ Nem maradt más, mint a külföldi hitvalló, missziói közösségek támogatásának megkeresése. A gyülekezet nagyjából ugyanazokat a missziói szerve-

³⁴ KOVÁCS, 1998. 168. p.

³⁵ Biberauer Theodor naplója. *Meine Reise nach Schottland und England.* – Biberauer-Bodoky Gyűjtemény. (továbbiakban: BBGy.) Erre hivatkoznak a következő munkák: BODOKY, 1997. II. 47–48. p., n. 35. Vö. FARKAS, 1898. 169. p.

³⁶ BODOKY, 1997. II. 52. p.

³⁷ Biberauer Theodor levele Biberauer Herminehez, 1864. augusztus 10. – BBGy. Vö. BODOKY, 1997. II. 70. p., n. 60.

³⁸ *Einladung zur Grundsteinlegung der Kirche der Deutschen Reformirten (sic!) Filial-Gemeinde am 29 Juni. Vormittags 9 Uhr auf dem Beugrunde in der Mondgasses, Leopoldstadt, Oberhalb des Neugebandes.*

³⁹ FORGÁCS GYULA: Száz éves a Skót Misszió. In: *És lön világosság. Emlékkönyv Ravasz László hatvanadik életéve és a dunamelléki püspökségnek huszadik évfordulója alkalmából.* Bp., é.n. [1941] 425. p. Vö. BODOKY, 1997. II. 180. p.

⁴⁰ FARKAS, 1898. 167. p. Vö. Lukács evangéliuma, 14,28.

zeteket kereste fel a templom építésének tervével, mint akik a kórházat is támogatták. Mint már láttuk, a skót misszionáriusok, illetve a gyülekezet előjárósága 1860-tól gyűjtöttek pénzt erre a célra. Van Andel 3000 forintot, König Amerikában 6000 forintot, Moody 3000 forintot szerzett, míg Biberauer 1870 forintot gyűjtött össze. Emellett a Gusztáv Adolf Egylet éveken át 600–800 forinttal, a németországi, valamint svájci adományok kb. 25.000 forinttal, a budapesti egyházi személyek 23.000 forinttal, a skótok és angolok 15.600 forinttal, az amerikaiak pedig 6600 forinttal támogatták a templomépítést. A gyülekezet éves tudósításában 1896-ben arról hallunk, hogy 26 évvel a templomépítés megkezdése után még mindig jelentős összeggel, 7000 forint kamatmentes kölcsönrel tartoztak a skót egyháznak.⁴¹ A leányegyház összesen 77.898 forintot gyűjtött össze, de közben törlesztenie kellett az időközben felvett kamatokat is. Farkas József számításai szerint, aki az éves tudósításokra támaszkodott, 61.141 forint maradt a gyülekezetnek a templomépítésre a kifizetett kölcsönök után. 1898-ban az Edinburghi Zsidómissziói Bizottság 7207 forintos kamatmentes kölcsönét, továbbá a Bethesda-tól kölcsönzött 4200 forintot továbbra sem nem fizette vissza a gyülekezet.⁴² Ezt a helyzetet a gyülekezet új, az 1890-es években jelentősen átalakult vezetősége nem éppen örömmel vette tudomásul. A gyülekezet alapításában markáns szerepet játszó pietista és evangélikál vezetők kezdtek háttérbe szorulni.

Hogy a pénzgyűjtés mennyire sok konfliktussal járt, azt nemcsak Farkas ironikus megjegyzése érzékelteti, hanem König és Biberauer állhatatos „jákóbi” küzdelme a skótokkal. Amint utaltunk rá, a magyarosodás is fontos eleme volt ennek a korszaknak.⁴³ König és a zsidómissziós iskola németajkú tanári kara eltávolította Thomot, amit Allan 1874-es kinevezése követett. Az Edinburghi Zsidómissziói Bizottság tőle várta a zsidómisszió ügyének fellendülését a gyülekezet életében, ahogy azt a szerződésben rögzítették is. Szerintük a gyülekezet nemigen jeleskedett e téren, amit szemükre is vetettek. A két missziót végző csoport között az eltérő érdekek összeütköztek, amihez hozzájárult, hogy az „ébredési emberek” által létrehozott gyülekezet helyzete is megváltozott. A gyülekezet tagságának létszáma jelentősen csökkent, a Bethesda felvirágzott és nagy költségekkel járt, a közösség elszigetelődése pedig nem csak a liberális-evangéliumi (pietista–evangélikál) szellemi harc révén fokozódott, hanem a német nyelvi környezet merevsége miatt is.

Továbbá lényeges megemlíteni, hogy a skótok nem voltak igazán érdekelve a templomépítésben, hiszen már addig is óriási összegeket „fektettek be” König misszionárius-lelkészi fizetésébe, a parókia fenntartásába, az iskola épületének megvásárlásába, a tanári fizetésekbe és a Bethesda-ba, nem is beszélve olyan más missziói munkákról, mint például a Biblia-és iratterjesztés. A munkáltató skótokat meggyőzte Török Pál levele, hogy a gyülekezetnek, az iskolának és a misszióknak magyarosodnia kell, Thom is ezt hangsúlyozta, azonban König, Biberauer és a gyülekezet pietista tagjai (különösen az iskola német tanárai) ezt az 1870-es években még magyar

⁴¹ Vierunddreizigster Jahresberichte der Deutschen Filialgemeinde der ev. Ref. Kirche in Budapest für 1896. Bp., 1897. 4. p.

⁴² FARKAS, 1898. 169. p.

⁴³ KOVÁCS, 2006. 173. skk. p.

nacionalizmusként élték meg. Őket igazán a templomépítés határideje foglalkoztatta. Klauser Vilmos gondnok és Biberauer Theodor, mint titkár állandóan levelekkel bombázták a külföldi bel- és külmissziói kegyességi társulatokat, így a skótokat is, hogy adjanak pénzt a templom építésére. König 600 font egyszeri támogatást kért a Skót Misszió Edinburgi Zsidómissziói Bizottságától, valamint 2200 font kölcsönt 3,5 százalékos kamattal, hogy az építkezést be tudják fejezni.⁴⁴ Levelében a Bethesdát ajánlotta fel biztosítékként, ami szerinte 7000 fontot ért.

Az új társmiszionárius, Allan nem osztotta König véleményét, s nem tartotta korrektnek eljárását, mert a Bethesdába a skótok addigra már rengeteg pénz fektettek be, továbbá a gyülekezet törvényi kötelezettsége lett volna egy parókia, egy iskola, és egy iskolamesteri ház építése, amelyet éppen a Skót Misszió biztosított, nem pedig maga a leányegyház. Nem csoda, hogy az Edinburgi Zsidómissziói Bizottság úgy érezte, König visszaélt helyzetével. Egy idő után nyilvánvalóvá vált, hogy mindkét fél csak a saját álláspontját hajtogatta. Végül is König kihasználta a helyzetét, hogy az egész missziói vállalkozás az ő személyére épült, és lemondással fenyegetőzött. 1878-ban egy nem egészen tárgyilagos levelet írt a bizottságnak, bevádolva még Allant is.⁴⁵

A skótok sarokba lettek szorítva, immár második alkalommal Thom esetét követően. Allan eltávolíttatása után a bizottság elnökének unokatestvérét, Andrew Moody-t visszarendelték Prágából. A skótok 1878 márciusára megadták a kívánt összeget a német ajkú leányegyháznak, de két feltételt szabtak. Egyrészt, fenntartották a jogot arra, hogy a vezető lelkész mellé (akit ők fizettek) a segédlelkészt is ők (nem a gyülekezet!) választják, mégpedig olyan személyt, aki érdeklődik az eredeti célkitűzésük, azaz a zsidómisszió iránt.⁴⁶ Másrészt elfogadták, és szerződésben rögzítették, hogy a kölcsön biztosítéka a Bethesda Kórház, amely fizetéseképtelenség esetén az ő tulajdonukba kerül. Ez a megegyezés gyorsította fel a munkálatokat, így a Németajkú Leányegyház képes volt kifizetni a fennálló költségeit. Kevesebb, mint egy éven belül, 1878. június 30-én megnyíltak a templom kapui.⁴⁷ Az ünnepi istentiszteletet dr. Wilkens, a bécsi református egyház lelkésze tartotta a Móz. 14,6–8. alapján.⁴⁸

A Németajkú Leányegyház és a magyar belmisszió budapesti kezdetei (1880–1899)

Az 1880-as évek elején a leányegyház kitörése a nyelvi izoláltságból és a liberálisok által uralt pesti egyházi közéletből, több tényezőnek volt köszönhető.⁴⁹ A pesti liberálisokat nagyon komoly támadások érték a debreceni ortodoxia részéről, amely teológiailag erősen szimpatizált a Skót Misszió által a magyarországi reformátusságban megjelenő evangélikalizmussal és pietizmussal. A Protestáns Unió elleni harc (1870-es évek eleje) végül is a hazai teológiai életben addig egyeduralgoló liberalizmus hegemoniáját

⁴⁴ NLS. Dep. 298.253. Fol. 272-273. (Jegyzőkönyv, 1876. december 19. König levele.)

⁴⁵ KOVÁCS, 2006. 192. p.

⁴⁶ NLS. Dep. 298.253. Fol. 332. (Jegyzőkönyv, 1877. október 16.)

⁴⁷ FARKAS, 1898. 166. p.

⁴⁸ FARKAS, 1898. 168. p.

⁴⁹ Ezt korábbi tanulmányaimban és könyvemben kifejtettem.

megtörte, sőt azok keresztyén hitéletét is súlyosan megkérdőjelezte.⁵⁰ A debreceniek, élükön id. Révész Imrével és Balogh Ferencsel, szimpatizáltak a Skót Református Szabadegyház belmissziói gondolatával. Debrecenben egy évtizeddel a pesti belmissziói élet (az egyesületek megalakulása) előtt már megjelentek az ébredés csírái magyar nyelvű református közegekben.⁵¹ A teológiai légkör országosan is kezdett változni. Ehhez társult az, hogy Budapesten, a rohamosan fejlődő fővárosban égető szükség volt új gyülekezetek létrehozására.⁵² Ezt pedig az tette lehetővé, hogy az 1880-as évek elejére már a liberális korszak nagy alakjai, Ballagi Mór, Török Pál és Székács József szépen lassan háttérbe szorultak, helyükre vagy mérsékelt liberálisok kerültek a teológiai tanári karba, mint például Szóts Farkas, illetve az ébredésiek felé nyitott Szász Károly püspök, vagy kifejezetten evangéliumi emberek, mint Szabó Aladár és Kenessey Béla, a későbbi erdélyi püspök.⁵³ Végül, de nem utolsósorban elmondható, hogy a Németajkú Leányegyház éppen a Skót Misszió magyarosodásának köszönhetően lényegesen nyitottabbá vált, azaz válhatott a többségében magyar ajkú pesti reformátusság felé. Az áttörést egyértelműen Andrew Moody lelkész és iskolaigazgató, valamint az általa a gyülekezetbe bekapcsolódó, akkor még ifjú teológus, Szabó Aladár barátsága jelentette. Ez a szál erősödött tovább azzal, hogy maga a Biberauer család is a magyarosodás útjára lépett. A kapcsolatot végül is az mélyítette el, hogy Irma nevű lányuk Szabó felesége lett.

Szabó Aladárnak fontos szerepe volt az első, később országossá váló magyar ajkú egyesületek, különösen a vasárnapi iskolai mozgalom létrehozásában, mások – mint például a Szilassyak – mellett.⁵⁴ A vasárnapi iskolai mozgalom és a magyar ajkú KIE gyakorlatilag a pesti teológiai akadémián a Szabó körül kialakuló ébredési körből indult ki.⁵⁵ Az egyleti munkára való elképzeléseket pedig a Németajkú Leányegyházból és a Skót Misszióból vették át. Ez, a fiatal diákokból álló evangéliumi lelki közösség adott inspirációt a KIE és a vasárnapi iskolai mozgalom 1880-as évek elején történő elindításához a magyar ajkú, egyre növekvő budapesti reformátusság körében. A két mozgalom szinte teljesen egy időben indult el Szilassy Aladár és a Skót Misszió kapcsolatai révén. A KIE-ben résztvevő teológus diákok szinte teljesen azonosak voltak a vasárnapi iskolai mozgalomban munkálkodó diákokkal. Különösen Szilassy pártolta a magyar KIE – igaz nem

⁵⁰ BUCSAY MIHÁLY: A protestáns egyesület kora (1870–1896). In: A Budapesti Református Theológiai Akadémia története, 1855–1955. Szerk.: Bucsay Mihály – Pap László. Bp., 1955. 38–72. p.

⁵¹ CSOHÁNY JÁNOS: A XIX. századi magyar református ébredés debreceni ága. In: *Református Egyház*, 1974. 24.9. 193–197. p.

⁵² TENKE SÁNDOR: Gyülekezet a nagyvárosban. A Kálvin téri gyülekezet élete 1883–1945 között. In: *Kálvin téri tanulmányok. Tanulmányok a Budapest Kálvin téri református gyülekezet történetéhez*. Bp., 1983. 87–102. p.

⁵³ KOVÁCS, 2005.

⁵⁴ KOVÁCS ÁBRAHÁM: A magyarországi vasárnapi iskolai mozgalom kialakulása és szervezeti megerősödése. In: *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a főváros reformátusságáról*. Szerk.: Kósa László. I-II. köt. Bp., 2006. II. 997–1013. p.

⁵⁵ KOVÁCS, 1998. (A KIE történetének máig legalaposabb feldolgozása.)

hivatalos – 1883-as megalakulását.⁵⁶ „Szabó itt is szereppel bírt, mint titkár. A budapesti egyházi élet szervezésében a vasárnapi iskolai mozgalom rendkívül meghatározó szerepet játszott s lényegesebben nagyobb hatásokkal működött, mint a KIE.”⁵⁷

A két külföldi mozgalom magyar ajkú református közösségbe átültetése mellett még egy további tényező is fontos szerepet játszott. A pesti diákok, mint skóciai ösztöndíjasok, meg is tapasztalhatták, hogyan is működtek az egyesületek az egyházon belül. Az edinburghi ösztöndíjas diákok közül többen (Szabó Aladár, Simon Ferenc, Fa István, Biberauer Richárd stb.) a Skót Misszióban vállaltak állást, és a német ajkú gyülekezet ébredési körében kezdtek templomba járni. Az említett tényezőknek köszönhetően a pesti teológia, a Németajkú Leányegyház és a Skót Misszió hármasszimbiózisából eredeztethető a magyar belmisszió budapesti szála. Új, eddig a magyar reformátusság körében nem ismert kegyességi alkalmak kezdtek gyökeret ereszteni Pesten, mint például az imahét, az evangélikációk és a vallásos estélyek gyakorlata.

Az 1880-as évek elején Szabó a vasárnapi iskolai munkában résztvevő teológus társaival rendszeresen eljárta a Hold utcai német ajkú templomba.⁵⁸ Ezek az alkalmak bátorították, nevelték és lelkiileg támogatták a teológusokat a keresztyén szolgálatra. A Hold utcai előzmények hatásáról Szabó élete beszél a legjobban. Számára a Hold utcai belmissziói központ több szempontból is mintának volt tekinthető. Skót missziós hatásra hozta létre a Kálvin téri gyülekezetben az első imahetet 1887-ben.⁵⁹ Révész Imre, majd Anne-Marie Kool munkái rámutattak arra, hogy Szabó és társai számára a – Skót Misszió, a debreceni új ortodoxia tanárai és a német ajkú pietisták által 1887–1888 telén szervezett – Somerville-féle evangélikációt követően tudatosult, hogy ha ébredést szeretnének elérni az egyházban, akkor elkerülhetetlen a magyar nyelvű evangélikációs alkalmak megszervezése.⁶⁰

A Szabó-féle kezdeményezés is továbbfejlődött, módosult és kiegészült újabb alkalmakkal. A Skót Misszió az Erzsébet körút 7. szám alatt termet bérelt, hogy zsidómissziós evangélikációs tevékenységét, illetve a reformátusok között végzett ébresztő munkáját fokozza. 1890. szeptember 5-én a megnyitó összejövetelen Szász Károly tartott beszédet, majd ezeken a kedd és péntek esti összejöveteleken a teológia tanárai, vallástanárok (például Balogh Elemér későbbi felvidéki püspök, volt edinburghi ösztöndíjas) és teológusok szolgáltak.⁶¹ A párizsi McAll-féle evangélikációs módszert igye-

⁵⁶ KOVÁCS BÁLINT: A Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE). In: Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak a XX. században. Szerk.: Tenke Sándor. Bp., 1993. 56-83. p.

⁵⁷ KOVÁCS, 2005. 161. p.

⁵⁸ *Report on the Conversion of the Jews of 1883*. (továbbiakban: *R CJ*.) Appendix IX. 19. p. Szalay sokkal korábban szolgált már ott magyar nyelven. Vö. Uo. 1882. Appendix IX. 15. p.

⁵⁹ Beliczay 1886-ról beszél. Ennek volt előzménye már a teológia falai között 1887 előtt, ld.: FARKAS, 1898. 356. p.

⁶⁰ KOOL, ANNE-MARIE: God Moves in a Mysterious Way. The Hungarian Protestant Foreign Mission Movement, 1756–1951. Zoetermeer, 1993. 144. p. Vö.: MOODY, ANDREW: Budapest. In: *Free Church of Scotland Magazine*, 1 June 1897. 130–132. p. Itt Moody megemlíti, hogy az összejövetelek 1890. szeptember 5-én kezdődtek.

⁶¹ FARKAS, 1898. 357. p.

keztek felhasználni a munkájukban.⁶² Erről a módszerről a *Hajnal* című belmissziói lap adott tudósítást, mintegy négy évvel a módszer bevezetése után. Lényege a következő volt: egy-egy evangélista a munkásosztályból származó embereket összegyűjtötte, azoknak vallásos oktatást tartott – sokszor még báltermekben is! A munkásokat nemcsak valláserkölcsileg nevelte, hanem ingyen konyhát, népiskolát és betegsegélyező egyletet is létrehozott. Ezenkívül munkahelyet, ún. „ipariskolákat” is igyekezett teremteni leányok számára.⁶³

Farkas József rámutatott arra, hogy a körút mentén élő, nagyrészt munkásosztályhoz tartozó reformátusok gyülekezeti alkalomra vágytak. A Skót Misszió a Németajkú Leányegyház vezetésével együtt felajánlotta a segítségét az egyházszerkezeti szervező budapesti reformátusságnak. Ezt követően történt, hogy a McAll–módszert használva az Erzsébet körúton vallásos estélyeket szerveztek. Minden egyes alkalommal három ember szolgált röviden. Az egyik skót beszámoló megemlíti, hogy a leányegyház tagjai és egyben a misszióiskola tanárai, Rau, Buss, id. Victor János, Victor Ágoston, Lippner doktor (egyébként mindannyian a német ajkú gyülekezet látogatói) szívesen vállalkoztak szereplésre ilyen alkalmakor. Ez sokszor lelkesítő, hitébresztő beszédet jelentett, amely után következett az igehirdetés.⁶⁴ Az alkalmakon leginkább meghatározó Kenessey Béla, ószövetségi professzor szolgálata volt, akit Moody kért fel a szolgálataira.⁶⁵ Igeszolgálatai *Keresztyén tanítások* címmel meg is jelentek, amelyek Forgács szerint „sok helyütt termékenyítőleg hatottak az igehirdetésre”.⁶⁶

Két évvel később, 1892-ben Szabó Aladár, Kenessey Béla és Kecskeméthy István⁶⁷ azzal a kéréssel fordult a Skót Missziót vezető Andrew Moodyhoz, hogy a Hold utca nagytermét „magyar nyelvű vallásos estélyek megtartására” használhassák.⁶⁸ Ezeken az alkalmakon sokszor hangzott el Szabó magyar nyelvű, kifejezetten megtérésre felszólító evangelizációja.⁶⁹ Éves jelentésében Szabó így fogalmazott: „Célunk az, hogy elvezessük őket [a hallgatókat] az örök kegyelem forrásaihoz, [...] a híveket munkatársakul megnyerjük”.⁷⁰ 1892-ben 19, 1893-ban 28 vallásos estélyt tartottak a Skót Misszió iskolájának imatermében. Az estélyeken mindig elhangzottak prédikációk, amelyeken a főszerző Szabó mellett lelkészek, tanárok, segédlelkészek és teológus ifjak szolgáltak. Itt találkoztak a magyar reformátusok

⁶² MASZÁK VIOLA: A Mac-All–féle misszió Franciaországban. In: *Hajnal*, 1894. május 31. 142–149. p.

⁶³ *RCJ*. 1891. Appendix IX. 5. p.

⁶⁴ *RCJ*. 1892. Appendix IX. 6. p.

⁶⁵ SZABÓ ALADÁR: *Kegyelem által*. Gödöllő, 1941. (továbbiakban: SZABÓ, 1941.) 135. p.

⁶⁶ FORGÁCS, 1925. 217. p.

⁶⁷ Kecskeméthy Kolozsvárott lett professzor, 1895 és 1936 között tanított az új teológián.

⁶⁸ FARKAS, 1898. 357. p. Vö. *RCJ*. 1892. Appendix IX. 6. p.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ SZABÓ ALADÁR: II. Jelentés a hold-utcai magyar vallásos estélyekről. Bp., 1894. 1. p. Érdekes lenne arra pontos hivatkozást találni, hogy kik is szolgáltak a vallásos estélyeken. Vö. Uó: Jelentés a hold-utcai magyar vallásos estélyekről. In: *Hajnal*, 1894. január 31. 25–29. p.

először a külföldi misszionáriusok beszámolóival és ismerkedtek meg az egyetemes keresztyénségben folyó hatalmas kiterjedésű missziói munkákkal. A Hold utcai alkalmak mintegy ablakként is szolgáltak az európai és tengerentúli keresztyénségre való kitekintésben, most már egyre nagyobb réteg számára. Itt hangzottak el az első egyesületek évi titkári jelentései, itt népszerűsítették a *Kis Tükör* és a *Hajnal* című belmissziói lapokat is. A skót misszionáriusok beszámolóí rávilágítottak az összejövetelek felekezeti jellegére is, mert az alkalmakon reformátusok, evangélikusok, római katolikusok, baptisták és zsidók egyaránt részt vettek.⁷¹ A német ajkú gyülekezet pedig vasárnap délutánonként istentiszteleti helyet biztosított a reformátusoknak. Sok magyar ajkú diák itt tanult meg jól angolul és németül, s lassan a gyülekezetre is hatott a magyar reformátusság.

A magyarosodás szinte minden, korábban német nyelven végzett gyülekezeti missziói munkaágra kihatott. A gyülekezet iskolája, amelynek létesítésére és fenntartására törvényi kötelezettséget vállalt még a templom építésekor, valójában a Skót Misszió intézménye volt. A „skótok” egyre tudatosabban magyarul beszélő tanárokat választottak, mint a már említett Victor Jánost, továbbá magyarosodott, áttért zsidókat és az oktatás nyelve is szép lassan a magyar lett.⁷²

Hasonlóan a Bethesda is komoly krízisen ment át. Az első kaiserswerthi diakonisszák mind németek voltak. A kórház vezetősége, látva az idők változását, szükségesnek ítélte, hogy magyar diakonisszák is bekerüljenek a kórházba. 1883-ra már „magyar” diakonisszák is alkalmazásba kerültek, de furcsa módon ez valójában két szláv (talán szlovák) származású testvért jelentett, Horváth Máriát és Kliemo Mártát.⁷³ Nekik egy négy éves képzésben kellett részt venniük, hogy 1887-től teljes körűen végezhesék a munkájukat.⁷⁴ A diakonisszák által végzett betegápolás egyben „pogány missziói” bizonyágtétel is volt. Emellett König a külföldre küldött jelentéseiben állandóan hangsúlyozta a diakonisszák által végzett zsidó-missziót is.⁷⁵ Nehéz azt megítélni, hogy ez mennyire volt eredményes. A gyülekezet vezetősége, amely sok ponton egybeesett a kórház vezető embe- reivel, szeretne volna bővíteni a diakóniai munkát az ország más területein.

⁷¹ *RCJ*. 1893. Appendix, IX. 13. p.

⁷² Victor Jánost először 1879–1880-ben alkalmazták. Ld.: *RCJ*. 1880. Appendix IX. 5. p. János Victor Bernát fia volt, aki a Brit és Külföldi Bibliatársulat pesti lerakatát vezette 1876-tól. Ld.: Report on the Conversion of the Jews to the General Assembly. Appendix IX. In: Proceedings of the General Assembly of the Free Church of Scotland Held at Edinburgh May 1876. Edinburgh, 1876. Miscellaneous, 1876. June 2. 178. p.

⁷³ Értesítés a Bethesda első magyarhoni diakonissza-intézet és kórház 1866-1890-ig történt fejlődéséről s huszonötödik évi jelentése. Bp., 1891. 11. p.

⁷⁴ MOODY, ANDREW: Report on the Conversion of the Jews to the General Assembly. Appendix IX. Pesth. In: Proceedings of the General Assembly of the Church of Scotland Held at Edinburgh May 1888. Edinburgh, 1888. 3–16. p., 13. p. Szabó is aláhúzta azt a tény hogy szlovákok dolgoztak a Bethesdában. Ld.: SZABÓ ALADÁR: Nagy és nevezetes fordulat a diakonisszaügy terén. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1909. 52. 4. 53–55. p.

⁷⁵ KOENIG, RUDOLPH: Report on the Conversion of the Jews to the General Assembly. Appendix IX, Pesth. In: Proceedings of the General Assembly of the Church of Scotland Held at Edinburgh May 1886. Edinburgh, 1886. 3–13. p., 3. p.

Azonban nagyrészt csak a magyarországi németek és szlovákok között értek el sikereket egészen az 1890-es évekig.⁷⁶ Szóba került egy magyar anyaház alapítása is, de ez már az új generációra várt. Érdeemes megemlíteni, hogy a gyülekezet egy évtizeddel később élte meg azt a generációváltást, amit a budapesti református egyház az 1880-as évek elején már megtapasztalt, amikor Szász Károly püspökké válásával új korszak kezdődött. König 1891-ben vonult nyugalomba, mind a gyülekezeti szolgálatról, mind pedig a kórház vezetéséből. Utóda Karl Gladischefsky lett, aki megörökölte a pietista–evangélikál szövetség számos missziói munkaágát is.

A gyülekezeti életet egyértelműen meghatározta az 1860-as években kialakult missziói munkaágak struktúrája: diakóniai misszió, bibliaterjesztés, iskolában végzett zsidómisszió, legényegyleti, nőegyleti, külmissziói munka, majd az ezeket kiegészítő újabb munkaágak, például a vasárnapi iskola. Érdeemes röviden áttekinteni a már létező, de folyamatos átalakulásban levő missziói munkákat a gyülekezet életében az 1880-as és 1890-es évekre nézve.

A leányegyház diakóniai missziói tevékenysége, a Bethesda 1894-ben már határozottan a magyar diakonisszaképzés irányába kezdett elindulni, amikor a kuratórium hat új magyar diakonisszát állított munkába.⁷⁷ Ez úgy tűnik, egyértelműen a magyar kultúra egyre nagyobb mérvű elfogadását jelentette a német ajkú közegben. Az igazi váltás és krízis 1899 után következett be, amikor a kórházalapító Biberauer Theodor és a legidősebb diakonissza, Wehn Zsófia nyugdíjba vonult. Ekkor a gyülekezet, amely tulajdonjogából fakadóan felelős volt a Bethesda fenntartásáért, különálló kórházi lelkészi állás szervezését helyezte kilátásba. A fő kritérium az volt, hogy a jelentkező németül és magyarul egyaránt beszéljen, továbbá a kórház végre magyar nyelvűvé váljon. Nem meglepő, hogy Theodor fiát, Richárdot választották meg erre az állásra 1899-ben.⁷⁸ A vezetés jó reménységet fűzött ahhoz, hogy a kórház karaktere egyre magyarosabb lesz. Hogy mennyi nehézséggel kellett megbirkóznia a gyülekezetnek, arra a következő korszak áttekintése ad választ.

A gyülekezet a diakóniai munka mellett árvamissziót is végzett a Hagenmacher Henrik által adott telken, amely a Bethesda szomszédságában állt. Itt 1896-ban 15 árva ápolását végezték a gyülekezet tagjai.⁷⁹ Emellett a leányegyház az iratmisszió, a traktátus és Biblia-terjesztés központja is maradt. Gladischefsky 1891-től átvette Könignek ezt a szerepkörét is. Korábban, a skót misszionáriusok, König és Moody voltak a felügyelő lelkészei a Skót Nemzeti Bibliatársulat kolpoltóri munkájának, valamint a Traktátus Társaság munkáját is ők felügyelték. Ez érdekes módon válto-

⁷⁶ LÁNG ADOLF: A „Bethesda” kórház és diakonissza-intézet 1883-ik évi jelentése. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1884. 27. 464–466. p. Ld. még: BODOKY, 1842. 215. p.

⁷⁷ ZSINDELY SÁNDOR: A hetvenöt éves Bethesda. Bp., 1941. (továbbiakban: ZSINDELY, 1941.) 16. p.

⁷⁸ BODOKY RICHÁRD: A diakónia történetének rövid összefoglalása. é.n. – A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára. Lorántffy Zsuzsanna Egylet. Fols. 1–37. (továbbiakban: BODOKY, é.n.) Fol. 14.

⁷⁹ Vierunddreizigster Jahresberichte der Deutschen Filialgemeinde der ev. Ref. Kirche in Budapest für 1896. Bp., 1897. 7. p.

zott. A munka maradt, de Gladischefsky fizetését már a gyülekezetnek kellett előteremtenie, mert ő nem volt egyben a Skót Misszió lelkésze is, mint korábban König.⁸⁰ Vezetősége alatt került át az iratmisszió központja az Alkotmány utcába. Hogy e komoly missziói munkaág mennyire kötődött az áldozatot vállaló „ébredési emberekhez”, azt jól jelzi az a tény is, hogy a lelkész távozásakor Biberauer Richárd vette át a Londoni Traktátus Társaság hivatalos képviselőjét, nem pedig az új lelkész, Meyeringh Károly.⁸¹ A Skót Nemzeti Bibliatársulat munkájának vezetése pedig visszakerült a Skót Misszió lelkészeinek kezébe.⁸²

A Gusztáv Adolf Egylet is folytatta működését a leányegyházon belül, virágzott a legény- és leányegyesületi élet is. A gyülekezet ébredési köre a vidéki KIE egyesületek létrehozását is komolyan szorgalmazta.⁸³ Azonban nem csak a belmisszióval, hanem a külmisszióval is komolyan foglalkoztak a leányegyház tagjai. Adakozásokat szerveztek az ausztriai, a madridi, a genovai protestáns közösségek részére is. Ez a kicsiny, sokszor 100 főt is alig jelentő ébredési mag lett az egyik fő motorja a magyarországi ébredésnek, amelynek a gyümölcsei országosan a két világháború között értek be. A Biberauerok, Szabó Aladár, Szilassy Aladár és Moody által mozgatott egyesületi élet így került be a formálódó pesti reformátusság életébe a német ajkú gyülekezet és a Skót Misszió révén. Az önkéntesség, adakozás, missziói munka szép és áldozatos példáit láthatjuk ebben a gyülekezetben.

A gyülekezet missziói lendületének változása (1899–1914)

A leányegyház életében, az 1890-es évek kulcsfontosságú változásokat hoztak. A gyülekezet, a missziói ágak alapítói, Biberauer és König nyugdíjba vonultak és felvetődött az a kérdés, hogy az új vezetés, illetve az ébredés generációja hogyan fog tudni együttműködni. A leglényegesebb változást a gyülekezet életében Karl Gladischefsky alkalmazása jelentette. Ő már nem állt a Skót Misszió alkalmazásában. Mint láttuk, az új lelkész bekapcsolódott ugyan a missziói munkákba, de korántsem olyan intenzitással, mint König. Örökölte a Traktátus Társaság és a Bibliatársulat felügyeletét, a kórház elnök-lelkészi feladatkörét, valamint egy folyamatosan változó, „jövvényekből és vándorokból” álló gyülekezetet. A magyarosodás szinte minden missziói munkát érintett, közvetlenül kihatott a német ajkú gyülekezet életére is. Hogy mennyire nehezen ment az átállás, azt jól mutatja az a tény is, hogy 15 éven belül háromszor is váltott lelkészt a gyülekezet. Gladischefsky Károly (1888–1899) még Königgel kezdte, majd távozása egybeesik Biberauer Richárd kórházi lelkészi kinevezésével. Az őt követő Meyeringh Károly (1899–1903) igen rövid ideig volt Budapesten és a

⁸⁰ Annual Report of the National Bible Society of Scotland for the Year 1906. In: National Bible Society of Scotland Annual Reports, 1900–1912. Edinburgh, 1907. III. 23–24. p. Webster vette át az iratterjesztés munkájának felügyeletét Andrew Moodytól 1905-ben.

⁸¹ NLS. Dep. 298.258. Fol. 41–42. (Jegyzőkönyv, 1901. június 25.); WEBSTER, J. T.: A skót misszió történetéből. In: *Élet és Munka*, 1911. november. 82. p.

⁸² KOVÁCS, 2006. Chapt. 5. Sect. I. 2.3. *Home mission through colportage* c. alfejezet.

⁸³ LÁNG ADOLF: A Budapesti Reform. Német Leányegyház-község kebelében fennálló misszió és Gusztáv-Adolf Egylet évi jelentése az 1884. évre. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1885. 28. 13. 401–405. p.

Bethánia C.E., valamint a Filadelfia megalakulásakor kialakult krízis (1903) utáni periódusban pedig Karl Rudolf (1904–1912) pásztorolta a gyülekezetet. Ekkorra azonban már nagyon megváltozott az „ébredési emberek” utódainak a gyülekezet vezetésében játszott szerepe.

Bár a Németajkú Leányegyház és a Skót Misszió hivatalosan 1888-ban szétvált, a misszionáriusok (Rudolf König és Andrew Moody), a misszió iskolájának tanári kara, a bibliaárusok és a zsidó áttértek mindannyian továbbra is a leányegyház gyülekezeti közösségébe jártak. A gyülekezet templomában a német nyelvű istentiszteletek mellett a misszió angol nyelvűeket tartott, ahová a budapesti angolul beszélő közösségből 40–50 fő járt.⁸⁴ Így, hasonlóan a Skót Misszió 1840-es évekbeli gyakorlatához, az ébredési egyháztagok német és angol nyelvű kegyességi alkalmakra (istentiszteletekre, bibliaórákra, missziói előadásokra) jártak párhuzamosan. Sőt, ezt láthattuk az 1890-es években is. A két fő missziói központ szétválása után szembeötlő, hogy bár a misszió megtartotta a brit karakterét, az 1900-as évek első évtizedére már nagyrészt magyarul beszélő tanárokat alkalmazott. A leányegyház pedig nagyon nehezen birkózott meg a magyarosodás problémájával, amelyet legjobban a Bethesda generációváltása, a magyar nyelvű diakonissza-kérdés, illetve az ahhoz kapcsolódó Filadelfia Egyesület megalakulása szemléltet.⁸⁵

Átalakult a traktátus- és a bibliaterjesztés felügyelete, az iskola kérdése is gondot jelentett. A gyülekezet iskolája elméletileg elsősorban a Skót Misszió főként zsidó gyermekeket oktató intézménye volt, amelyet a Kálvin téri anyaegyház is sajátjának tekintett. Ez a helyzet kicsit paradoxnak tűnhet, de mindkét fél szempontjából megérthető az „igény”. Az utóbbi már Saphir Israel Skót Missziós iskoláját adoptálta az 1850-es években.⁸⁶ Így az iskola újjászervezésekor (1857–1858) annak jogi státusza az előbbieketől fel sem merült. A német ajkú gyülekezet pedig „jogosan” gondolhatta, hogy az az ő iskolája, mert a misszionáriusok egyszerre voltak jelen a gyülekezetben illetve az iskolában egészen az 1890-es évek elejéig. Természetesen az iskola fenntartásával járó, hatalmas összegre rúgó tetemes pénzügyi költséget a skóciai reformátusok adományaiból teremtette elő az Edinburgi Zsidómissziói Bizottság. A misszió működtette az infrastruktúrát és fizette a tanárokat is.

Azonban a századfordulón a helyzet megérett a változásra. A budapesti református egyházi helyzet átszervezésének keretébe illeszthető be az iskola helyzetének rendezése. Ennek a mindig változó, jogilag pontosan alig tisztázott helyzetnek a misszió és a Kálvin téri anyagyülekezet közötti 1909-es egyezmény vetett véget. A Skót Misszió a Vörösmarty utcában épített egy impozáns, ma is – igaz állami keretek közt – működő iskolát. Ezt a budapesti református egyház jogi értelemben a szárnyai alá vette, de a fenntartásáról a skótok gondoskodtak. Így a leányegyház „elvesztette” iskoláját, amelyet König és a korábbi szimbiózis miatt a gyülekezet is bizonyos értelemben magáénak tekintett.

⁸⁴ *RCJ*. 1903. Appendix VIII. 6. p. Vö.: CAMPBELL, JAMES A.: Impressions of Work in Budapest. In: *Missionary Record of the United Free Church of Scotland*, 1912. May. 213–214. p.

⁸⁵ KOVÁCS, 2006. 323. skk. p.

⁸⁶ KOVÁCS, 2006. 115. p.

A másik neuralgikussá váló terület a kórház által végzett missziói munka volt. A Bethesda Kórház azonban még egy ideig teljesen a leányegyház tulajdonában maradt, a felügyeletet a presbitérium gyakorolta. A kórházat azonban ténylegesen egy, a presbitérium tagjaival átfedésben levő kuratórium irányította. Id. Biberauer Richárd 1899-es kórházlelkészi megválasztása után, 1903-tól kiszorult és lemondásra kényszerült⁸⁷ (Ez a lelkeség meghatározó pozíciót jelentett Biberauernek édesapja visszalépése után a Bethesda irányításában.). Ez a helyzet vezetett a Bethánia C.E. és a Filadelfia Egylet megalapításához.

A gyülekezetben a problémát a magyarosodás, a kegyességi irányzatok rivalizálása, valamint a pietista-evangélikál kegyességet igazán el nem fogadó német ajkú gyülekezeti tagok közti hármasszültségi kör jelentette. Amikor a gyülekezet a Bethesda magyarosodását ellenző, még mindig a kaiserswerth-i német diakonissza irányultságot erőltető rétege került pozícióba, az új vezető diakonisszát nevezett ki a kórház ápolói közé Anger von Ullgren személyében.⁸⁸ Azonban Kaiserswerth visszahívta a diakonisszáit 1904-ben, így a kórház történetében először került nem hívő, azaz nem „ébredési emberek” kezébe az ápolás krisztusi szolgálata.⁸⁹ A magyar 20. századi belmisszió egyik legizgalmasabb története bontakozott ki ekkor, melynek kifejtése meghaladja jelen tanulmányunk kereteit. Röviden annyit megjegyezhetünk, hogy a hívő réteg kiesése a pénzügyi támogatottságon nagyon meglátszott. Igaz ez a kaiserswerth-i visszavonulásra, de a magyarországi pietisták és evangélikások szövetségének kiszorítására is. 1906-ra a gyülekezet nem tudta fenntartani a kórházat, és súlyos pénzügyi válságba került. Emiatt bekövetkezhetett azon abszurdnak tűnő fordulat, hogy egy missziói gyülekezet feladja egyik fő missziói ágát. A gyülekezet elkezdte árulni a kórházat, felajánlotta a Filadelfiának megvételre.⁹⁰ Ekkor lépett közbe a Bethánia C.E. és a Filadelfia Diakonissza Egyesület megalapításában is rendkívül komoly szerepet játszó Szabó Aladár, akkori Kálvin téri lelkész. A presbitérium jegyzőkönyve szerint 1906. december 19-én határozottan kijelentette, hogy a Leányegyház csak a Budapesti Református Egyháznak ajánlhatja fel a kórházat eladásra.⁹¹ 3 évig alig történt valami. 1909 elején Biberauer Richárd felvetette a kórház megvásárlásának gondolatát. Szabó hatásának köszönhetően a Bethánia C.E. mint a Filadelfia testvéregyesülete 1909-ben a magyar belmisszió történetében először óriási méretű adakozást szervezett.⁹² Biberauer Richárd, Vargha Gyuláné és a két egyesület (főként a Bethánia) tagjainak adományából sikerült megvenni óriási összegért a Bethesdát. Az ironikus mindebben az, hogy a vétel attól a gyülekezettől történt, amely a kórházat alapította. A sors fintora az is, hogy a gyülekezet, valamint a Bethesda létrejöttében meghatározó szerepet játszó Biberauer Theodor fia, Richárd és Tivadar veje, Szabó Aladár vásárolta

⁸⁷ ZSINDELY, 1941. 17. p.

⁸⁸ Uo. Ők még Biberauer lemondása előtt érkeztek és továbbra is a kórház szolgálatában maradtak.

⁸⁹ BODOKY, é.n. Fol. 13., 29.

⁹⁰ Vö. 76. sz. jegyz. Ld. még: SZABÓ, 1941. 54. p.

⁹¹ BODOKY, 1842. 225. p.

⁹² KOVÁTS LAJOS: A Bethánia és Filadelfia egyesületek ünnepélye márczius 24-27. Belföld. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1911. 54. 15. 237–238. p.

„vissza” az egyesületek által azt, amibe a Biberauer család, a skót lelkészek, Bakody, s – az ő kapcsolataik révén – a Skót Misszió, Gusztáv Adolf stb. missziói egyesületek adakozása annyi pénzt és munkát fektetett. Így került át a kórház a gyülekezettől a Filadelfia Diakonissza Egylet tulajdonába a hosszú és rendkívül sok feszültségtől terhes vajúadás után.⁹³ Ezzel a gyülekezet két fő missziói húzó munkáága, a pietista Biberauerok által vezetett vonal és a Skót Misszió evangélikál szála ténylegesen is kivált a gyülekezet életéből.

Záró gondolatok

A Skót Misszió és a Németajkú Leányegyház „érdekházasságának” szembeötlő vetülete, hogy az előbbi inkább az iskolát tekintette prioritásnak, a másik pedig a kórházon keresztül történő diakóniai missziót. Nem szabad elfeledni, hogy ezt a munkát nagyrészt hitvalló, megtért orvosok, diakonisszák és hitben újjászületett emberek végezték, akiknek a célja a cselekedetek általi bizonyágtétel volt. Ahogy König háttérbe kezdett vonulni, úgy váltak nyilvánvalóbbá a szétválasztással együtt járó problémák. Biberauer Theodor és Sophie Wehn nyugdíjba vonulása ezt a folyamatot csak felerősítette. Az új korszakban az ifjú Biberauer Richárd kórházlelkészi kinevezése jelentette Budapesten az egyik fő evangéliumi szálát, a másik vonal pedig éppen a Németajkú Leányegyház és a Skót Misszió által megtermékenyített pesti magyar belmisszió volt. Az előbbi a németajkú gyülekezetben mindig is jelenlevő, kevésbé ébredési, magyarosodni nem igazán akaró vonallal találta magát szemben az 1890-es évektől. A másik szál, amelyet Szabó Aladár képviselt, már a budapesti radikális ébredési vonalnak felelt meg a Szilassy-féle mérsékelt ébredési vonallal szemben.

A magyar belmisszió történetének rendkívül izgalmas története mind a Filadelfia, mind pedig a Bethánia C.E. megalakulása, amely mögött ezek a konfliktusok húzódtak.⁹⁴ A német ajkú gyülekezet továbbra is otthont adott a most már magyarosodó saját németajkú tagjainak és a magyar ajkú reformátusság ébredési embereinek az ún. „Hold utcai alkalmakra”, amelyeket akár a templomban, akár a misszió iskolájában rendeztek meg. A Skót Missziónak ettől a német ajkú gyülekezetben megjelenő belmissziói száltól való határozottabb leválása 1910-re tehető, amikor utóbbi iskolája felépült a Vörösmarty utcában. Hasonló eltávolodás történt a Bethesda esetében is, amikor a kórház is kikerült a leányegyház „érdeklődéséből” és a mentőövet éppen az új vezéregyéniségekkel felálló megújult pietista–evangélikál szövetség két egylete, a Filadelfia Diakonissza Egylet és a Bethánia C.E. jelentette. Ezzel a budapesti belmisszió központját jelentő leányegyház és a Skót Misszió evangéliumi „érdekházassága” felbomlott, valamint a német ajkú gyülekezetben is az ébredési pietista–evangélikál elemek a magyar etnikumot is magába felvevő új, a gyülekezethez kevésbé kapcsolódó belmissziói egyesületekbe kerültek át.

⁹³ BUCSAY, MIHÁLY: 125 Jahre Deutschsprachige Reformierte Gemeinde in Budapest (1859–1984). In: *Kirche Im Osten*, 1985. 16–25. p., 24. p. A részleteket illetően ld.: KOVÁCS, 2006. 323–327. p.

⁹⁴ Erre vonatkozólag: KOVÁCS, 2006. 323. skk. p.

FÜGGELÉK**1. A leányegyház lelkészeinek névsora:**

Adrian van Andel, 1857. október – 1863 őszi
Hefter, 1863 tavasza
Rudolph König, 1863. december 13. – 1888. október 28.
Andrew Moody, 1864–1871
Andrew Thom, 1871–1872
William Allan Owen, 1872–1874
Német névtelen lelkész
Karl Gladischefsky, 1888–1899
Karl Meyeringh, 1899–1903
Karl Rudolf, 1904–1912
Callies János, 1913–1920

2. A gyülekezetben működő missziói ágak:

Diakóniai Misszió (1866)
KIE (1883)
Vasárnapi Iskola (1882)
Árvaházi misszió
Nőegylet, hasonló a Lorántffy Zsuzsanna Egyesülethez (1885)
Gusztáv Adolf Egyesület
Dorcas egyesület (1880-as évek)
Brit és Külföldi Bibliatársulat, Skót Nemzeti Bibliatársulat, Londoni
Traktátus Társaság (1857)
Zsidómisszió
Hajléktalanok felé irányuló misszió
Külmisszió

A kalocsai érseki szék 1961-es megüresedése¹

Sági György

„Az isteni Szívből merítette mindig mosolygó, mindig nyájas szeretetét, amellyel papjait és híveit mindhárom egyházmegyében szerette és vezette, és ami főpapi szívéből mindenre áradt.”

(Shvoy Lajos székesfehérvári püspök Grósz József kalocsa-bácsi érsekről, 1961. október 11.²)

Az 1961-es esztendő ősze nagy változást hozott a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye életében, ami az egész magyar Egyházra is kihatott. Néhány hónappal azután, hogy az érsekség méltó módon megünnepelte főpásztorának aranymiséjét,³ 1911-es bécsi pappá szentelésének ötvenedik évfordulóját, a gyász köszöntött be a kalocsai, de a magyar katolikusok életébe is. Tizenkilenc érsekként, harminchárom püspökként eltöltött esztendő után, életének hetvennegyedik évében elhunyt Grósz József⁴ kalocsa-bácsi érsek, a

¹ A tanulmány a MTA-PPKE 'Lendület' Egyháztörténeti Kutatócsoport keretein belül készülhetett el, és magában foglalja a 2015. augusztus 10. és 13. között Murakeresztúron megrendezésre került I. Fraknoi Nyári Akadémián (http://institutumfraknoi.hu/i_fraknoi_nyari_akademia_murakeresztursurd), hasonló címen megtartott előadásom tartalmát is. Ezúton hálásan köszönöm Jeney Gábor egyházjogásznak, a Kalocsa-Kecskeméti Főegyházmegye viceofficialisának a székiüresedésre irányuló kánonjogi vonatkozású kérdéseimre adott felvilágosítását, valamint Tölgyes Ferenc nyugalmazott áldozárnak, a Grósz érsek által utolsók között pappá szentelt, jelenlegi érseki tanácsosnak megkeresésemre adott szíves válaszait, nem kevésbé Bangó Beáta Mária Klára iskolanővérnek az Érseki Kastélyban szolgáló néhai rendtársairól adott információit, és Hesz Károly úrnak, az Érseki Kastély egykori gondnokának, mindenesénekké visszaemlékezését. Ugyancsak köszönet illeti Kujáni György urat és Takács Karolina kalocsai könyvtárost, Kujáni Ferenc nagyprépost unokaöcsét és ükunokahúgát, amiért készségesen álltak rendelkezésemre, segítve ezzel munkámat. Végül, de nem utolsósorban köszönetemet fejezem ki Lakatos Andor levéltárvezetőnek, Csongrádi Gabriella és Tóth Krisztina segéd-levéltárosoknak a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban a kutatómunka során nyújtott segítségükért, továbbá nemkülönben a Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára munkatársainak, valamint Grócz Zita könyvtárvezetőnek a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtártól.

² Shvoy Lajos székesfehérvári püspök 1961. évi IV. püspöki körlevele, 1834/1961.

³ Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltár (továbbiakban: MNL. BKML.) XXIII. 2. g. (Megyei Tanács VB egyházügyi előadó iratai.) 8/1961. Valamint nem is csak érseksége, mert „jubileuma országos jelleget öltött, mert volt egyházmegyéi is követelték maguknak az aranymisés érsek áldását”. TÖRÖK JÓZSEF: Grósz József életútja. In: Grósz érsek naplója. Szerk.: Török József. Bp., 1995. (továbbiakban: TÖRÖK, 1995.) 339. p.

⁴ Grósz József (1887–1961): 1911-ben szentelték pappá Bécsben. 1928-ban győri segédpüspökké és orthosiai címzetes püspökké nevezték ki. Fetszer Antal győri megyéspüspök halála után Breyer István nem tartott igényt segédpüspökre, így 1933-tól 1936-ig csupán címzetes orthosiai püspök, 1936 és 1939 között szombathelyi apostoli kormányzó, majd 1943-ig megyéspüspök volt, ezt követően 1944-ig ismét

Kalocsai Egyháztartomány metropolitája, a koronát hozó Szent Asztrik 86. utóda, a püspöki kar az idő szerinti elnöke, a magyar katolicizmus 20. századi története alakulásának egyik igen meghatározó és kiemelkedő alakja, aki több nehéz helyzetben vette nagy hasznát kiváló diplomáciai érzékének, s kamatoztatta azt egyháza és hívei javára.

Grósz József érsek halála

1961. október 2-án hétfő este senki sem sejthette még, hogy a Mindszenty távollétében működő magyar Egyház rövidesen azt vezető érseki rangú főpásztor nélkül marad. A hívek a halála előtti napon még Grósz vezetésével imádkozták a Rózsafüzért a Nagyboldogasszony Főszékesegyházban. Az érsek Kujáni Ferenc⁵ nagypréposttal aznap vacsora előtt 15–20 perces beszélgetést is folytatott, melyen figyelmesen olvasta át Kujáni másnapra tervezett kecskeméti előadásának szövegét. A katolikus békemozgalom október 3-án rendezte meg ugyanis a katolikus papok első tájékoztató előadását, ahol Kujáni is előadást tartott volna a berlini kérdéstről. Szakács Gyula Bács-Kiskun megyei egyházügyi főelőadó jelentéséből és egyéb iratokból sem derül ki, de feltételezhetően a berlini fal létrejöttéről lehetett szó (1961. augusztus havában kezdődtek meg a szögesdróttal való kiépítések.). Kujáni elmondása szerint az érsek helyeselte az előadásban olvasottakat, és „elvi magaslapon mozgó hozzászólásnak minősítette”.⁶

Mint ismeretes, Magyarország hercegprímása, Mindszenty József⁷ bíboros, esztergomi érsek már hosszú évek óta akadályoztatva („impeditus”) volt hivatala ellátásában, ekkor az Amerikai Egyesült Államok budapesti követségén élt; az egri érseki szék pedig már Czapik Gyula⁸ 1956-os halála óta üresedésben („vacantia sedis”) állt, az Egri Főegyházmegyét Brezanó-

apostoli kormányzója a Szombathelyi Egyházmegyének, valamint 1943-tól haláláig kalocsa-bácsi érsek volt. SINKÓ FERENC – BALOGH MARGIT: Grósz József. In: Magyar Katolikus Lexikon (továbbiakban: MKL.) IV. Szerk.: Diós István. Bp., 1998. 233. p.

⁵ Kujáni Ferenc (1890–1964): 1913-ban szentelték pappá, 1923 és 1930 között érseki titkár, majd 1944-ig érseki irodaigazgató, 1931-től a Főszékesegyház kanonokja; 1959-től vezetője mint nagyprépost haláláig. Több ízben érseki általános helynök. VICZIÁN JÁNOS: Kujáni Ferenc. In: MKL. VII. Bp., 2002. 521. p.

⁶ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 9/1961. 1. p.

⁷ Mindszenty József (1892–1975): Eredetileg Pehm József, 1944-től veszprémi megyéspüspök, 1945-től esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása, XII. Pius pápa 1946-ban bíborossá kreálta. VI. Pál pápa 1974-ben megüresedetté nyilvánította az esztergomi érseki széket. 1975-ben hunyt el. MÉSZÁROS ISTVÁN: Mindszenty József. In: MKL. IX. Bp., 2004. 181–190. p.

⁸ Czapik Gyula István Kálmán (1887–1956): 1910-ben szentelték pappá. Teológiai doktor, 1929-től volt nagyvárad kanonok, 1930-tól címzetes apát, 1935-től pápai prelátus. XII. Pius pápa 1939-ben veszprémi püspökké, majd 1943-ban egri érsekké nevezte ki. 1945 után a modus vivendire törekedett az állammal. 1951-től haláláig vezette a püspöki kart. 1945-től az Actio Catholica elnöki tisztét is ellátta. VICZIÁN JÁNOS: Czapik Gyula. In: MKL. II. Bp., 1996. 306–307. p.; Magyar Életrajzi Lexikon. I. Szerk.: Kenyeres Ágnes. Bp., 1967. 329. p.

czy Pál⁹ irányította főkáptalani helynökként, majd apostoli kormányzóként.

Az idős Grósz érsek 1961. október 3-a, kedd reggelén a kalocsai érseki kastély Szent Sebestyén kápolnájában tartott szentmiséjén lett rosszul, így az áldozat bemutatását már ülve végezte el. A szertartás után Tassi Ferenc érseki titkár a kápolnához közel lévő szobájába kísérte érsekét, majd Kühner János érseki szertartó a szobájába támogatta.¹⁰ Az elbeszélések szerint ekkor már az érsek azt hangoztatta, hogy nagyon rosszul érzi magát, s háloruháját kérte Ekker Mária Vita nővértől, mondván, lepihen.¹¹ Házvezető-nője ez után rövid időre egyedül hagyta. Ezt követően eshetett össze, mert mikor a nővér visszatért, már csak a főpap élettelen testét találta. A nővér ijedten lármázta fel a kastélyt, a papok közül Tassi és Antal Géza¹² ért elsőként a holttesthez, Kujáni Ferenc nagyprépost Szakács Gyula egyházügyi főelőadónak, miniszteri biztosnak adott tájékoztatása alapján.¹³ A kastélyban 11 éven át gondnokként dolgozó Hesz Károly tudomása szerint Grósz aközben halhatott meg, miközben lehajolt cipőjéhez.¹⁴ Antal Géza közlése szerint ugyan az utolsó kenetet feladták a főpásztornak, de már csak halála után. Antal elmondása szerint mikor az érsek szobájába értek, a pulzusát

⁹ Brezanóczy Pál (1912–1972): 1935-ben lett pap. 1941-ben püspöki titkár Kassán, 1943-tól pápa kamarás, 1946-tól a Kassai Egyházmegye anyaországi részének általános helynöke, 1951-től kanonok és a Rozsnyói Egyházmegye magyarországi részének apostoli kormányzója, 1952-től ordináriusként a Szatmári Egyházmegye magyarországi részének érseki helynöke, 1956 és 1959 között egri főkáptalani helynök, majd 1964-ig apostoli kormányzó, végül pedig 1964-től haláláig egri érsek. VICZIÁN JÁNOS: Brezanóczy Pál. In: MKL. II. Bp., 1996. 44. p.

¹⁰ Tassi Ferenc Kolos O.C.D. (1911–2006): 1933-ban szentelték pappá. A harmincas években a Szabadkai Apostoli Adminisztratúrán szolgált, majd 1937 és 1938 között Rómában jogi tanulmányokat folytat, 1941-től a kalocsai érseki aulába került. 1947-ben lépett be a karmelita rendbe. 1951-től érseki titkár és évtizedekig a főszentszéken szolgált. 1983-ban vonult nyugállományba. Kühner János (1922–2008): 1946-ban lett pappá szentelve. 1957-től szolgált a kalocsai érseki aulában, ekkortól érseki szertartó. Az érsek halála után plébániákon szolgált, majd 1980-ban lett főszentszéki bíró. A rendszerváltást követően 1990 és 1994 között érseki általános helynök, 1994-től pápai prelátus. 1988-ban lett a Főszékesegyházi Káptalan kanonokja.

¹¹ Ekker Mária Vita M.K.Sz.I.: Eredetileg Ekker Julianna vagy Júlia. A forrásokban többnyire világi nevén említik. 1938-ban lépett be a Míasszonyunkról nevezett Kalocsai Szegény Iskolanővérek Társulatába a Bácskában, majd később Kalocsán élt haláláig. Az érseki háztartásban szolgált sokáig. – Bangó Beáta Mária Klára iskolanővér szíves közlése.

¹² Antal Géza (1928–1994): 1954-ben szentelték pappá. 1957-től szolgált a kalocsai érseki aulában. 1961-től Várkonyi személyi titkára, 1965-től érseki titkár. 1973-ban lett a Főszékesegyházi Káptalan tagja.

¹³ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 1. p.

¹⁴ Hesz Károly szíves szóbeli közlése. (Kalocsa, 2010. július 22.); Hesz Károly (1930–): Volt jezsuita diák, kalocsai kisiparos. 11 éven át gondnokként, mint mindenek szolgált az Érseki Kastélyban, ekkor ott is lakott családjával. A rendszerváltást követően megtartott első önkormányzati választásokon, 1990-ben, a Kereszténydemokrata Néppárt színeiben Kalocsán önkormányzati képviselővé választották, a testület korelnöke volt. Kilenc gyermeke közül ketten lettek szerzetesek: Hesz István jezsuita és Hesz Vince Dénes ferences páter.

egyáltalán nem érezték, s a test is már merev volt. Szakács akarva-akaratlanul azt sugallja jelentésében, hogy szabálytalanul tüntették fel, hogy szentségekkel megerősítve halt meg az érsek. Ebből csak annyi igaz, hogy már a halál beállta után kapta meg az utolsó kenetet, ez azonban nem azt jelenti, hogy szabálytalanul is, mivel hivatalosan, amíg a test ki nem hűl, az feladható. A jelentésből úgy értelmezhető azonban, hogy a nővér nem lehetett sokáig távol, így feltehetően nem hűlhetett még ki teljesen a holttest.¹⁵ Antalnak és Tassinak ezt papokként nyilván tudniuk kellett, s ezért járhattak el aszerint, hogy feladták a szentséget. Gyónást pár nappal halála előtt végzett utoljára az elhunyt, az Eucharisziát pedig az említett szentmisén vette magához utoljára.¹⁶ Szakács felvetése inkább a világnézetéből adódó rosszmájú megjegyzés volt, mivel általánosságban – kevés kivételtől eltekintve – jelentéseiből az látszik, hogy az egyházi szokásokban és fogalmakban többnyire tájékozott volt, s jelentései a precizításra törekvés benyomását keltik.

Grósz kezelőorvosa, dr. Csábi Imre már későn érkezett, érte még a szentmise után küldtek, de már csak a halál tényét tudta megállapítani a szentségfeladás után. Csábi doktor volt, aki elkészítette a halálesetről az okmányokat, ő a halál hivatalos okaként a szívkoszorúér elhalását és az érlemeszesedést nevezte meg. Ezzel szemben Szakács tudomása szerint – hivatkozva Kujánira – dr. Réffy Vilmos járási tisztiorvos konstatálta a halál tényét.¹⁷ A halál beálltát követően röviddel az Érseki Hivatal Kühner által értesítette a városi hatóságokat, így Katus Ferencné anyakönyvvezető is iktatta a halálesetet a Kalocsai Polgári Halotti Anyakönyvbe,¹⁸ s kiállította a Csábi doktor által megadott információk alapján a halotti okmányokat.¹⁹

A széküresedés kezdetét követő intézkedések

Telefonon haladéktalanul értesítették a Kecskemétre hajnalban elinduló, és oda már megérkezett Kujáni Ferenc nagyprépostot – ki az érsek haláláig annak általános helynöke is volt –, továbbá tőle értesült Grósz haláláról a vele utazó Sztrilich Károly érseki irodaigazgató, Kovács Vince ifjabb messterkanonok és Mihályfi István kalocsa-eperföldi plébános.²⁰ A kecskeméti gyűlés hangulatára rányomta a bélyeget a főpásztor halálhíre. A gyűlés

¹⁵ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 9/1961. 1. p. Vö.: TÖRÖK, 1995. 339. p.

¹⁶ Megemlékezés elhunyt főpásztorunkról. In: *Főegyházmegyei hivatalos közlemények*, 2700/1961.

¹⁷ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 9/1961. 1. p.; Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (továbbiakban: KFL.) I. 1. c. (= Grósz perszonális.) 2593/1961.; TÖRÖK, 1995. 339. p.

¹⁸ Kalocsai Polgári Halotti Anyakönyv, 158/1961. – Family Search. Hungary Civil Registration, 1895–1980. Online: <https://familysearch.org/> – 2016. március.

¹⁹ KFL. I. 1. c. 2593/1961.

²⁰ KFL. I. 1. c. 2593/1961. Sztrilich Károly (1918–1964): Eredetileg Strilich, horvátosan Karlo Strilić, Grósz József érsek bizalmas munkatársa. Az 1951-es Grósz-perben őt is elítélték. Évtizedeken keresztül szolgált aulistiként Kalocsán. DIÓS ISTVÁN: Sztrilich Károly. In: MKL. XIII. Bp., 2008. 499. p. Kovács Vince (1906–1964): 1929-ban szentelték pappá. Különböző plébániákon szolgált, majd a kalocsai nagyszeminárium gondnoka lett, 1947-től érseki tanácsos. 1959-ben lett a Főszékesegyházi Káptalan tagja. VICZIÁN JÁNOS: Kovács Vince. In: MKL. VII. Bp., 2002. 294. p. Mihályfi István (1911–1964): 1935-ben szentelték pappá, a Kalocsai Főegyházmegye pappja.

elején Oláh Károly, a Bács-Kiskun Megyei Katolikus Békebizottság elnöke és Bagó István annak titkára emlékezett meg az elhunytól,²¹ kiemelve annak békemozgalmi érdemeit, majd pedig Ijjas József pápai prelátnak a vezető nélkül maradt főegyházmegye nevében méltatta az elhunytat.²² A Kalocsai Főszékesegyházi Káptalan távirati úton sürgősen értesítette a mátraszentimrei Stella üdülőben időző Bárd János kalocsai segédpüspököt is.²³ Hivataluknál fogva ők voltak az idő tájt a főegyházmegye két legmagasabb rangot és pozíciót betöltő papja. Kujáni, amint a hírt megkapta, taxival indult rögtön vissza Kalocsára, Bárdot egy telefonon lediktált táviratban érték el, de amint értesült a gyász hírről, ő is azonnal hazaindult.²⁴ Szakács Gyula kecskeméti egyházügyi főelőadó is fél 9-kor már tudott az érsek haláláról, a részletekről azonban csak délben értesült, miután ő is megérkezett Kalocsára.²⁵ Kujáni nagyprépost ekkorra már a Főszékesegyházi Káptalan fejeként intézkedett a latin nyelvű gyásztávirat Rómának való eljuttatásáról: „Josephus Grósz archiepiscopus feria tertia hora octava ante meridiem diem supremum obiit.” Ezzel párhuzamosan német nyelvű üzenetet juttattak el Josef Adam féltoronnyi plébánosnak, hogy az egyház képviselőjében értesíthesse az érsek ott élő hozzátartozóit: „Erzbischof Josef Grósz heute gosterben Bergrübnis Freitag Vormittag bitte Verwandte verstandigen.”²⁶ Ugyancsak ezzel együtt délután ¾ 1-kor ment ki a hivatalos tájékoztató a püspöki kar tagjainak, valamint az érsekség jugoszláv fennhatóság alatt álló részét, a Bácskai Apostoli Adminisztratúrát vezető Zvekanović Mátyás burcai címzetes püspöknek, továbbá az Állami Egyházügyi Hivatalnak, noha az állami hatóságok Szakács útján már minden bizonnyal tudtak a történetekről.²⁷ XXIII. János pápa választáviratában őszin-

²¹ Bagó István kecskeméti esperes-plébános részéről ez igencsak képmutató volt, hiszen egy 1960-ban íródott munkájában mind Grószot, mind pedig érseki auláját kicsit sem bizalomgerjesztő jelzőkkel illette, s Kalocsát a katolikus egyházi reakció központjaként írta le. Vö. BAGÓ ISTVÁN: Visszapillantás 15 év egyházpolitikájára. Elgondolások a jövőre vonatkozóan. – MNL. BKML. XXIII. 2. g. 4/1960.

²² MNL. BKML. XXIII. 2. g. 9/1961. 2. p. Ijjas József (1901–1989): Eredetileg Ikonty József, 1925-ben szentelték pappá. 1929-től érseki szertartó, 1937-től a jeruzsálemi Szent István Zarándokház igazgatója, 1939-től a Központi Papnevelő Intézet prefektusa. 1941-től a Szabadkai Apostoli Adminisztratúra érseki megbízottja. 1944-től pápai prelátnak, 1964-től tagaratai címzetes püspök és csanádi apostoli kormányzó. 1969 és 1987 között kalocsai érsek, 1976-tól pápai trónálló. VICZIÁN JÁNOS: Ijjas József. In: MKL. V. Bp., 2000. 214–215. p.

²³ Bárd János (1908–1982): 1933-ban szentelték pappá. 1950-ben lett kalocsai segédpüspök és ulpianai címzetes püspök. Grósz 1961-es halálát követően kalocsai apostoli kormányzóvá nevezte ki a pápa, de hivatalát állami hozzájárulás híján nem tudta átvenni, és jogait sem tudta így gyakorolni. DIÓS ISTVÁN: Bárd János. In: MKL. I. Bp., 1993. 613–614. p.

²⁴ KFL. I. 1. c. 2593/1961.

²⁵ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 9/1961. 1–2. p.

²⁶ KFL. I. 1. c. 2596/1961.

²⁷ KFL. I. 1. c. 2596/1961. Zvekanović Mátyás (1913–1991) – Eredetileg Matija Zvekanović, 1937-ben szentelték pappá, 1955-ben címzetes burcai püspökké nevezték ki, 1958 és 1968 között a Bácskai Apostoli Adminisztratúrát vezette, majd 1989-ig szabadkai püspök. [S.A.]: Zvekanović Mátyás. In: MKL. XV. Bp., 2010. 617. p.

te részvétét és fájalmát fejezte ki az érsek halála miatt, majd közölte, hogy szentmise áldozatot mutat be az elhunyt lelki üdvéért.²⁸

Papp Kálmán győri püspök 1961. november 10-én ekképpen emlékezett meg, miként érte az érsek halálának híre:

„Halálának híre mélyen megdöbbentett bennünket. Első pillanatban fel-foghatatlannak tűnt, hogy elvesztettük őt, aki szinte összeforrott a magyar katolikus étellel. Nincs többé ő, aki innét közülünk indult el, mint sokunknak iskolatársa, jó barátja. A mi egyházmegyénk volt szülőhazája, egyházmegyénknek volt papja, majd segédpüspöke, aki az egyházkormányzatban kifejtett lelkiismeretes munkájával, kedves közvetlenségével csak jó emléket hagyott maga után.”²⁹

Zvekanović bácskai aposoli kormányzó pedig így fogalmazott október 25-én az érsek halála kapcsán:

„Quæ omnia suapte nos compellunt, ut grati animo memores simus pie in Domino decessi et dormientis Archiepræsulis atque preces pro eo ad Dominum Deum ex corde instituamus. Pax Christi Tecum, sit Tibi terra levis.”³⁰

Grósz halálának híre Mindszenty bíborost is mélyen érintette. „Annak idején mint püspökével konfrontálódott, primásként fölöttese lett, Püspök-szentlászlón együtt raboskodtak.” Elhunyt érsektársáért az amerikai követségen szentmisét mutatott be, „az ügyeletes tisztet [pedig] egész éjjel ébren tartotta, mert felidézte a régi szép időket”.³¹

Még Szakács Kalocsára történő megérkezése előtt táviratilag Kovács Sándor szombathelyi püspököt a gyászbeszéd, Hamvas Endre csanádi püspököt a temetési szertartás, Shvoy Lajos székesfehérvári püspököt pedig a gyászmise megtartására kérte fel a Főszékesegyházi Káptalan.³² Ko-

²⁸ Megemlékezés elhunyt főpásztorunkról. In: *Főegyházmegyei hivatalos közlemények*, 2700/1961. XXIII. János (1881–1963): Eredetileg Angelo Giuseppe Roncalli, 1904-ben szentelték a Bergamói Egyházmegye papjává, 1925-től aeropoliszi címzetes érsekként Bulgária apostoli vizitátora, 1934-től Törökország és Görögország apostoli delegátusa, 1944-től párizsi apostoli nuncius, 1953-tól velencei pátriárka és bíboros, 1958-tól haláláig római pápa. 1959-ben ő hívta össze a II. Vatikáni Zsinatot. II. János Pál pápa 2000-ben boldoggá, 2014-ben Ferenc pápa szentté avatta. TÖRÖK JÓZSEF: XXIII. János. In: MKL. V. Bp., 2000. 626–627. p.

²⁹ Papp Kálmán győri püspök 1961. évi VIII. püspöki körlevele, 2540/1961. Papp Kálmán (1886–1966): 1908-ban szentelték pappá, ezt követően Frigyes főherceg családjánál nevelőként szolgál, majd tábori lelkészként vesz részt az I. világháborúban. 1946-tól haláláig volt győri püspök. VICZIÁN JÁNOS: Papp Kálmán. In: MKL. X. Bp., 2005.

³⁰ Zvekanović Mátyás bácskai apostoli kormányzó, burcai segédpüspök *Mors archiepiscopi* című körlevele Grósz érsek halála kapcsán. Sz.n./1961.

³¹ BALOGH MARGIT: Mindszenty József. (1892–1975) Bp., 2015. II. köt. 1213. p.

³² Kovács Sándor (1893–1972): 1915-ben szentelték pappá. A bécsi Augustineum növendéke volt. 1917-től a váci püspök udvari káplánja, 1928-tól kecskeméti plébános. 1944-től haláláig szombathelyi püspök. SINKÓ FERENC – VICZIÁN JÁNOS: Kovács Sándor. In: MKL. VII. Bp., 2002. 292. p. Hamvas Endre (1890–1970):

vács püspök kivételével a többiek vállalták a felkérést.³³ Kovács püspök október 4-én rendelte el, hogy a Szombathelyi Egyházmegye minden templomában mutassanak be a papok szentmisét az elhunyt érsek, korábbi szombathelyi püspök lelki üdvéért.³⁴ Szakács főelőadó mindent elkövetett azért, hogy Shvoy szerepeltetését megakadályozza, lépései kezdetben, úgy nézett ki, sikerrel járnak, végül azonban – vélhetően Bárd János hatására – a Főszékesegyházi Káptalan megerősítette abbéli óhaját, hogy a székesfehérvári püspöknek mindenképpen szerepet kell biztosítani a szertartások során. Így Szakács próbálkozása kudarcba fulladt.³⁵ Shvoynak a Grósz József temetésén való szereplése elleni törekvés háttérében az húzódott meg, hogy az idős, rendkívül nagy tekintéllyel rendelkező püspöknek az egyházmegyéjében a békepapi mozgalom igencsak erőtlenül működött, köszönhetően a főpásztor személyének; illetve Shvoy nem titkoltan Mindszenty hercegprímásnak elkötelezett híve volt, s hasonló gondolkodásmódjuk révén barátokká is váltak. Shvoy az állami vezetéssel szemben tartózkodó és attól elzárkózó magatartást folytatott az ország szovjet megszállásától kezdve. Mindezek alapján az állam lényegében ellenségként tekintett rá.³⁶

A Szakács és Kujáni között október 3-án lezajlott beszélgetés során is elhangzott már, hogy a nagyprépost meglátása szerint kanonoktársai őt látnák legszívesebben az érsekség élén, mint főkáptalani helynököt. Kujáni György, a nagyprépost unokaöccse is úgy emlékezik vissza, hogy családon belül is akkoriban az az álláspont volt érvényben náluk, hogy Grósz érseket követően Kujáni Ferenc jó eséllyel kerülhet a főegyházmegye élére; még ha a nagyprépost előtt ezt nem is hangzották.³⁷ A nagyprépost közölte Szakáccsal, hogy a választásra másnap, október 4-én ülne össze a főkáptalan. Utóbbi lépést a főelőadó először elhamarkodottnak ítélte.³⁸ Miután Kujáni biztosította róla, hogy a kanonokok mindnyájan tisztában vannak vele,

Hamvas András néven is ismert. 1913-ban szentelték pappá. 1930-tól esztergomi aulista, 1936-tól az esztergomi Főszékesegyházi Káptalan tagja, 1940-től budapesti érseki helynök, 1944 és 1964 között csanádi püspök, majd 1968-ig kalocsai érsek. Időközben 1951 és 1956 között esztergomi apostoli kormányzó, 1952-ben a Nagyváradi Egyházmegye anyaországi részének apostoli kormányzója. 1968-tól haláláig arei címzetes érsek. VICZIÁN JÁNOS: Hamvas Endre. In: MKL. IV. Bp., 1998. 567–568. p. Shvoy Lajos (1879–1968): A lerombolt Regnum Marianum-templom alapító plébánosa. 1927–1968 között székesfehérvári püspök. 1947-től római gróf. XII. Pius pápai trónállóvá is kinevezte. VICZIÁN JÁNOS: Shvoy Lajos. In: MKL. XII. Bp., 2007. 103.p.

³³ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 9/1961. 2. p.; KFL. I. 1. c. 2596/1961.

³⁴ KFL. I. 1. c. 2596/1961.

³⁵ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 9/1961. 3. p.

³⁶ MÓZESSY GERGELY: Beszűkített mozgástérben. Shvoy Lajos székesfehérvári püspök és a hatalom 1961–1962 fordulóján. In: *Litterarum radices amaræ, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára.* Szerk.: Klestenitz Tibor – Zombori István. Bp., 2015. 333–346. p., 333–334. p.

³⁷ Kujáni György szíves szóbeli közlése. (Budapest, 2016. február 19.); Kujáni György (1927–): egykori kalocsai jezsuita diák, építészmérnök, Kujáni Ferenc nagyprépost unokaöccse, Kujáni Imre gazdálkodó fia.

³⁸ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 9/1961. 3. p.

hogy az 1957. évi 22. tvr. értelmében be kell jelenteniük a választás eredményét az Állami Egyháziügyi Hivatalnak, melynek előzetes hozzájárulását kell adnia a megválasztandó személyhez, Szakács egyeztetve a hivatallal engedélyezte, hogy másnap lebonyolítsák a szavazást, pontosabban helynököt jelöljenek. Arról, hogy a személy megfelelő-e, az államot ez esetben képviselő Állami Egyháziügyi Hivatal fog döntést hozni.

Hagyatéki eljárás

Grósz érsek délelőtt ¾ 8-kor bekövetkezett halálát követően Gyetvai Péter³⁹ főegyházmegyei általános ökonómus a kastély érseki lakrészét lezárta, miután a szobájában lévő íróasztal és Wertheim-szekrény fiókjait bezárta és a kulcsokat magához vette Ekker Mária Vita iskolanővér, gondozónővér kíséretében. Amíg Gyetvai intézkedett, ezzel körülbelül párhuzamosan történt meg a szobájában elhunyt főpásztor diófa koporsóba helyezése, és Kujáni valamint Bárd táviratilag történő értesítése.⁴⁰ Az elhunyt érsek szobája október 3-án délután fél 6-ig maradt lezárva. Ezt követően gondosan felvették az érsek hagyatéki leltárát, minden a szobában található, a néhai érsek magántulajdonában lévő tárgyról és pénzről. Mindez a délután fél 7-kor kelt jegyzőkönyv⁴¹ szerint Kujáni Ferenc nagyprépost, Gyetvai Péter általános ökonómus, Sztrilich Károly érseki irodaigazgató, Tassi Ferenc érseki titkár valamint az érseket hűségesen gondozó Ekker Mária Vita nővér és a jegyzőkönyvet felvevő Szalkai Mária Johanetta nővér jelenlétében zajlott le.⁴²

Megjegyzendő, hogy a bizottság tagjai a hagyatéki vizsgálat során mindenféle keresték az érsek esetlegesen létező végrendeletét, de azt nem találták meg. Figyelemre méltó, hogy habár a jelenlévők ekkor, október 3-án megállapították, hogy mivel nem találtak, nincsen az érseknek végrendelete, ezzel szemben a Kalocsán őrzött forrásokból kitűnik, hogy Sztrilich ezt követően sem hagyott fel annak keresésével. Az irodaigazgató csak október 21-én fogalmazta meg tömören egy tájékoztatójában, hogy habár minden elképzelhető helyen, ami csak eszébe jutott, kutakodott – beleértve a néhai érsek páncélszekrényét és az irodaigazgatói páncélszekrényt, ahol egyébként a papi végrendeleteket szokták őrizni –, mégsem találta meg Grósz végrendeletét.⁴³

³⁹ Gyetvai Péter (1912–1988): Pappá szentelésére 1938-ban került sor. Grósz érsek bizalmas aulista papja. A Grósz-perben 1951-ben őt is elítélték. 1946-ban lett tiszteletbeli kanonok. TAKÁCS EMMA–HETÉNYI VARGA KÁROLY: Gyetvai Péter. In: MKL. IV. Bp., 1998. 300–301. p.

⁴⁰ KFL. I. 1. c. 2598/1961.

⁴¹ KFL. I. 1. c. 2598/1961.

⁴² Szalkai Mária Johanetta M.K.Sz.I.: Eredetileg Schiffer Borbála, a forrásokban Szalkai Borbála néven, világi nevén említik. 1936-ban lépett be a Miasszonyunkról nevezett Kalocsai Szegény Iskolanővérek Társulatába testvérevel, Schiffer (Szalkai) Elzával együtt, aki a Mária Ravenóza rendi nevet vette fel. Nővérük Schiffer (Szalkai) Mária 1930-ban, húguk Schiffer (Szalkai) Anna 1938-ban szintén az iskolanővérek közé lépett, előbbi Mária Piéta, utóbbi Mária Viola néven. Mária Johanetta nővér hosszabb ideig az érseki háztartásban szolgált. – Bangó Beáta Mária Klára iskolanővér szíves közlése alapján.

⁴³ KFL. I. 1. c. 2598/1961.

Gyetvaiék az elhunyt dolgozó- és hálószobájának átvizsgálása során egy 57 008 forint 90 fillért tartalmazó OTP betétkönyvet és 25 575 forint 50 fillér összegű készpénzt, összesen tehát 82 584 forintot és 40 fillért találtak, amelyet a főegyházmegyei központi pénztárban helyeztek folyószámlára. Utóbbiból finanszírozták később a temetést (7 842 forint) és egyéb vonatkozó költségeket.⁴⁴ A gyászszertartás számára történő templomi előkészületeket és költségeket Angeli Ottó főszékesegyházi gondnok további 3 000 forintra taksálta.⁴⁵

Az október 6-án Kalocsára megérkező Grósz-rokonságot az akkor már főkáptalani helynök Várkonyi Imre⁴⁶ fogadta az Érseki Kastélyban Sztrilich és Kühner társaságában, akik közül utóbbi tolmácsolta Várkonyi szavait németül a családtagoknak. Többek között közölte a főkáptalani helynök a néhai érsek rokonaival, hogy mivel végrendelet nem került elő, így a magyarországi és főegyházmegyei örökösödési törvények a mérvadóak. Miután Várkonyi megkérte őket, hogy minden esetleges igényükről mondjanak le, azok ezt készséggel megtették, csupán néhány személyes emléktárgyat kívántak magukhoz venni, amihez a főkáptalani helynök természetesen hozzájárulását adta.⁴⁷ Továbbá a főkáptalani helynök később – már október 19-én – azt is elrendelte, hogy november 3-án a megboldogultért *Requiem cum Libera* mondattassék a főegyházmegye templomaiban, valamint, hogy november 12-i és 19-i vasárnapokon könyörgést tartsanak az új főpásztor mielőbbi kineveztetéséért.⁴⁸

A végrendelet létének kérdése

Mindezek a végrendelet körüli események felvetik azt a kérdést, hogy valójában volt-e, lehetett-e írott végakarata Grósz Józsefnek? Meglátásunk szerint kellett lennie. Noha annak tartalmába nem kell nagy titkokat beleképzelni. A léte két dolog is egyértelműen utal. Az egyik, hogy Sztrilich a hivatalos vizsgálat lezárulta után is, a jelek szerint még több hétig kereste a végrendeletet, azaz neki tudomása kellett, hogy legyen annak elkészültéről, hiszen ellenkező esetben akkor miért nem hagyta volna annyiban, mint a többiek. (Persze az, hogy arról nincs írott adat, hogy Kujáni, Gyetvai és Tassi kereste volna a végrendeletet, nem zárja ki az esetleges általuk végzett kutatást sem, csupán nincs rá forrás. Mivel azonban közeli viszonyban voltak az érsekkel, ha volt végrendelete, arról jó eséllyel nekik is tudniuk kellett.) A másik jelre, ami arra utal, hogy Grósz készített végrendeletet,

⁴⁴ KFL. I. 1. c. 2620/1961.; 2692/1961.

⁴⁵ KFL. I. 1. c. 2620/1961.

⁴⁶ Várkonyi Imre Károly (1916–1983): Eredetileg Mundszipinger Imre Károly, 1941-ben szentelték pappá Budapesten. 1947-től a kalocsai, 1951-től a szegedi szeminárium tanára, 1953-tól rektora. 1958-tól az Actio Catholica országos igazgatója; 1961 és 1964 között kalocsai főkáptalani helynökként vezette a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegyét. 1965-től haláláig a Főszékesegyházi Káptalan tagja, 1963 és 1983 között országgyűlési képviselő. [s.a.]: Várkonyi Imre. In: MKL. XIV. Bp., 2009. 792. p.

⁴⁷ KFL. I. 1. c. 2598/1961. Feltehetően csupán formalitás volt, hogy a rokonokat az esetleges igényeikről való lemondásra kérte a főkáptalani helynök, lévén alapvetően a szokások szerint az egyházmegyék öröklik meg az elhunyt papok után maradt ingóságokat.

⁴⁸ Várkonyi Imre főkáptalani helynök körlevele, 2715/1961 és 2716/1961.

teljesen véletlenül az érsek beszédeinek tanulmányozása közben találtunk bizonyítékot. Ez egy ceruzával, egyértelműen felismerhetően Grósz érsek kézírásával íródott végrendeletnek a – fogalmazzunk úgy – töredékes, kétoldalas piszkozata.⁴⁹

A végakarathoz a legvége hiányzik, ez vagy egy másik lapra íródott, s ebben az esetben elképzelhető, hogy valamelyik másik iratköteggel keveredik még – mint említettük, ezt jómagunk is a beszédek között találtuk meg⁵⁰ –, de a Grósz-hagyaték átvizsgálása során mindeddig nem került elénk, vagy talán eddig figyelmünket kerülte el. A másik lehetőség pedig az, hogy Grósz a szöveg alsó részén egy általa kihúzott mondatrészt szándékozott a végrendelet legvégére áthelyezni. Így ez a tollal írt végleges testamentumban – véleményünk szerint – már oda kerülhetett. Mindezek fényében élünk a gyanúperrel, hogy ha Grósz ezt megírta, akkor véglegesen tollal írt végakaratainak is kellett születnie.

Részben egyébként teljesültek az ebben a végrendelet-tervezetben foglaltak. Grósz óhajának megfelelően a hagyatéki eljárás során annak végrehajtójaként Gyetvai járt el. A fogalmazványban Grósz hálát ad azért, hogy pap lehetett, továbbá kitér arra, hogy lényegében nem rendelkezik vagyonnal, 1943-as érseki kinevezését követően Szombathelyről sem igazán hozott magával bármi jelentőset ruháin és néhány könyvön kívül. Annyit meghagy, hogy ami készpénze van íróasztala fiókjában és Wertheim-szekerényében, azt temetésére fordítsák, mondassanak érte szentmiséket. Ez az óhaja, mint láttuk, lényegében teljesült. Hatszemélyes ezüst étkészletét és ruhaneműit az érsekségre szándékozott hagyni, ami ugyancsak így történt. Ezen felül liturgikus ruhái közül már volt, amit elsősorban gróf Zichy Gyulától örökölt, és használt.⁵¹ Könyveit a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárra kívánta hagyományozni, amik valóban oda is kerültek halála után, átszállításukra október 30-án került sor.⁵² Egyéb ruhaneműit, személyes tárgyait azonban nem részletezte, mert amije volt, azt alapvetően főegyházmegyéjére kívánta hagyni. Ezen egyéb ingóságait (szappanok, imakönyvek, rózsafüzérek, fésűk, zseblámpa, kalap, télikabát stb.) október 20-tól november 22-ig osztották szét az érseki hivatal férfi és női alkalmazottai között. Ezekről még október 9-én vette fel a leltárt Sztrilich, Gyetvai, Mária Vita és Mária Johanetta nővér. Közülük Mária Vita nővér név szerint is van említve, miszerint 1 darab gyapjútakarót és 3 darab imakönyvet kapott a megboldogult személyes tárgyai közül.

Külön csupán karóráját emelte ki végrendelet-tervezetében Grósz, melyet Gyetvai Péterre szeretett volna hagyni – hagyatéki végrehajtói szolgálataiért –, és ebben történt a végakarattól eltérés. A hagyatéki eljárás során

⁴⁹ KFL. I. 1. c. 2598/1961.

⁵⁰ Innen behelyeztük a hagyatéki eljárás iratai közé: KFL. I. 1. c. 2598/1961.

⁵¹ KFL. I. 1. c. 2598/1961. Zichy Gyula Aladár János (1871–1942): 1895-ben szentelték pappá. 1897-től Rómában tanult a Nemesi Akadémián, majd a Pápai Gergely Egyetemen. XIII. Leó pápa szolgálattevő kamarása volt. 1905 és 1925 között pécsi püspök, Rómában X. Pius pápa szentelte püspökké. 1923 és 1925 között kalocsa-bácsi apostoli kormányzó, majd haláláig érsek. Úgyszintén 1941-től haláláig bácskai apostoli kormányzó is, a Délvidék visszaesatolása után. VICZIÁN JÁNOS: Zichy Gyula. In: MKL. XV. Bp., 2010. 559–560. p.

⁵² KFL. I. 1. c. 2640/1961.

két karóra is leltárba került. Grósz a végrendelet-tervezetben nem részletezte, hogy melyiket szánta Gyetvainak. Az egyik egy Alpina gyártmányú automatarendszerű férfi karóra volt, a másik egy Doxa óra. Utóbbit végül az érsek régi hűséges egykori papja, Sággy Elek, volt érseki jószágkormányzó kapta meg ajándékba 1962. március 17-én. Sztrilich juttatta el neki.⁵³ Az előbbi Várkonyi Imre az Actio Catholicán keresztül – aminek országos igazgatója volt – bevizsgáltatta 1961. október 21-én. Október 27-én kapta kézhez az erről szóló értesítést, miszerint a karóra 14 karátos arany, az akkori értékbecslés alapján pedig 2000 forintot ér. Az aranykarórát Várkonyi ekkor saját tulajdonába vette. Mivel nem tudhatjuk, hogy Várkonyi tudott-e esetleges végrendelet születéséről, illetve annak tartalmáról – lévén nem számított az érsek bizalmi emberének –, így akarva-akaratlanul is, de megszegte ezen döntésével a végakaratot.

A végrendelet meg nem találása, ha az a jelek szerint csakugyan elkészült, még egy kérdést vethet fel: miért nem találták meg? Erre azonban összeesküvés-elméleteken kívül nem tudnánk mit válaszolni, azokat pedig nem kívánunk gyártani. Abban az esetben pedig, ha Grósz érsek végül mégsem készítette el a végső változatot, amit – hangsúlyozzuk – mi nem tartunk valószínűnek, mert hisz akkor miért írt piszkozatot, sőt felmerül egy kérdés: miért gondolta meg magát? Erre vonatkozóan sem rendelkezünk adattal, így erre sem tudunk válasszal szolgálni.

A végrendelet-tervezet hátralévő részében köszönetét fejezi ki Grósz József minden munkatársának, az órála gondoskodó nővéreknek, a mellette álló papjainak, végül bocsanatot kér azoktól, akiket esetleg akaratlanul is élete során megbántott. Más papi, illetve főpapi végrendeletek analógiáján gondolkodva (korábbiakban volt szerencsénk olvasni többek között Hamvas Endre és Ijjas József hasonló írását), ezt a részt követhette a keltezés és az aláírás. Ez a rész azonban, mint említettük fentebb, hiányzik, ezért is neveztük töredékesnek a fogalmazványt. Sajnos tehát a végrendelet-tervezet keltét nem tudjuk pontos dátumhoz kötni, egyedüli támpontként a szövegben Gyetvai neve szerepel, aki általános főegyházmegyei ökonómusi kinevezését 1957. január 15-én⁵⁴ kapta, így feltehetően ennél csak később vethette papírra a végakarát-tervezetet az érsek.

A Kalocsai Főszékesegyházi Káptalan összetétele Grósz érsek halálakor

Mielőtt rátérnénk az 1961. október 4-én lezajlott főkáptalani helynökválasztásra, a fogalom-meghatározásokra térnénk ki. Magyarországon kezdetektől álltak fenn az egyházmegyék székhelyein székeskáptalanok, a fő-egyházmegyékben pedig fő-székeskáptalanok. A káptalanok a kanonokok testületét ölelte fel, akik elsősorban kánonjogban jártas papokból kerültek ki, s álltak főpásztoraik rendelkezésére tanácsaikkal, továbbá a káptalanok felügyelték a hiteleshelyi munkát. Az évszázadok során birtokokkal, javadalmakkal is rendelkeztek hivataluknál fogva is az egyes kanonokok. Tárgyalt időszakunkra azonban már elsősorban a főpapok quasi tanácsadó testületeként működtek, illetve székiüresedés esetén az

⁵³ KFL. I. 1. c. 2783/1961.

⁵⁴ LAKATOS ANDOR: A Kalocsai Érsekség 100 esztendeje. (1909–2009) Kalocsa–Pozsony, 2009. (továbbiakban: LAKATOS, 2009.) 202. p.

általuk megválasztott helynök vezetésével felügyelték az egyházmegye irányítását és működését az új főpap kinevezéséig. Mára tanácsadói feladatok mellett elsősorban tiszteleti és reprezentációs jelleggel bírnak, melynek tagjaivá rendszerint azok a papok kerülnek be, kiket az illetékes főpásztor arra méltónak és érdemesnek tart valamilyen érdeme elismeréseként. Újonnan létrehozott egyházmegyékben azonban már nem előírás a kanonoki testületek létrehozása.

Grósz József 1961 októberében bekövetkezett halálakor nyolc tagja volt a Kalocsai Főszékesegyházi Káptalannak. Kujáni Ferenc nagyprépost 1959. március 31-től állt a fő-székeskáptalan élén. Horváth Alajos főszékesegyházi plébános ugyanekkortól töltötte be az olvasókanonoki stallumot.⁵⁵ Gonczlik Kálmán már 1947. augusztus 22. óta volt éneklőkanonok, Egerth Jakab bácsi kisprépost, Szedlay István főszékesegyházi, Koszterszitz József pedig bácsi főesperes.⁵⁶ Az idősebb mesterkanonok stallumát 1959. március 31-től Bárd János segédpüspök, az ifjabb mesterkanonokét pedig Kovács Vince töltötte be. Kerner István órkanonok 1948 nyarán történő emigrációba vonulása, majd 1960. április 18-án bekövetkezett halála után sem lett betöltve kanonoki széke, ahogyan a kanonokságról lemondó – és az egyházi rendből kilépő – Gombos Károly volt tiszai főesperes stalluma sem nyert betöltést 1957. február 11-e óta.⁵⁷

⁵⁵ Horváth Alajos (1891–1987): 1914-ban szentelték pappá Bécsben. 1922-től vett részt az kalocsai érseki aula munkájában. 1939-től haláláig a Nagyboldogasszony Főszékesegyház plébánosa. 1939-től tagja a Főszékesegyházi Káptalannak is. VICZIÁN JÁNOS: Horváth Alajos. In: MKL. V. Bp., 2000. 42. p.

⁵⁶ Gonczlik Kálmán (1885–1965): 1909-ben szentelték pappá. 1915-ben érseki szertartó, 1938-tól pápai prelátus. 1942-től a Főszékesegyházi Káptalan tagja. TAKÁCS EMMA: Gonczlik Kálmán. In: MKL. IV. Bp., 1998. Egerth Jakab (1883–1962): Égerth alakban is előfordul neve a forrásokban. 1908-ban szentelték pappá. 1944-től haláláig a Főszékesegyházi Káptalan tagja. Szedlay István (1895–1964): 1917-ben szentelték pappá Innsbruckban. 1944-től haláláig a kalocsai Főszékesegyházi Káptalan tagja. Koszterszitz József (1898–1970): 1920-ban szentelték pappá. 1935-től pápai kamarás, 1946-tól a kalocsai Főszékesegyházi Káptalan tagja, 1950-ben főszentszéki bíró. MÉSZÁROS ISTVÁN – BOKODY JÓZSEF: Koszterszitz József. In: MKL. VII. Bp., 2002. 267–268. p.

⁵⁷ Kerner István (1889–1960): 1914-ben szentelték pappá. 1926-tól pápai kamarás, 1939-től kalocsai tiszteletbeli kanonok. 1944-től a Főszékesegyházi Káptalan tagja. 1946-ban népellenes bűnösként 10 hónap börtönre ítélték, szabadlábra bocsátása után ez ellen fellebbezett, majd 1948-ban külföldre szökött. Az Amerikai Egyesült Államokban a San Diego-i szeminárium spirituális volt. LAKATOS ANDOR: Kerner István. In: MKL. VI. Bp., 2001. 673. p. Gombos Károly (1907–1982): A Bács-Bodrog vármegyei Újverbáson született, 1932-ben szentelték pappá. 1935-től főszentszéki iktató és jegyző, érseki szertartó, h. teológiai tanár. 1940-től érseki titkár, 1944–1950-ig érseki irodaigazgató, 1948-ban segédpüspökké nevezték ki, majd kinevezését visszavonták. 1951-ben egy mellékperben 5 évre ítélték. 1956-ban kilépett a papi rendből (hosszas lelki vívódás után kérvényezte a pápától, de nem azért, mert hitét veszítette volna el, a meghurcoltatása viselte meg), 1959-ben megnősült. VICZIÁN JÁNOS: Gombos Károly. In: MKL. IV. Bp., 1998. 130–131. p.; HETÉNYI VARGA KÁROLY: Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. 2. A kalocsa-bácsi, csanádi, erdélyi, nagyváradi egyházmegyék üldözött papjai. Abaliget. 1994. 54–56. p.

Egy 1959-ben az Állami Egyházügyi Hivatal számára a főegyházmegye vezető papjairól összeállított besorolás szerint a Főszékesegyházi Káptalan tagjai közül Kovács Vince haladó, Kujáni Ferenc viszonylag haladó, Horváth Alajos ingadozó, Gonczlik Kálmán, Egerth Jakab, Koszterszitz József, Szedlay István és Bárd János reakciós osztályozást kapott.⁵⁸

Főkáptalani helynök-választás a Kádár-korszakban

Az egyházjog értelmében Grósz halálával azonnali hatállyal megszűnt Kujáni általános helynöki és Gonczlik provikáriusi tisztsége. Automatikusan a Főszékesegyházi Káptalan vált a főegyházmegye vezetőjévé, melynek nyolc napon belül kellett megválasztania a főkáptalani helynököt az egyházkormányzat élére, aki az új érsek vagy apostoli kormányzó kinevezéséig volt hivatott irányítani.⁵⁹ A főkáptalani helynök egyes kimondottan püspöki funkciókhoz (bérmálás, papszentelés stb.) kötött jogkörök gyakorlásától eltekintve mindenben ugyanúgy járhatott el, mint egy felszentelt püspök. Manapság e tisztség lényegében nem létezik, széküresedés esetén a pápa általában egy másik egyházmegye püspökét nevezi ki az átmeneti időre apostoli kormányzóvá, a káptalan feladatköre pedig kizárólag reprezentációs, tiszteleti, illetve a főpásztor számára tanácsadói testületté redukálódott. Abban az esetben azonban, ha az Apostoli Szentszék másképpen nem rendelkezne, a *vacantia sedis* alkalmával manapság egyházmegyei kormányzó kerül megválasztásra. Ugyan apróbb különbséggel, de az egykori káptalani helynök-választás és e között némi hasonlóság mutatható ki. Ennek a választásnak ugyancsak az üresedés beálltát követően, nyolc napon belül kell lezajlódnia, s nem a kanonokok – mert hiszen van, ahol azok nincsenek is –, hanem a választott és kinevezett tanácsosok testületi tagjai hivatottak lebonyolítani.⁶⁰

1961. október 4-én kora reggel Szakács Gyula közölte Kujánival, hogy Kalocsára fog érkezni a fővárosból Miklós Imre,⁶¹ az Állami Egyházügyi Hivatal elnökhelyettese és Csala László a hivatal osztályvezetője. Szakács megkérte Kujánit, hogy a nagyprépost 9-kor keresse fel kalocsai hivatalában, a kastélyban. Ekkor került sor az Állami Egyházügyi Hivatal vezetői és Kujáni nagyprépost közötti első, a jelöléssel, illetve a választással kapcsolatos egyeztetésére. A politikusok számára is egyértelmű volt Kujáni főszékeskáptalanon belüli támogatottsága: „számukra igen kedvezőnek találták volna, ha Kujáni nagyprépostból a mi hozzájárulásunkkal” lenne főkáptalani helynök. „Őt alkalmas figurának vélték, aki mögé bújva tovább folytatják kisdéd játékaikat” – vélte az egyházügyi főelőadó. Szakács számára az is

⁵⁸ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 3/1959.

⁵⁹ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 11/1961. 1. p.

⁶⁰ Jeney Gábor szíves közlése a széküresedéskor bevett általános gyakorlatról az egyházmegyékben. (2015. július 12.) Gárdonyi Máté ezt árnyalta számunkra, felhíva a figyelmet a jelenlegi egyházmegyei kormányzó-választás és az egykori káptalani helynök-választás gyakorlatbeli különbözőségeire és hasonlóságaira. (2016. január 21.)

⁶¹ Miklós Imre (1927–2003): 1951-ben került az Állami Egyházügyi Hivatal állományába. 1953-tól annak egyházpolitikai osztályvezetője, 1956-tól elnökhelyettese, 1971-től 1989-ig annak elnöke. VICZIÁN JÁNOS: Miklós Imre. In: MKL. Bp., 2004. 150. p.

egyértelmű volt, hogy ha megválasztanák, azt a nagyprépost el is fogadná. Miklós Imre a találkozásuk alkalmával elmondta Kujáninak, hogy konkrét személyt nem kívánnak előre megnevezni, de Kujáni esetleges megválasztását nem tartják megfelelőnek annak előrehaladott kora miatt – Kujáni 71. életében járt ekkor. Habár természetesen tisztában vannak a nagyprépost vezetői képességeivel és eddig tapasztalt magatartásával. Azonban, ahogy Miklós cinikusan kifejtette: „Szeretné megkímélni Kujánit egy ilyen felelősségteljes és nagy erőt igénylő funkciótól, embertelenség volna tölünk, ha őt terhelnék egy ilyen helyzetben ezzel a nehéz feladattal”. Majd annak ellenére, hogy korábban közölte Kujánival, hogy konkrét elképzelésük nincs a helynök személyéről, kifejtette, hogy egy középkorú papot tartának megfelelőnek. Itt konkrét nevek említése nélkül, de erősen célozva Pataky Kornél csanádi püspöki irodaigazgatóra,⁶² Rozsáli Menyhért egri apostoli kormányzói helynökre, valamint – Kujáni feltételezése szerint – Szilas József szegedi rektorra utalt az elnökhelyettes. Azt is nyomatékosította, hogy a címzetes eliszi püspökké kinevezett, de az állam által el nem ismert Belon Gellért⁶³ címzetes bátmonostori apát, baja-belvárosi plébános megválasztása mindenképpen elfogadhatatlan lenne.⁶⁴

Ilyen előzmények után ült össze fél 10-kor a nagyprépost kastélyi szobájában a főkáptalani helynökválasztó-gyűlés, melyen Koszterszitz József látta el a jegyzőkönyvvezetői feladatokat. Egyértelmű volt, hogy az új főkáptalani helynök megválasztása teljesen másképpen fog lezajlani, mint legutóbb gróf Zichy Gyula érsek 1942-es halála után. Akkoriban az összeült kanonokok egyszerűen megválasztották Horváth Győző⁶⁵ addigi érseki általános helynököt, aki tüstént le is tette az esküt társai előtt. Azok közül a kanonokok közül, akik részt vettek az 1942. május 21-ei főkáptalani helynök-választáson, az 1961-esen már csak ketten voltak jelen: Kujáni Ferenc és Horváth Alajos, előbbi akkor bácsi főesperes, utóbbi idősebb mesterkanonok volt.⁶⁶ A Főszékesegyházi Káptalan 1961. október 4-i ülésének⁶⁷ elején Kujáni tájékoztatta kanonoktársait az Állami Egyházügyi Hivatal

⁶² Pataky Kornél (1920–1998): 1938-tól bencés novícius, a rákövetkező évben a Csanádi Egyházmegye kispapja. 1944-ben szentelték pappá Szegeden. 1949-től püspöki titkár, 1953-tól püspöki irodaigazgató. 1958-tól a Csanádi Székesegyházi Káptalan tagja, 1969-től nagyprépostja. 1975 elejétől gezi címzetes püspök és győri apostoli kormányzó, majd 1976 és 1991 között győri püspök. VICZIÁN JÁNOS: Pataky Kornél. In: MKL. X. Bp., 2005.

⁶³ Belon Gellért (1911–1987): 1934-ben szentelték pappá. 1959-től kinevezett eliszi címzetes püspök, ekkor nem szentelték fel. 1982-től felszentelt eliszi címzetes püspök és pécsi segédpüspök. VICZIÁN JÁNOS: Belon Gellért. In: MKL. I. Bp., 1993. 720. p.

⁶⁴ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 11/1961. 1–2. p.; KFL. II. 1. h. 1. A káptalan 1945 utáni iratai: Kujáni Ferenc feljegyzései az 1961-es főkáptalani helynök-választásról. Sz. n.

⁶⁵ Horváth Győző (1867–1944): 1890-ben szentelték pappá, több tisztséget is betölt az Érseki Hivatalban, majd 1912-től martiropolisi címzetes püspökké és kalocsai segédpüspökké nevezték ki. 1930-tól Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye küldötte a Felsőházban. 1931-től nagyprépost és felsőházi tagja. TAKÁCS EMMA: Horváth Győző. In: MKL. V. Bp., 2000. 48–49. p.

⁶⁶ KFL. II. 1. a. (= Jegyzőkönyvek). 25. (= Főkáptalan, 1942–1943.) 0013.

⁶⁷ KFL. II. 1. a. 27. (= Főkáptalani jegyzőkönyv. 1946. január 18.–1973. február 13.) 1961. október 4-i főkáptalani helynökválasztás jegyzőkönyve.

elnökhelyettesének és osztályvezetőjének Szakács szobájában, az épületen belüli jelenlétéről, majd közölte velük, hogy az illetők kérésére a főkáptalani helynök megválasztása előtt csupán jelöltet nevezzenek meg, akinek megválasztásához az 1957. évi 22. tvr. szerint az állami hozzájárulást meg kell kapniuk. Ezt tudomásul véve a kanonokok a 20–25 perces I. tanácskozásuk után egyhangúlag Kujáni megválasztására tettek javaslatot, amiről a nagyprépost Miklós Imrét tájékoztatta. Erre az elnökhelyettes „megismételte az előbbieket, hozzátéve, hogy mi tiszteletben tartjuk a káptalan választási lehetőségét, a választás titkosságát, és ezért a testületre, elsősorban pedig a testület vezetőjére, a nagyprépostra bízunk, hogy bölcs belátással a megfelelő embert jelölje”.⁶⁸ Magyarán mondván Kujáni nem lehet semmiképpen főkáptalani helynök, jelöljenek mást.

Kujáni visszament emeleti szobájába, tájékoztatta társait a Miklós által elmondottakról, ekkor Gonczlik Kálmán éneklőkanonok II. tanácskozásukon Udvardy József⁶⁹ garábi címzetes apát, jánoshalmi esperes-plébános nevét vetette fel, akinek jelölését Bárd János segédpüspök, idősebb mesterkanonok is támogatta. Várkonyi Imre géderi címzetes prépost, az Actio Catholica országos igazgatójának nevét Kovács Vince ifjabb mesterkanonok hozta szóba. Ettől függetlenül ismételten egyhangú döntés született, hogy Kujánit támogatják a Főszékesegyházi Káptalan helynökévé történő megválasztáson, noha ekkorra már biztosak lehettek abban, hogy döntésüket nem fogják figyelembe venni. Ez mintegy az utolsó, kudarcra ítélt ellenállásuk volt az Állami Egyháziügyi Hivatallal szemben, ezzel quasi jelképesen jelezve, hogy innentől, amilyen döntés születik, ha meg is hozzák és el is fogadják, nem a tényleges valóságot fogja tükrözni. Nem mintha ez Miklósékat érdekelte volna. Vélhetően ezen lépésükkel a kanonokok saját lelkiismeretük nyugalalmát szerették volna fenntartani, mondván, hogy ők igazán mindent megtettek, amit lehetett. Kujáni lemenve Szakács földszinti szobájába, tájékoztatta az ott várakozókat újbóli egyhangú támogatásáról és az egyéb jelöltekről, akik ezt hallva Udvardyt támogathatatlannak, Várkonyit viszont esetleg megfelelőnek nevezték. Kujáni megválasztását újfent nem tartották helyénvalónak.⁷⁰

Kujáni társaihoz való visszaérkezését követően arra kérte őket, „hogy az ő személyétől most már tekintsenek el, miután megválasztás esetén, tisztségét nem gyakorolhatná”. Kujáni György véleménye szerint ez a tény onnan nézve sem volt különösebben rendkívülinek nevezhető, hogy nagybátyja elállt jelölésétől, mivel maga Kujáni Ferenc élete során soha nem volt karrieristának nevezhető, kezdetektől haláláig érvényes volt reá, hogy ha valamilyen pozíciót elnyert, azt messzemenőleg a legjobb tudása és képességei szerint igyekezett ellátni, gondosan odafigyelve a reá bízottakra, azonban törtető nem volt.⁷¹ Szakács Gyula főelőadó információi szerint a kiszivárgott hírek alapján végül Várkonyi és Szilas József a szegedi Teoló-

⁶⁸ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 11/1961. 2. p.

⁶⁹ Udvardy József (1911–2000): 1936-ban szentelték pappá. Teológiai tanár, 1947-től érseki tanácsos, 1969-től tabborai címzetes püspök és csanádi apostoli kormányzó. 1975 és 1987 között csanádi püspök. DIÓS ISTVÁN: Udvardy József. In: MKL. XIV. Bp., 2009. 422. p.

⁷⁰ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 11/1961. 2–3. p.; KFL. II. 1. a. 27. 1961. október 4. 2. p.

⁷¹ Kujáni György szíves szóbeli közlése. (Budapest, 2016. február 19.)

giai Főiskola rektora között dőlt el az, hogy ki legyen a főkáptalani helynök. A kanonokok soron következő III. tanácskozásukon 5:3 arányban Várkonyi megválasztására voksoltak Szilással szemben. Miután a nagyprépost újfent tájékoztatást adott a földszinti irodában, Miklós Imre kiállította az 1957. évi 22. tvr. értelmében Várkonyi megválasztásához az előzetes hozzájárulásról szóló iratot.⁷² Az ezt követő IV. tanácskozásán a Kalocsai Főszékesegyházi Káptalan tagjai 6:2 arányban Várkonyi Imrét főkáptalani helynök-ké választották meg Szilas József ellenében.⁷³ A választás jegyzőkönyve, mivel a szavazás hivatalosan Várkonyi megválasztásáról szólhatott, úgy fogalmaz, „hogy 8 közül 6 érvényes és 2 érvénytelen szavazattal, tehát egyhangúlag, ellenszavazat nélkül, dr. Várkonyi Imrét” választotta meg főkáptalani helynöknek a főkáptalan.⁷⁴ Azaz hivatalosan a nem Várkonyira leadott szavazatokat érvénytelennek kellett tekinteniük. A nyakatekert logika szerint tehát nem ellene szavaztak, csak másra. Figyelmen kívül hagyva tehát innen nézve is az egyházjogot, ami szerint a másra leadott szavazat is érvényes, még ha kisebbségben is van. A többség, így vagy úgy, még ha ugyan nyomásra is, de végül mégiscsak Várkonyira adta le voksát. Így lett a főegyházmegye mindeztidáig utolsó főkáptalani helynöke Várkonyi Imre. A választás az állam számára elfogadható végeredményéről a nagyprépost írásban tájékoztatta Miklós Imrét.⁷⁵ Szakács tudomása szerint Szilas nevét Kujáni vetette még fel a III. tanácskozáson, mondván, az illető szegedi pap is támogatható lenne az állam számára, végül azonban a záró szavazáson ő is Várkonyi mellett tette le voksát, noha Bárdhoz és Gonczlikhoz hasonlóan először még ellene szavazott. Szakács ezen megjegyzéséből úgy véljük, hogy a korábbiakban Kujáni tévesen értelmezhetette azt, hogy Szilas jelöltségére is utalhatott az elnökhelyettes. Horváth, Egerth, Szedlay, Kosztersitz és a nevét felvető Kovács mindkétszer Várkonyira szavazott.⁷⁶ A választás után fél órával Kujáni telefonon értesítette a Budapesten tartózkodó Várkonyit megválasztásáról, aki azt elfogadta, és jelezte, hogy másnap, október 5-én délelőtt 11 órára érkezik Kalocsára, hogy hivatalosan is letegye az esküt a Főszékesegyházi Káptalan előtt. A kanonokok ezt követően testületileg táviratban értesítették a szentszéki Államtitkárságot Várkonyi megválasztásáról, valamint latin nyelvű körrendeletben hozták nyilvánosságra:

„Notum reddimus Ven. et Hon. Clero Archidioecesis, nos hodierna die ad constituendum iuxta sacros canones Vicarium Capitularem convenientes Reverendissimum ac Clarissimum Dominum Drem Emericum Várkonyi sacerdotem Archidioecesis nostræ, præpositum tit. de Gedir seu Gédermonostor, directorem regnicolarem Actionis Catholicæ, Vicarium Capitularem elegisse. Cui propterea quilibet debitam obœdientiam ac reverentiam exhibere noverit ac teneatur.”⁷⁷

⁷² MNL. BKML. XXIII. 2. g. 11/1961. 2–3. p.; KFL. II. 1. a. 27. 1961. október 4. 2–3. p.

⁷³ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 11/1961. 3. p.

⁷⁴ KFL. II. 1. a. 27. 1961. október 4. 3–4. p.; LAKATOS, 2009. 231. p.

⁷⁵ KFL. II. 1. a. 27. 1961. október 4. 2–4. p.

⁷⁶ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 11/1961. 3. p.

⁷⁷ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 11/1961. 3–4. p.; Vicarius Capitularis constitutus. In: *Főegyházmegyei hivatalos közlemények, 2701/1961.*

A megjelölt időpontban Várkonyi megjelent Kalocsán, ahol fogadására Sztrilich Károly érseki irodaigazgató jelent meg, röviddel később a kastélyi Szent Sebestyén-kápolnában letette a hivatali esküt majd táviratban értesítette erről a pápát.⁷⁸

Főkáptalani helynök-választás – Kalocsa, 1961. október 4.							
A.)	B.)	C.)	D.)	E.)	F.)	G.)	H.)
I.	Kujáni Ferenc	egyhangú támogatás					8
II.	Kujáni Ferenc	egyhangú támogatás	Udvardy József	0	Várkonyi Imre	0	8
III.	Várkonyi Imre	5	Szilás József	3			8
IV.	Várkonyi Imre	6	Szilás József	2			8
Főkáptalani helynöké megválasztott: Várkonyi Imre							

Magyarázat: A.) Tanácskozás fordulója; B.) Jelölt; C.) Szavazat (darab); D.) Jelölt; E.) Szavazat (darab); F.) Jelölt; G.) Szavazat (darab); H.) Jelenlévők száma (fő)

Várkonyi Imre egyházi és állami fogadtatása Kalocsán

Már talán az is jelzésértékűnek tekinthető, hogy nem a Főszékesegyházi Káptalan tagjai, hanem „csupán” az irodaigazgató, Sztrilich fogadta az október 5-én 11 órára Kalocsára megérkező új főkáptalani helynököt. Az, hogy Várkonyi megválasztása mennyire is volt kényszerűnek tekinthető, s a kanonokok lényegét tekintve csak beleegyeztek abba, ami ellen nem tudtak mit tenni, azt még ennél is inkább mutatják az aznap délutáni Grósz koporsóját érintő tevékenységek.⁷⁹

Grósz holttestét 5-én délután vitték át a főszékesegyházba, ahol felravatalozták. Az átszállítás előtt Várkonyi megbeszélést folytatott a kanonokokkal, hogy délután 3 órakor együtt mennek majd a ravatalhoz elvégezni a koporsónál a liturgikus teendőket. A főkáptalani helynök egy perccel a megbeszélés idő előtt érkezett a kastély Szentháromság tér (akkori nevén Szabadság tér) felőli kijáratához, és várta a kanonokokot, majd miután nem jött senki, bement a főszékesegyházba a ravatalhoz, ahol azt kellett tapasztalnia, hogy a kanonokok nélküle kezdték meg a szertartást. A szertartás után Kujánit magához rendelte, majd helytelenítve a kanonokok viselkedését a nagyrépost útján megróttá őket.⁸⁰

Várkonyi mint országosan ismert békepap a kalocsai aulába történő pozicionálását a különféle papi körök másképp és másképp fogadták. Az államhoz közeli békepapok természetesen örömmel, az úgymond az állam által „reakciónak” nevezett papok pedig egyáltalán nem örültek megválasztásának, leginkább hűvösen és tartózkodóan fogadták a kialakult helyzetet. „Legjobb, ha nem szólunk semmit, s várjuk a fejleményeket” –

⁷⁸ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 11/1961. 4. p.; Uo. 12/1961. 1. p.

⁷⁹ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 12/1961. 1. p.

⁸⁰ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 12/1961. 1. p.; TÖRÖK, 1995. 339. p.

mondta Gyetvai. Belon Gellért, aki három paptársával a választás délutánján érkezett Kalocsára, csupán annyit mondott a Sztrilich-csel és Kujánival folytatott megbeszélése végeztével kissé cinikusan, utalva a választás szabadságára: „Mi választottuk, majd meglátjuk!” Nagy hévvel, túlzásoktól sem mentesen ennél még sokkal élesebben bírálta a választás eredményét a Várkonyival ugyancsak nem igazán szimpatizáló Szentmihályi Ferenc bácsalmási plébános káplánja, Varga Imre:⁸¹

„Megérdemli a sorsát az a sok vén kanonok Kalocsán. Nem mertek szólni, nem mertek tiltakozni a saját igazuk érdekében. Persze az ügy nincs még befejezve, mert a pápa úgysem fogja jóváhagyni Várkonyi megválasztását. Akkor lesz kitolva az ÁEH-val, ha Róma az ÁEH előtt is posszibilis embert fog kinevezni apostoli kormányzónak, s akkor kénytelenek lesznek elejteni Várkonyit.”⁸²

A kanonokok védelmében szóljon, hogy – amint olvasható részletesen az előzőekben – ők hiába mást, Kujánit akarták megválasztani, ahogyan a nagyprépost is végül ezt helyesen meg is látta, ha megválasztották volna őt, akkor sem tudta volna átvenni hivatalát, valakit pedig mindenképpen találni kellett, aki ha egyházzogilag nem is teljesen megkérdőjelezhetetlen módon, de át tudja venni az egyházkormányzat vezetését az érsekségben. Mint azt ma már tudjuk, az apostoli kormányzó tekintetében sem váltak valóra Varga káplán reményei, mert hiszen – mint ahogy lentebb szó is lesz róla – Bárd hiába nyert kinevezést XXIII. Jánostól, állami hozzájárulás nélkül nem vehette át az irányítást.

Szakács külön felsorolja Kovács Vince ifjabb mesterkanonokon kívül Mihályfi István kalocsa-eperföldi, Drozdik Ágoston vaskúti, Raffai István bácsbokodi és Pintér László bajai plébánost, akik kimondottan üdvözltek a választás eredményét.⁸³ Tölgyes Ferenc érseki tanácsos, egyike az utolsó Grósz által 1960-ban felszentelt papoknak, következőképpen jellemzi az érseket és a főkáptalani helynököt: „Grósz mint jóságos atya viszonyult papjaihoz, hívekhez. Várkonyi is tudott papjaival szimpatikus lenni, de volt összekoccanása öreg, tiszteletreméltó papokkal, akik nem voltak békepapok.”⁸⁴ Hesz Károly volt kastélyi gondnok másokhoz hasonlóan Várkonyinak többekkel való összetűzésére, konfliktusára emlékezett vissza, 1961-es hivatalba lépése kezdetétől.⁸⁵ Az ebben az évben 24 éves, már idézett Tölgyest Várkonyi Imre az aulába „statim” érseki iktatónak hívta be, azonban miután a fiatal pap közölte vele, hogy békepap semmiképpen nem akar lenni, a főkáptalani helynök nem erőltette tovább aulai kinevezését, egy

⁸¹ Szentmihályi Ferenc (1897–1973): Eredetileg Schneider Ferenc, 1921-ben szentelték a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye papjává. Varga Imre (1915–1984): 1940-ben szentelték a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye papjává.

⁸² MNL. BKML. XXIII. 2. g. 12/1961. 4. p.

⁸³ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 12/1961. 3. p. Drozdik Ágoston (1910–1993): 1934-ben Bécsben szentelték a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye papjává. Pintér László (1900–1967): 1923-ban szentelték a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye papjává Bécsben.

⁸⁴ Tölgyes Ferenc levele Sági Györgynek. Veszprém, 2015. július 17.; Tölgyes Ferenc (1937–): 1960-ban szentelte pappá Grósz érsek. 1984-től érseki tanácsos.

⁸⁵ Hesz Károly szíves szóbeli közlése. (Kalocsa, 2010. július 22.)

évre rá Csátaljára, majd Borutára helyezte ki káplánnak. Várkonyi főkáptalani helynökségét Tölgyes az alábbi módon reflektálta 2015-ben: „A jó Isten engedte meg Várkonyi szereplését. Még a rosszban is van valami jó, csak mi földi szemmel ezt nem látjuk talán.”⁸⁶ Mindenesetre rendszerközeliségét senki sem vitathatja, illetve hogy egyházi karrierjében is nagy szerepe volt békepapi működésének. Dombay Ernő néhai aulistára hivatkozva Lakatos Andor pedig arról számolt be nekünk, hogy Várkonyitól a magyar állambiztonság is tartott, mivel azt rebesgették róla, hogy a szovjet titkosszolgálatnak is „dolgozott”.⁸⁷ Napjainkra Várkonyi emlékezete egy erősen vitatott személyt tükröz vissza, akinek lépései, döntései és cselekedetei gyakran nagyon nehezen – vagy egyáltalán nem – egyeztethetőek össze egy pap működésével. Ezek felsorolásától ezúttal azonban tartózkodnánk, elég, ha most csak említés szintjén Grósz érsek 1951. május 18-i le tartóztatásában játszott szerepét hozzuk fel példaként.⁸⁸ Beszélgetésünk során Kujáni Ferenc unokaöccse, Kujáni György, nagybátyja és Várkonyi személyét összehasonlítva azon a véleményen volt, hogy a nagyprépost kétségtelenül – már csak korából adódóan is – sokkalta nagyobb tapasztalattal rendelkezett, mint a megválasztott főkáptalani helynök. Várkonyi, mint fiatalabb – megválasztásakor 45 éves – pap azonban igen nagy ambícióval volt megáldva.⁸⁹

Szakács Gyula egyházügyi főelőadó Várkonyiról alkotott benyomásának alakulása mindenesetre mindenképpen figyelemre méltó. Grósz után Szakács számára úgy tetszett, hogy minden bizonnyal könnyebben tud majd Várkonyival együttműködni, mint korábban az érsekkel; noha nem vitatta, hogy „mint ember”, Grósszal is szót tudott érteni. Utóbbi alatt a Grószre jellemző barátságos mentalitásra utalhatott, mivel ahogyan a főkáptalan is fogalmaz megemlékező körlevelében:

„Nem merev parancsokat osztogatott, hanem a lélekhez akart férkőzni, hogy helyes cselekvésre bírja s így belső sugallatból tegye a jót, s kerülje a tilos dolgokat. Szívából eredő nyájassága mindenkit meghódított. Ez nem volt soha tettetett leereszkedés, hanem igazi szívjóság, ami megtalálta a kellő hangot a kisgyermekhez, az egyszerű emberekhez és a művelt egyénekhez, mert hiszen a szeretet nyelvét minden ember egyaránt megérti.”

⁸⁶ Tölgyes Ferenc levele Sági Györgynek. Veszprém, 2015. július 17.

⁸⁷ Lakatos Andor szíves közlése Dombay Ernő néhai aulistára hivatkozva. (Kalocsa, 2015. április 15.) Dombay Ernő (1922–2002): 1947-ben Grósz szentelte a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye papjává. 1980 és 1990 között főszentszéki bíró, 1981-ben lett érseki irodaigazgató és titkár, 1990-ben irodaigazgató-helyettes. 1991-ben pápai kápláni címet kapott, 1984-től volt tiszteletbeli kanonok.

⁸⁸ LAKATOS ANDOR: 60 éve történt... (1951. május 18–19.); Kalocsa 2011. május 19. – Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár honlapja / Helytörténet, egyháztörténet / Grósz-emlékév. Online: <http://archivum.asztrik.hu> – 2016. január.

⁸⁹ Kujáni György szíves szóbeli közlése. (Budapest, 2016. február 19.)

Várkonyi kapcsán azonban az elhunythoz képest még nagyobb együttműködésre számított Szakács, jól tudva róla, hogy noha pap, de mégiscsak valamelyest közelebb áll a rendszerhez, mint Grósz állt valaha is.⁹⁰

A köztük lefolyt első tárgyalás október 6-án este fél 6-tól másfél órán át tartott, amit Szakács barátságos eszmecsereként jellemzett. Az egyházügyi főelőadó meglátása szerint ekkor sok minden a főegyházmegyéet érintő kérdésben hasonlóan vélekedtek. Külön kiemelte Szakács, hogy Gyetvai Péter működését Várkonyi sem túlzottan preferálta, de általánosságban az állami vezetők irányában mutatott kalocsai egyházi magatartást sem helyeselte. Kovács Vince ifjabb mesterkanonokot kiemelve a kanonokok közül, méltatta a főelőadó előtt. Nota bene, ekkor már tudta, hogy Kovács vetette fel nevét a főkáptalani helynök-választáson.⁹¹

Várkonyi bemutatkozó „programkörlevele”⁹²

Az újonnan megválasztott főkáptalani helynök első, a főegyházmegye papjaihoz és híveihez intézett október 5-én kelt körlevelének elején a megboldogult érsekről emlékezett meg, majd az Úr döntésébe való fájó, de szükséges belenyugváásra szólított fel mindenkit.

Ezt követően a *Codex Iuris Canonici*ben foglaltakra hivatkozva magyarázta illetve okolta meg, hogy a Főszékesegyházi Káptalannak minek alapján volt kötelessége átvenni a főegyházmegye vezetését és annak élére főkáptalani helynököt választani, mely következtében ő lett hivatott ideiglenesen átvenni az érsekség kormányrúdját.⁹³ Megjegyzi azt is, hogy ennek megtörténtéről az elvártak szerint a pápát is haladéktalanul értesítette.⁹⁴

„Mint olyan papja a Főegyházmegyénknak, aki 11 éven keresztül a kalocsai, majd később a szegedi hittudományi főiskolán az egyházjog tanára volt, pontosan tudom a kötelességeimet és jogaimat is. Szándékosan fordítottam meg a szavak szokásos sorrendjét. Elsősorban kötelességeket ismerek és csak azután a kormányzáshoz elengedhetetlen jogokat. [...] hálát kell adnom a mindenható Istennek, hogy lelki és fizikai erőimnek teljességében vagyok. Így hiszem, hogy a Főegyházmegye, a papság és a hívek, minden lelki szükségletét ki tudom elégíteni.”

A továbbiakban Várkonyi Imre elkövetkezendő kormányzása alappilléreinek mibenlétére tért át, annak „programját” vázolta fel. Ennek elején „mint Szentatyánk legkisebb fia” nyomatékosan hangsúlyozta XXIII. János pápa iránti tiszteletét, hűségét és szeretetét. Majd kifejezésre juttatta, hogy

⁹⁰ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 12/1961. 2. p.; Megemlékezés elhunyt főpásztorunkról. In: *Főegyházmegyei hivatalos közlemények*, 2700/1961.

⁹¹ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 12/1961. 2–3. p.

⁹² Káptalani helynök beköszöntője. In: *Főegyházmegyei hivatalos közlemények*, 2722/1961.; LAKATOS, 2009. 231. p.

⁹³ „Capitulum ecclesiae cathedralis, sede vacante, intra octo dies ab accepta notitia vacationis, debet Vicarium Capitularem qui loco sui diocesis regat et, si fructuum percipiendorum ei munus incumbat, oconomum unum vel plures fideles ac diligentes constituere.” *Codex Iuris Canonici*. 1917. Can. 432. 1. §. Online: <http://www.jgray.org/codes/cic17lat.html> – 2016. január.

⁹⁴ „Capitulum quantocius de morte Episcopi et deinde electus in Vicarium Capitularem de sua electione Sedem Apostolicam certiore Faciant.” Uo. 4. §.

ő egy olyan papja a főegyházmegyének, aki annak valamennyi papját ismeri és közülük többeket maga is tanította korábban. Várkonyi kijelenti itt, hogy a *Caritatem pro caritate* szellemében szeretne kormányozni. Paptársainak támogatást ígér gondjaikban, és tőlük is ugyanezt várja el vezetése irányában.

A klérust követően Várkonyi a hívekkel való érintkezés fontosságára tért ki „programkörlevelében”, mivel ahogy fogalmazott: „A magas toronyból sokat lehet belátni, de érteni csakis a közvetlen tapasztalat által lehet.” Körlevele következő bekezdése a korabeli politikai propagandaszöveg tipikus fogalmait és stílusát tükrözi, leginkább ebben üt el egy hagyományos egyházi körlevéltől. Lerí a leírtakból, hogy szerzője amellet, hogy hazája iránti szeretetét is kifejezi, az állam felé is finoman szólva gesztust, más-képpen mondva pedig jó benyomást akar tenni, hogy a rezsim lássa jó előre róla, hogy együtt kíván vele működni és szerzője még a látszatát is kerülni akarja, hogy ne adj’ Isten „reakciós” vádakkal illessék a jövőben. Noha Várkonyi úgymond „haladó” beállítottsága enélkül is ismert volt az Egyházon belüli és kívüli berkekben egyaránt. Ezek az egyházi körlevélben szokatlan megfogalmazásban szereplő szövegek így hangzottak:

„Örülök annak, hogy egyre kiteljesülőbb formában fejlődik dolgozó magyar népünknek boldog földi élete. Hazánkban komoly erővel folyik a szocializmus építése. Szinte észrevétlenül új városok nőnek ki a földből. Hatalmas ipartelepek létesülnek. Százezrével épülnek a boldog jövő legszebb biztosítékai, a családi fészkek. A mi hazánkban már ismeretlen ez a fogalom: munkanélküli. Nálunk nem lehet lerongyolódott és éhes embereket látni. Lelki szemeim előtt két hatalmas, erős, becsületos kezét látok átnyúlni az ország fölött, amelyek egymásba fonódnak és biztosítják az ország egész népének békéjét és előrehaladását. Ez a két erős kéz szimbóluma annak az egységnek, amely munkásságunk és a magyar föld dolgosa népe között az elmúlt évek folyamán kialakult és mind mélyebbé válik.”

Majd ennél a résznél próbált mint katolikus pap a keresztény értékekre is áttérni úgy, hogy az említett politikai propagandaszerű szövegbe fűzte be azokat:

„Ebben a szimbólumban ott látom főegyházmegyénk hívó katolikus embe-reinek, munkásoknak, dolgozó parasztoknak és az értelmiségieknek is összefogását. Ez biztosíték nekem arra, hogy a becsületos, a keresztény erkölcsi elveken felépülő közösségi munka átfurmálja ugyan az önző embert közösségi emberré, de nem szünteti meg Istenbe vetett hitét és hűségét az Anyaszentegyházhoz és annak tanításához. Ezért hiszem, hogy városok, ipartelepek és családi fészkek építése mellett Főegyházmegyénk lelki és anyagi igényei is megfelelő kielégítést nyernek.”

Ezt követően Várkonyi főkáptalani helynök a közösségben nyugvó értékekre utalva, a család és a gyermekek fontosságát hangsúlyozta, elítélve az individualizmuson nyugvó emberi gondolkozást, azaz az egyéni javakra törekvést a felsoroltakkal szemben. „A közösségi ember a kinyilatkoztatás igazságain keresztül nemcsak önmagát látja, hanem igenli a javak igazságos elosztását.” Majd Várkonyi főkáptalani helynök az emberek közötti egyenlőség fontossága mellett tette le itt voksát, valamint kijelentette, hogy

minden ember munkája ugyanolyan fontos, jellegük mibenléte, hogy szellemi vagy fizikai, innen nézve lényegtelen. Ezután a főkáptalani helynök a béke mellett tört lándzsát azzal, hogy elítélte a háborúskodást, mondván: „Az emberiség elleni legsúlyosabb bűnnek tartom, ha valaki az Isten nagy adományát, az emberi értelem által felfedezett és az emberiség javára felhasználható találmányokat az emberiség pusztítására akarja felhasználni!”

Körlevele végén Várkonyi Imre a korszakban természetesnek vehető módon hazája, pontosabban pedig az állam iránti hűségét hangoztatta, és mindenkit biztosított:

„Tisztemnél fogva, Isten előtti teljes felelősségem tudatában örködni fogok, hogy T. Testvéreim és a hívek is megtartsák hazánk törvényeit és semmiféle irrealitás, semmiféle ábránd, semmiféle a nép lelkének és anyagi jólétének veszélyeztetését akaró idegen és gonosz érdek szolgálatába ne szegődjenek.”

Grósz József érsek temetése

Mint fentebb már említve volt, Grósz érsek holttestét először a kastély Szent Sebestyén kápolnájában ravatalozták fel. A gyászjelentést Kujáni nagyprépost fogalmazta meg, majd engedélyezésre bemutatta Szakácsnak, aki kiegészítette azt „az Opus Pacis elnöke” titulussal.⁹⁵ A hívek október 4-től róhatták le kegyeletüket a megboldogult előtt. Szakács egyháziügyi főelőadó jelentésében rosszalóan nyilatkozott arról, hogy milyen nagy létszámban keresték fel a halottat, különösen szembetűnő és aggasztó volt számára a fiatalok nagy száma, éppen ezért felhívta a kalocsai és környéki iskolaigazgatók figyelmét, hogy valamilyen szinten korlátozottabb legyen az ifjúságnak az elhunyt érsekhez történő áramlása.⁹⁶

Kujáni és Sztrilich jelezték neki, miszerint több üzemből is kérték, hogy segítsenek elérni az állami vezetésnél, hogy a temetés idejére függeszszék fel a munkát, hogy minél többen megjelenhessenek azon. Előre várhatóan a kérés nem talált meghallgatásra, ahogyan egy pedagógusnő kérése is egyenesen meglepte Szakácsot, aki azzal fordult hozzá, hogy remélhető-e, hogy csakúgy, mint 1942-ben Zichy érsek temetésekor, most is tanítási szünetet rendelnek el, hogy részt vehessenek a főpásztor búcsúztatásán? Állami szemszögből nézve Szakács elégedetten nyugtázta, hogy október 5-én már az ő ügyködése következtében kevesebben keresték fel a ravatalt.⁹⁷

A püspöki kar tagjai közül egyesek már október 5-én megérkeztek. Cserhádi József pécsi káptalani helynök már délelőtt Kalocsára érkezett, Hamvas Endre csanádi püspök délután, Dudás Miklós hajdúdorogi görögkatolikus püspök a késő esti órákban érkezett 2-2 fős kíséretével.⁹⁸ Az ok-

⁹⁵ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 10/1961. 2. p.

⁹⁶ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 10/1961. 1. p.

⁹⁷ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 1–2. p.

⁹⁸ Cserhádi József (1914–1994): 1940-ben Rómában szentelték pappá. 1961 és 1964 között pécsi káptalani helynök, majd melzi címzetes püspök és pécsi apostoli kormányzó 1969-ig, ekkortól 1989-es nyugalomba vonulásáig pécsi püspök. VICZIÁN JÁNOS: Cserhádi József. In: MKL. II. Bp., 1996. 419–420. p. Dudás Miklós O.S.B.M. (1902–1972): 1921-ben lépett a bazilita rendbe, 1927-ben szentelték pappá. 1933-tól a bazilita magyarországi ágának volt a főnöke. 1939 és 1975 között a Hajdúdorogi

tóber 6-i temetés kezdete előttig Brezanóczy Pál egri apostoli kormányzó, Kovács Vince váci apostoli kormányzó és Endrey Mihály egri segédpüspök kivételével minden magyar főpap Kalocsán tartózkodott.⁹⁹ Ők betegség, esetleg külföldi tartózkodás miatt nem tudtak megjelenni, ezért helynökeikkel képviseltették magukat. Továbbá érthető okok miatt nem jelenhetett meg Mindszenty József bíboros sem. A gyászszerartáson részt vettek a ferences, bencés és piarista szerzetesrendek¹⁰⁰ és a Szent István Társulat képviselői, továbbá egyházi lapok és folyóiratok küldöttségei: az *Új Ember* részéről Pénzes Balduin, Saád Béla és Ijjas Antal, a *Vigiliától* pedig Mihelics Vid.¹⁰¹ A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye papságának nagy része, kb. 150 pap is jelen volt a főszékesegyházban. A gyászolók között volt Sághy Elek szentfülöpi címzetes apát is. Az államot Olt Károly az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke, Miklós Imre, annak elnökhelyettese és Csala László a hivatal osztályvezetője képviselte. A Kalocsai Városi Tanács VB. nevében megjelent a szerartáson Kriston Ferenc elnök.¹⁰² Szakács Gyula

Görögkatolikus Egyházmegyéjét vezette püspökként, 1944-től a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegyéjét és a Miskolci Exarchátust apostoli kormányzóként. PIRIGYI ISTVÁN: Dudás Miklós. In: MKL. II. Bp., 1996. 717–718. p.

⁹⁹ Kovács Vince (1886–1974): 1910-ben szentelték pappá. 1933-ban lett a Váci Székesegyházi Káptalan tagja. 1940-től zarái címzetes püspök és váci segédpüspök, 1942-től káptalani helynök, 1953 és 1959 között általános püspöki helynök, végül pedig 1959 és 1969 között váci apostoli kormányzó. VICZIÁN JÁNOS: Kovács Vince. In: MKL. VII. Bp., 2002. 293–294. p. Endrey Mihály (1905–1977): 1928-ban szentelték pappá. A harmincas években a váci püspöki aulán szolgált. 1946-tól volt tiszteletbeli kanonok, 1948-tól az Actio Catholica országos igazgatója. 1950-től barátai címzetes püspök és egri segédpüspök, 1957 és 1958 között esztergomi apostoli kormányzó, majd 1972-től pécsi segédpüspök, végül pedig haláláig, 1975-től váci püspök. VICZIÁN JÁNOS: Endrey Mihály. In: MKL. III. Bp., 1997. 104–105. p.

¹⁰⁰ Sík Sándor költő, tartományfőnök másodmagával jelent meg. A magyar bencések élén ekkor Legányi Norbert főapát állt, a ferencesek vezetője Váradi Béla tartományfőnök volt.

¹⁰¹ Pénzes Balduin O.S.B. (1910–1980): Eredetileg Pénzes József, 1930-ban lépett a bencés rendbe, az ünnepélyes fogadalmat 1935-ben tette le, pappá a rá következő évben szentelték. 1945-től haláláig az *Új Ember* alapító főszerkesztője volt. VICZIÁN JÁNOS: Pénzes Balduin József. In: MKL. X. Bp., 2005. Saád Béla (1905–1993): 1945-től volt az *Új Ember* munkatársa, 1957-től 1970-es nyugdíjazásáig felelős szerkesztője. VICZIÁN JÁNOS: Saád Béla. In: MKL. XI. Bp., 2006. Ijjas Antal (1906–1980): Eredetileg Jankovits Antal, a *Magyar Nemzet* cikkírója és alapításától az *Új Ember* munkatársa, 1957-től 1966-os nyugdíjazásáig főmunkatársa, ezután haláláig cikkírója. VICZIÁN JÁNOS: Ijjas Antal. In: MKL. V. Bp., 2000. Mihelics Vid Béla (1899–1968): Belépett a ciszterci rendbe, de 1918-ban ki is lépett. 1934 és 1940 között a *Katolikus Szemle* felelős szerkesztője, majd 1945 és 1947 között az *Új Ember* helyettes szerkesztője. 1947-ben országgyűlési képviselővé választották a Demokrata Néppárt színeiben. 1949-től az *Új Ember*, 1949 és 1963 között a *Vigilia* főmunkatársa, majd haláláig felelős szerkesztője. TAKÁCS EMMA: Mihelics Vid Béla. In: MKL. IX. Bp., 2004.

¹⁰² Olt Károly (1904–1985): 1929-ben csatlakozott a munkásmozgalomhoz. 1945 és 1967 között nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő volt. 1947 és 1949 között népjóléti miniszter, 1950 és 1956 között pedig pénzügyminiszteri posztot tölt be a kormányban. 1949-ben rövid ideig az országgyűlés elnöke, 1949–1950-ben az Elnöki

becslése szerint 2800–3000 hívő búcsúzott az érsektől, köztük a budapesti Széher úti Ferenc Kórháztól (ma: Szent Ferenc Kórház) 12 fő érkezett. Ez a létszám, mind a megjelent papoké és híveké alulmúlták azt, amire azt megelőzően Szakács elmondása szerint a kanonokok számítottak. A papi békemozgalmat Beresztóczy Miklós, a Katolikus Bizottság főtitkára, valamint Horváth Richárd és Mihácsi József képviselték.¹⁰³

Az előre megbeszéltek szerint Kovács Sándor szombathelyi püspök helyett Hamvas Endre csanádi püspök mondta a gyászbeszédet, méltatva Grósz József több évtizedes szolgálatát. A gyászszentmisét az állami rosszallás ellenére végül Shvoy Lajos székesfehérvári püspök celebrálhatta.¹⁰⁴ Állami kérésre a szertartás során díszpárnára helyezték ki az érsek állami kitüntetését. (A Magyar Népköztársaság Zászlórendje II. fokozatát kapta.) A gyászszertartást követően a koporsót a főszékesegyház altemplomában lévő érseki kriptába átvive helyezték végső nyugalomra az elhunytat. A temetést követően a megjelent püspökök Hamvas Endrét választották a püspöki kar elnökévé – továbbra is a hercegprímás akadályoztatása miatt.¹⁰⁵

Az új püspökkari elnök 1961. október 7-i körlevelében következőképpen emlékezett meg az elhunyról:

„Alázatos lélekkel álltunk meg a halott érsek koporsójánál, és visszaemlékeztünk az élőre, akit 52 esztendeje ismertünk, szerettünk és tiszteltünk. Az emlékezés szemével láttuk a bécsi Pazmaneum okos növendékét, aki

Tanács titkára, 1957 és 1961 között tagja, 1956 és 1959 között a Kádár-kormány titkárságvezetője, valamint 1956-tól 1961-es nyugdíjazásáig az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke. VICZIÁN JÁNOS: Olt Károly. In: MKL. IX. Bp., 2004. 1002. p. Kriston Ferenc 1959–1969 között állt a kalocsai tanács élén.

¹⁰³ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 10/1961. 2. p.; KFL. I. 1. c. 2596/1961.; LAKATOS, 2009. 231–232. p. Beresztóczy Miklós (1905–1973): Eredetileg Bartmann Miklós, 1928-ban szentelték pappá. 1929-től az esztergomi aulában dolgozik. 1939 és 1947 között a Vallás- és Közoktatási Minisztérium I. (katolikus) ügyosztályának miniszteri tanácsosa, végül osztályfőnöke. 1948-ban bebörtönözték, 1950-ben rövid ideig esztergomi főkáptalani helynök, 1951 és 1956 között általános helynök. 1950 és 1956 között az Országos Béketanács Katolikus Bizottságának szervezője és elnöke, majd 1957-től főtitkára. 1953 és 1973 között volt országgyűlési képviselő, 1961-től haláláig az országgyűlés alelnöke. VICZIÁN JÁNOS: Beresztóczy Miklós. In: MKL. I. Bp., 1993. 768. p. Horváth Richárd Pál (1906–1980): 1923-ban lépett a ciszterciek közé, az ünnepélyes fogadalmat 1930-ban tette le, ezt követően szentelték pappá. 1948-ban kilépett a rendből, s az Esztergomi Főegyházmegye papja lett, az esztergomi Főszékesegyházi Káptalan tagja. 1950-ben fogalmazta meg a magyar katolikus békemozgalom elveit. 1954-ben lett az Országos Béketanács Katolikus Bizottságának főtitkára. 1958 és 1980 között országgyűlési képviselő. 1963-ban a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának is tagja lett. VICZIÁN JÁNOS: Horváth Richárd Pál. In: MKL. V. Bp., 2000.

¹⁰⁴ Török József Grósz életrajzában Kovács Sándort tüntette fel, mint a gyászszertartás levezenylőjét, valójában őt a szentbeszéd megtartására kérték fel, de azt végül nem vállalta, így Hamvas tartotta meg, akit korábban még a temetési szertartás lebonyolítására kértek fel. A gyászmisét Shvoy Lajos végezte. Vö.: TÖRÖK, 1995. 339. p.; MNL. BKML. XXIII. 2. g. 9/1961. 1–2. p.; KFL. I. 1. c. 2596/1961.

¹⁰⁵ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 10/1961. 2–3. p.

osztályának elsője volt, a győri irodaigazgatót, majd segédpüspököt, a szombathelyi egyházmegye apostoli kormányzóját, később megyésfőpásztorát, s végül a kalocsa-bácsi főegyházmegye érsekét, a csanádi egyházmegye metropolitáját, aki 18 esztendőn át többször vezette a magyar Püspöki Kart olyan nehéz időkben, amikor nagy bölcsességre volt szükség a vezetéshez. [...] A nagy fordulat idején nem tétovázott, hanem tüstént megértette feladatát és átvezette a magyar katolikus egyházat az új időkbe. Tárgyalásokat irányított egyházi részről, amelyeken mindig kicsendült a kettős szempont: egyháznak hű szolgája és hazájának becsületes fia akart maradni. [...] S ennek kapcsán tevékeny munkálója volt a békének is. A Szentatya békenyilatkozatai mindig örömet hoztak számára és sokszor volt szerény, de határozott hangadója a békeszózatoknak.”¹⁰⁶

Egyháziügyi főelőadói észrevételek a főkáptalani helynök működésének első hónapjáról

Mint Szakács 1961. október 11-én kelt Várkonyi Imre kezdeti működéséről írt jelentéséből kiolvasható, akkor rendkívül optimistán tekintett állami szempontból az elkövetkező időkre.¹⁰⁷ Ahogy a korszakban annak lennie kellett, Várkonyi főkáptalani helynöknek új tisztségre történő megválasztása után államesküet kellett tennie, hogy az állami vezetés szemében teljesen legitimé váljon működése. Az eskütételre 1961. november 16-án, csütörtökön Kecskeméten került sor, ahol azt Dallos Ferenc a Bács-Kiskun Megyei Tanács VB. elnöke előtt tette le.¹⁰⁸ Az állam részéről az eseményen jelen volt még Csala László, az Állami Egyháziügyi Hivatal osztályvezetője, valamint Szakács Gyula megyei egyháziügyi főelőadó, miniszteri biztos. Várkonyi az eskütételre Antal Géza főkáptalani helynöki személyi titkár, valamint Sztrilich Károly érseki irodaigazgató és érseki tanácsos kíséretében érkezett. A megyei Katolikus Békebizottságot annak elnöke, Oláh Károly tiszteletbeli kanonok, esperes-plébános és a bizottság titkára, Bagó István esperes-plébános képviselte.¹⁰⁹

Az ezt megelőző napon, november 15-én kelt jelentésében Szakács az októberiekhez képest már sokkal borúlátóbban tekintett a Grósz utáni kezdeti időszakra. Mert ugyan abban biztos volt, hogy mint papi személy, Várkonyi a fennálló rendszerhez sokkal inkább hűséges, mint Grósz valaha is lett volna, de ennek ellenére saját egyháziügyi főelőadói munkájának az ahhoz képesti nehezebbé válásáról számolt be. A nehézségek okát abban látta, „hogy Grósz érseknél és a vele való tárgyalásokkor tiszták voltak a frontok: tudtam, kik az ő emberei, körülbelül tudtam, kik tartoznak hozzánk, egyáltalán tudtam és tudtuk, kiktől mit várhatunk, kit hova sorolhatunk. Várkonyi esetében a helyzet bonyolultabbá vált. Amennyire ez idő alatt tapasztalhattam, ő a középutas példányok típusa.”¹¹⁰

Várkonyi megválasztását követően az ügynevezett „reakciós” papok erősen tartottak attól, hogy elmozdításra fog kerülni Sztrilich Károly érseki irodaigazgató. Ezt azonban utóbbi is határozottan cáfolta, mondván, a

¹⁰⁶ KFL. I. 1. c. 2596/1961.

¹⁰⁷ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 12/1961. 2. p.

¹⁰⁸ KFL. II. 1. a. 27. 1961. október 4. Melléklet.

¹⁰⁹ Letette az állami esküt a kalocsai főegyházmegye új főpásztora. In: *Petőfi Népe*, 1961. november 17. 3. p.

¹¹⁰ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 13/1961. 1. p.

főkáptalani helynök nem tudja az irodaigazgatót leváltani jogszerűen, csak a megyés főpásztor. Mivel az jelen esetben nem volt, így az új érsek hivatalba lépéséig mindenképpen Sztrilich volt hivatott ellátni feladatait továbbra is. Ugyan állami részről Sztrilichet nem tartották „reakciónak”, de azért attól is olyan távol állt, hogy „haladónak” nevezhessék, mint Makó Jeruzsálemtól.¹¹¹ Mindenki előtt köztudott volt, hogy már hosszú ideje jó viszonyt ápolt Grósz érsekkel, s annak egyik fő bizalmasának számított. Szakács kelletlenül vette tudomásul, hogy a bő egy hónap alatt, mióta Várkonyi átvette a főegyházmegye kormányrúdját, bizalmi szerepe a főkáptalani helynök számára is megmaradt, ő számított legfőbb bizalmasának és tanácsadójának. A „reakciós” papokkal szemben az államhűek nem örültek igazán Sztrilich maradásának. Várkonyi személyi döntései terén Szakács minduntalan tapasztalta Sztrilich jelenlétét. Több ízben a főkáptalani helynök is úgy indokolta döntését, hogy „megegyezik véleményem az irodaigazgató úréval”.¹¹² Onnan nézve, hogy Sztrilich-csel ellentétben Várkonyi hosszú idő óta gyakran a főegyházmegyén kívül tevékenykedett, nem oly meglepő, ha a helyi viszonyokkal jobban tisztában lévő Sztrilich véleményére adott. Érthető, hogy ez állami szemszögből nem volt túlzottan üdvözlendő, viszont Várkonyi személyére nézve ez mindenképpen pozitívum, hogy amennyiben tisztában volt azzal, hogy más esetleg jobban átlátja a helyi dolgokat, legalábbis főkáptalani helynöki működése kezdetekor, amíg bele nem szokik új hivatalába. Az 1963. év elején is megemlíttette egy jelentésében Szakács, hogy Várkonyi „működése első feléve tájékozódással, viszonylagos népszerűsítészerzéssel és tervezéssel telt el”.¹¹³

Gyetvai Péter gazdasági ügyekben vitt szerepe Várkonyi hivatalba lépését követően ugyan változott, de a pénzügyi és gazdasági témájú javaslatok továbbra is tőle eredtek, csupán Sztrilich terjesztette Várkonyi elé azokat.¹¹⁴

A kanonokok közül Kovács Vince került a főkáptalani helynökhöz legközelebb, rajta kívül Mihályfi kalocsa-eperföldi plébános is újdonsült kalocsai barátai közé tartozott. Udvardy József jánoshalmi esperes-plébánosról ugyancsak rendszeresen pozitívan nyilatkozott Várkonyi, ami tekintve, hogy Gonczlik kanonok jelöltjeként az egyik főkáptalani helynök-aspiráns volt, akit Miklós Imre nem megfelelőnek nevezett, újfent nem igazán nyerte el az egyházi főelőadó tetszését, de tenni nem tehetett ellene, Udvardyt Várkonyi már hosszú ideje barátjának tartotta, s mint szegedi professzornak, tehetségét és tudását elismerte.¹¹⁵

Az is szembeütő volt Szakács számára, hogy „az új helynök a »még el nem kötelezett« papokat tekintve kormányzása alatt a jövő embereinek”.¹¹⁶ Szembeötlő volt a főelőadó számára Várkonyi és Bárd kapcsolata is. Mint utóbb tudvalevő, Bárd volt az egyike azoknak a kanonokoknak, akik nem támogatták az Actio Catholica igazgatójának megválasztását főkáptalani helynöké. A két pap között a hangulat folyamatosan feszült volt, egy ízben

¹¹¹ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 12/1961. 4. p.

¹¹² MNL. BKML. XXIII. 2. g. 13/1961. 2. p.

¹¹³ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 25/1963. 12. p.

¹¹⁴ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 13/1961. 3–4. p.

¹¹⁵ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 13/1961. 2–3. p.

¹¹⁶ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 13/1961. 3–4. p.

Bárd János indulatosan Várkonyi fejéhez is vágta, hogy „ne felejtse el helynök úr, hogy nem egyhangúan választottunk meg káptalani helynök-ké”. Az is nehezítette és bonyolította a helyzetet, hogy míg a főkáptalani helynök, Várkonyi, áldozópapi minőségben vezette a főegyházmegyét, addig Bárd János segédpüspök, felszentelt püspök is volt. Innen nézve Várkonyi, onnan pedig Bárd volt a magasabb rangú személy. Várkonyi Imre nem egyszer szóvá is tette, hogy Bárd „dirigál” a különböző egyházi rendezvények alkalmával, és még az ebédőben is ő ül az asztalfőn.

Várkonyi a helyi és megyei békemozgalmi papi vezetőkkel való kapcsolat elmélyítését továbbra is fontosnak tartotta, s ígéretet tett Szakácsnak, hogy figyelemmel fogja kísérni azok munkáját.¹¹⁷

Sikertelen apostoli kormányzói kinevezés

1961. november 20-án, hétfőn kapta kézhez Bárd János kalocsai segédpüspök, ulpianai címzetes püspök Amleto Giovanni Cicognani¹¹⁸ bíboros államtitkár neki címzett latin nyelvű táviratát, melyben arról értesítette a püspököt, hogy a pápa őt nevezte ki a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye apostoli kormányzójává. Ezzel párhuzamosan Várkonyi is erről szóló táviratot kapott, amit azonban a főkáptalani helynök fővárosi tartózkodása miatt csak később olvashatott személyesen.¹¹⁹

Másnap, 21-én Bárd telefonon értesítette Hamvas Endrét kinevezéséről mint a püspöki kar elnökét. Továbbá arra kérte, hogy tegye meg a szükséges lépéseket az Állami Egyházügyi Hivatal irányában. Várkonyi távollétében Sztrilich irodaigazgató bontotta fel a neki címzett levelet, és az abban foglaltakról is tájékoztatta Hamvas Bárd. Várkonyinak pedig a déli órákban telefonon adott tájékoztatást az irodaigazgató arról, hogy Bárd de iure előző estétől a főegyházmegye apostoli kormányzója.¹²⁰

Időközben Hamvas maga és Bárd nevében telefonon bejelentkezett 25-én szombat délelőttre Prantner Józsefhez,¹²¹ az Állami Egyházügyi Hivatal új elnökéhez. Mivel azonban csak az elnök titkárnőjével tudott beszélni, nem mondta meg a kihallgatás kérésének okát, így az állami vezetésnek továbbra sem volt tudomása a kinevezésről, ők csak fél 2 tájban értesültek erről, amikor is Prantner telefonon jelezte Hamvasnak, hogy szombaton csak őt fogadja. Prantnerék feltehetően Várkonyitól értesülhettek végül Bárd kinevezéséről, mivel a jelek arra utalnak, hogy sem Hamvas, sem Bárd, sem pedig Sztrilich nem tárcsázta ismét az Állami Egyházügyi Hiva-

¹¹⁷ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 13/1961. 6–7. p.

¹¹⁸ Amleto Giovanni Cicognani (1883–1973): 1905-ben szentelték pappá Faenzában. 1933-tól Laodicea in Phrygia címzetes érsekeként lett az Amerikai Egyesült Államok apostoli delegátusa. A pápa 1958-ban kreálta bíborossá, majd ezt követően a római Kúrián szolgált tovább. 1961 és 1969 között szentszéki államtitkár, 1972-től haláláig bíboros dékán.

¹¹⁹ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 14/1961. 1. p.; vö. LAKATOS, 2009. 231. p.

¹²⁰ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 14/1961. 2–3. p.

¹²¹ Prantner József (1911–1975): 1933-tól vett részt a munkásmozgalomban. 1951 és 1955 között az Állami Egyházügyi Hivatal alosztályvezetője, 1955-ben az Országos Béketanácsban a papi békemozgalom titkára, 1961 és 1971 között az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke, 1968-tól államtitkári minőségben. VICZIÁN JÁNOS: Prantner József. In: MKL. XI. Bp., 2006. 246. p.

talt. Várkonyi Imre, hogy tisztán lássa helyzetét, 22-én visszautazott Kalocsára. A csanádi püspök Bárdot másnap, 23-án délelőtt értesítette a szombati nappal kapcsolatos változásról.¹²²

Szakács Gyula 22-én délután érkezett meg Kalocsára, és 5 órától két órán keresztül tárgyalt Várkonyival. Várkonyit ugyan elmondása szerint váratlanul érte a kinevezés híre, de egyáltalán nem lepte meg, hogy XXIII. János Bárdot tette meg apostoli kormányzóvá. Az egyértelmű volt, hogy az Apostoli Szentszék nem kívánja – amúgy teljesen jogosan – figyelembe venni az 1957. évi 22. tvr.-ben foglaltakat, mivel ez sértette a pápa apostoli kinevezési jogát püspökök és apostoli kormányzók tekintetében. Várkonyi Bárd János kinevezése kapcsán azt sem tekintette meglepőnek, hogy Bárd lett kijelölve, mivel az volt az általános korabeli szokás, hogy ha van felszentelt püspök egy egyházmegyében, akkor azt teszik meg *vacantia sedis* idején apostoli kormányzónak.¹²³

Bárd a kettejük közötti ellentét dacára tiszteletben tartotta Várkonyi Imre személyét olyannyira – és erről a főkáptalani helynök is elismerően nyilatkozott –, hogy nem tett semmit Várkonyi Kalocsára való visszatéréséig, a Főszékesegyházi Káptalant sem hívta össze, s így be sem mutatta hivatalosan kinevezését – csupán Kujáni nagyprépost tudott arról –, azaz de facto nem vette át a főegyházmegye vezetését. Várkonyi a segédpüspököt szobájában kereste fel, ahol a kettejük közötti viszony ismeretéhez képest szokatlanul szívélyes légkörben zajlott a diskurzus. Bárd tartózkodó magatartását a fentebb már említett törvény erejű rendelettel indokolta, mondván, mielőtt gyakorlatban is átvenné a főegyházmegye vezetését, tisztán szeretné látni, hogy az állam hozzájárul-e ahhoz.¹²⁴ Ellenkező esetben az újonnan kinevezett apostoli kormányzó hiába vette volna át hivatalát, ha az állam nem tekintette volna legitimnek – az amúgy egyházjogilag legitim – működését, helyzete ellehetlenedett volna. Lényegében másképpen, mint mondjuk Badalik vagy Pétery püspökök esetében,¹²⁵ de akadályoztatva lett volna munkájában, így tehát nem tudott volna kormányozni.

Várkonyi a Szakáccsal folytatott tárgyalás során helytelenítette Hamvas módszerét, azaz, hogy nem előbb tájékoztatta az Állami Egyházügyi Hivatalt a szituációról, és csak utána kért időpontot kettejüknek, magának és Bárdnak Prantnerhez. Szakács pedig annak a rosszallásának adott han-

¹²² MNL. BKML. XXIII. 2. g. 14/1961. 3. p.

¹²³ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 14/1961. 3–4. p.

¹²⁴ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 14/1961. 4–5. p.

¹²⁵ Badalik Bertalan O.P. (1890–1965): Eredetileg Badalik Sándor, 1908-ban lépett a domonkos rendbe, az egyszerű fogadalmat 1909-ben tette le. 1914-ben szentelték pappá. 1934 és 1938 között az osztrák-magyar domonkos rendtartomány tartományfőnöke, majd 1938-tól a helyreállított önálló magyar rendtartomány tartományfőnöke. 1946-ban lett az Actio Catholica országos elnöke, a budapesti rendház perjele. 1949-től haláláig veszprémi püspök, de 1957-től akadályoztatva volt püspöki funkciói gyakorlásában, egyházmegyéjéből internálták. VICZIÁN JÁNOS: Badalik Bertalan Sándor. In: MKL. I. Bp., 1993. 510. p. Pétery József (1890–1967): Eredetileg Petró József, 1912-ben szentelték az Egri Főegyházmegye papjává. 1938 és 1942 között volt az egri Főszékesegyházi Káptalan tagja, majd 1942-től haláláig váci püspök. 1953-tól akadályoztatva volt püspöki feladatainak ellátásában. VICZIÁN JÁNOS:Pétery József. In: MKL. X. Bp., 2005. 906. p.

got, hogy a Rómából érkezett üzeneteket nem mutatták be neki az intézkedések előtt. Ebben Sztirilichen kívül a kalocsai posta és az azt kézbesítő postás mulasztását hangoztatta, ugyanis korábban Szakács jelezte irányukban, hogy Grósz halálát követően sem változik a bevett szokás, miszerint a külföldről érkező küldeményeket először az egyháziügyi főelőadónak kell eljuttatni. Az irodaigazgatót a főkáptalani helynök jelenlétében marasztalta el, mondván hogy mulasztást követett el, amiért nem tudatta vele kellő módon a beérkezett híreket, holott első dolgának kellett volna lennie, hogy amint Bárdtól értesül a kinevezésről, arról őt vagy hivatalát tájékoztassa.¹²⁶

Szakács és Várkonyi is azt tartotta volna üdvösnek, ha egyelőre minél kevesebben értesülnek Bárd apostoli kormányzói kinevezéséről. Ennek ellenére mire Várkonyi november 22-én hazatért Kalocsára, már széltebenhosszában beszéltek a városban Bárd püspök kinevezéséről, annak ellenére, hogy Bárd – miként a fentiekben beszámoltunk róla – azt nem hozta nyilvánosságra. Várkonyi az indiszkrécióért nem is Bárdot, hanem Kujánit tartotta felelősnek. Aki ugyan hivatalosan csakugyan még a kanonokoknak sem hozta tudomására a pápa döntését; azonban november 21-én, kedd délelőtt fogadta Bökényi Miklós nyugalmazott plébánost, aki nagy „fecsegő” hírében állt.¹²⁷ Bökényi volt az, aki Kujáninál „valamilyen módon hozzájutott a már lefordított távirati szöveghez”. Ugyan Várkonyi nem vádolta meg szándékos kiszivárogtatással Kujánit, de azt sem tartjuk valószínűnek, hogy az idős Bökényi magától kutakodott volna Kujáni szobájában és találta meg a táviratot. Sokkal inkább reális lehet az a feltevés, hogy a nagyprépost mutatta meg neki az iratot. Hogy ezzel aztán volt-e Kujáninak hátsó szándéka, azt csak ő tudná megmondani, mi ezt bizonyítani forrásokkal nem tudjuk – ahogy Várkonyi sem tudta –, ahogyan azt sem, ha esetleg Bökényi véletlenül látta meg a szóban forgó dokumentumot. Annyi azonban bizonyos, hogy Bökényi pletykássága a nagyprépost előtt sem volt ismeretlen; ha tényleg megmutatta neki a táviratot, kizárt, hogy nem gondolt volna arra, hogy ezzel lényegében közreadja annak tartalmát.¹²⁸

Mivel Szakács és elvtársai számára is világos volt, hogy Bárd püspök világlátása ellentétes a rezsimével, értsd az úgymond „reakciós” papok közé tartozik, személyi jelenlétét Kalocsán egyre kellemetlenebbnek is vélték így, hogy a kinevezéssel a háta mögött a pápa támogatását is élvezte. Tartottak attól, hogy ha a főegyházmegegyében széles körben elterjed a papok között a kinevezésének híre, akkor romlik az általuk elfogadott Várkonyi helyzete, és ha nem is járulnak hozzá apostoli kormányzói hivatalának gyakorlásához, mégis valamilyen eszmei szinten a papság – különösen a „reakciósok” – őt fogják vezetőnek tekinteni, ezzel csorbítva Várkonyi Imre tekintélyét. Lényegét tekintve az tűnik ki a forrásokból, hogy amint értesültek Bárd János nominálásáról, azzal hamvába is hullt apostoli kormányzói kinevezése. Fel sem merült az Állami Egyháziügyi Hivatalban, hogy ahhoz hozzá is járuljanak. A püspök további sorsa pedig gyakorlatilag kinevezésével meg is pecsételődött. A diskurzus arról szól kezdetektől fogva, hogy hogyan lehetne Bárdot háttérbe szorítani. Ennek következmé-

¹²⁶ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 14/1961. 5–6. p.

¹²⁷ Bökényi Miklós (1887–1972): Eredetileg Brandt Miklós, 1912-ben szentelték a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegegye papjává.

¹²⁸ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 14/1961. 6. p.

nyeként állami nyomásra a püspöknek el kellett hagynia Kalocsát, s a Kecskemét melletti Kerekegyházára rendelték, püspöki funkciói gyakorlásában is korlátozták. Szakács egy több évet felölelő összefoglaló, 1963. január 7-én kelt jelentésében is megemlékezik róla, hogy „Várkonyi segítségével sikerült 1962 januárjában dr. Bárd János reakciós s. püspököt – akit a pápa Grósz utódjaként nevezett ki apostoli kormányzónak – eltávolítani Kalocsáról”.¹²⁹

Kinevezése kapcsán a jelek arra utalnak, hogy Bárd Jánosnak sem voltak túl nagy illúziói, számított személye állami elutasítására. „A hatvanas évek elejéig magyar részről a püspök kinevezésekkel szembeni egyöntetű elutasítást az egyház felszámolására irányuló határozott célkitűzéssel lehet magyarázni”¹³⁰ – fogalmazza meg Szabó Csaba a korszakban jellemző állami hozzájárulás és elutasítás működési módszerének mikéntjét, ami meglátásunk szerint Bárd apostoli kormányzói kinevezésére is vonatkozatható. Hisz egy „reakciónak” tartott pappal körülményesebb kontrollálni a főegyházmegyét, mint egy „haladóval.” 1961. december 7-én Kalocsán kelt Cicognani bíborosnak címzett levelében Várkonyi sajnálatát kifejezve hozta az Apostoli Szentszék tudomására, hogy minekutána Bárd püspök kapcsán Hamvas püspökkari elnök az állami illetékesekkel folytatott tárgyalásai során sikertelenül járt, azaz nem tudta elérni, hogy a kalocsai segédpüspök apostoli kormányzói kinevezése ügyében az állam megadja hozzájárulását, így nevezett ulpianai címzetes püspök nem tudta átvenni a főegyházmegye vezetését. „Így állván tehát a dolog, hűségem és engedelmességem hangsúlyozása mellett kötelezve érzem magam lelkiismeretben az egyházmegye kormányzásának a szent kánonok szabálya szerinti folytatására”.¹³¹ Így tehát az állam favoritjaként Várkonyi maradt a főkáptalani helynök, s még évekig vezethette tovább a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegyét, egészen addig, amíg a Casaroli-féle 1964-es részmegállapodás egyik hozadékaként Hamvas Endre csanádi püspök kalocsai érseki kinevezést nem kaphatott.

Zárásként

A fentiekben a diktatórikusan az emberek mindennapjaiba is beavatkozni kész Kádár-rendszernek egyes, az egyházakat érintő jelenségeit szerettük volna felvázolni, melyek közül ezúttal a feljűk mutatózó erős kontroll talán kevésbé, vagy eddig egyáltalán nem ismert elemeit, illetve konkrét mikéntjét bemutatni. Az 1961-es szinte már tragikomikus kalocsai főkáptalani helynök-választás lezajlása szembeűnően mutatja, hogy az állam milyen mélyen beleavatkozott az egyházak, jelen esetben a katolikus egyház belügyébe, az Állami Egyházügyi Hivatal útján szinte gyámkodva felette. Ezáltal quasi zsinóron rángatta a szálakat, s így nem egyszer életes korú tisztes egyháziakra gyakorolva nyomást. Valamint az érsek temetése körűli szinte már hisztérikus állami ellenőrzési kényszere már-már abszurd szintekre emelkedik azzal, hogy még halála után is féltek Grósz emberekre gyakorolt hatásától. Ennek jó példája, miként akarták minél jobban redu-

¹²⁹ MNL. BKML. XXIII. 2. g. 14/1961. 7. p.; 25/1963. 13. p.

¹³⁰ SZABÓ CSABA: A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években. Bp., 2005. 35. p.

¹³¹ KFL. I. 1. c. 3178/1961.

kálni azoknak a számát, akik fel akarták keresni ravatalát, illetve részt akartak venni a temetésén.

DOKUMENTUMOK¹³²

1. Grósz József kalocsa-bácsi érsek végrendelet-tervezete¹³³

„Ezt izeni az Ur: Intézkedjél házad felől, mert meghalsz és nem maradsz életben” – mondotta Izaiás próféta a nagybeteg Ezekiásnak,¹³⁴ Juda királyának (Iz. 38, 1). Az izenet nekem is szól. Nekem is intézkednem kell dolgom felől, bár az intézkedni való kevés, mert vagyonom tulajdonképpen nincs. Mikor az érseki széket 1943-ban elfoglaltam,¹³⁵ semmit sem hoztam magammal ruháimon és néhány könyvön kívül és itt sem szereztem semmit. Ami készpénz az íróasztalomban és a Wertheim-szekrényben található, azt fordítsák a temetési költségekre! Ha valami esetleg marad, mondassanak értem sztmiséket! Hatszemélyes ezüst evőeszközkészletem, bárminemű kiserelése¹³⁶ és amit ruhane-műmből az érseki kastély használni tud, legyen az érsekségé, a többit az apróságokkal együtt osszák el a házbeliek és szegény papok között! Könyveim a főszékesegyházi könyvtaréi. Karóráim legyen dr. Gyetvai Péter oec. generalisé, akit végrendeletem végrehajtására felkérek. Mindezek után hálát adok a Jóistennek minden kegyelemért, amellyel keresztségem napjától elhalmozott, és külön is a papi hivatás nagy kegyelméért, a püspöki és érseki méltóságra való felemeltetésemért.¹³⁷ Életutam, különösen az érseki székhelyben nehéz és göröngyös volt, de talán én is elmondhatom az apostollal, hogy „a hitet megtartottam”, az anyaszentegyházhoz és Krisztus földi helytartójához való hűségemmel megőriztem. Szeretettel¹³⁸ gondolok a ftdő főkáptalanra és papjaimra. Köszönöm főpásztorukhoz való hűségüket és felelősségteljes munkámban mindenkor tapasztalt támogatásukat. Hálás szívvel gondolok házi népemre, a jó nővérekre. Köszönöm rólam való gondoskodásukat, a kedves figyelmet, amellyel mindenkor körülvettek. Szeretettel gondolok kedves híveimre is.¹³⁹ Köszönöm főpásztorukhoz való ragaszkodásukat és az anyaszentegyházhoz való áldozatos hűségüket. Tartsanak meg jó emlékezetükben, imádkozzanak értem és maradjanak erővel a hitben. Végül bocsánatot kérek mindenkitől, akit megbántottam és szegény...¹⁴⁰

¹³² A dokumentumokat eredeti helyesírással és központozással közöljük.

¹³³ KFL. I. 1. c. 2598/1961. (Töredékes, ceruzával, saját kezűleg írt dokumentum, kelt valamikor 1957. január 15.–1961. október 3. között.)

¹³⁴ Izaiás (Kr. e. VIII. század – Kr. e. VII. század): Más néven Ézsaiás vagy Izajás, eredetileg Jesaja, júdai próféta, Ámosz próféta fia. Hiszkija (Kr. e. VIII. század – Kr. e. VII. század): Más néven Ezekiás, Acház király fia, Kr. e. 716 és Kr. e. 687 között Júda uralkodója. Vallási reformot hajtott végre országában, mely során a Templomot megtisztította, üldözte a bálványimádást. Salamon király mondásait összegyűjtette.

¹³⁵ Grósz Józsefet 1943. július 11-én iktatták be Kalocsán érseki székhelyébe.

¹³⁶ Utólagos betoldása az érseknek: „bármilyen nemű kiserelése”.

¹³⁷ Utóbb az ezt követő alábbi mondatrészt Grósz kihúzta: „és szegény bűnös lelkemet Jézus sztséges Szívének irgalmába ajánlom.”

¹³⁸ Eredetileg „Hálás szeretettel...” módon kezdődött a mondat, de a „Hálás”-t végül az érsek áthúzta, feltehetően a szóismétlést kívánta ezzel kerülni.

¹³⁹ A hivatkozás előtti három mondatot Grósz később szúrta be a szövegbe.

¹⁴⁰ Itt szakad meg a szöveg. Mint már korábbiakban írtuk, élünk a gyanúval, hogy a 137. hivatkozási pontban feltüntetett kihúzott részt szándékozott áthelyezni ide az érsek,

2. Az 1961. október 4-i főkáptalani helynök-választás jegyzőkönyve¹⁴¹

Jegyzőkönyv

az 1961. október 4-én délelőtt, a Nagyprépost kastélyi lakásán tartott káptalani helynök választó-gyűléséről.

Jelen voltak: Dr. Kujáni Ferenc nagyprépost, Dr. Horváth Alajos olvasókanonok, dr. Gonczlik Kálmán éneklőkanonok, dr. Egerth Jakab bácsi kisprépost, dr. Szedlay István főszékesegyházi főesperes, dr. Koszterszitz József bácsi főesperes, dr. Bárd János s. püspök, id. mesterkanonok, Kovács Vince ifj. mesterkanonok, plébános.

Dr. Kujáni Ferenc nagyprépost jelenti, hogy Grósz József érsek úr tegnapi váratlan halála következtében, a Főkáptalanra vár a feladat, hogy a székiüresedés idejére káptalani helynököt válasszon. Jelenti azonban, hogy Szakács Gyula főelőadó, állami egyházügyi megbízott szobájában tartózkodik Miklós Imre, az állami egyházügyi hivatal elnökhelyettese, Csala László, ügyosztályvezető és Szakács Gyula főelőadó. Előadja, miszerint az elnökhelyettes, a választás megkezdése előtt arra kérte őt, hogy a választás megtartása előtt, a főkáptalan csak jelölést tartson, hogy kiket, vagy kit tartana alkalmasnak a káptalani helynök tisztségére és a jelölés eredményét közölje vele, hogy az 1957. évi 22. számú törvényerejű rendelet alapján közölhesse, vajjon állami részről megadható-e az előzetes hozzájárulás az illető, vagy illetők megválasztásához.

Ezek közlése után, a főkáptalan tagjai, egyenként odanyilatkoznak, hogy dr. Kujáni Ferenc nagyprépostot kívánják káptalani helynöknek választani. Egyben megbízzák a nagyprépostot, hogy a jelölés eredményét hozza a lent várakozó bizottság tudomására. Nagyprépost ezt megteszi, azonban azt a választ kapja elnökhelyettestől, hogy a nagyprépost idős voltára és egészségi állapotára való tekintettel, más elfogadható személy, vagy személyek jelölését kéri. A főkáptalan ennek hallatára, újból dr. Kujáni Ferenc nagyprépost mellett foglal állást, mire lent várakozó elnökhelyettes újból kijelenti, hogy ehhez az állami hozzájárulás nem lesz megadható. Egyben, nevek megnevezése nélkül, néhány papi személyt inszinuált is a nagyprépostnak. A nagyprépost mindezeket közli a főkáptalan tagjaival, és kéri őket, hogy az ő személyétől most már tekintsenek el, miután megválasztás esetén, tisztségét nem ~~győltathatják~~ közlés következik erre, amelynek során felmerül dr. Várkonyi Imre c. prépost neve is, aki az Actio Catholica országos igazgatója, és egyházmegyénk papja. Nagyprépost úgy látja, hogy szavazás esetén, a Káptalan többsége, hajlandó volna őt káptalani helynöknek választani, és ezt szóval közli a lent várakozó bizottsággal, illetve Miklós Imre elnökhelyettessel.

Erre Miklós Imre elnökhelyettes a ./ alatti csatolt iratot intézi a főkáptalanhoz: „Állami egyházügyi Hivatal Elnökhelyettes. Főegyházmegyei Káptalan, Kalocsa. Dr. Kujáni Ferenc nagyprépost úr szóbeli közléséből tájékoztattam arról, hogy a főtisztelendő Főegyházmegyei Káptalan – szem előtt tartva az Állam és a katolikus Egyház között kialakult jóviszonyt, melyet a főegyházmegye elhunyt érseke oly odaadóan ápolt – lehetségesnek tartja dr. Várkonyi Imre prépost urat, az Actio Catholica igazgatóját a mai napon összeülő káptalani ülésen, káptalani helynöknek titkosan megválasztani. Fentieket tudomásul véve, érte-

lezárva ezzel testamentumát. Ennek híján azonban továbbra is töredékes dokumentumról beszélhetünk.

¹⁴¹ KFL. II. 1. a. 27. 1961. október 4. (Kézzel írott dokumentum dr. Kujáni Ferenc nagyprépost és dr. Koszterszitz József bácsi főesperes, jegyzőkönyvvezető aláírásával.)

sítem a Főtisztelendő Főegyházmegyei Káptalant, hogy dr. Várkonyi Imre úr káptalani helynökké választásához szükséges előzetes állami hozzájárulást az 1957. évi 22. sz. törvényerejű rendelet értelmében megadom. Kalocsa, 1961. október 4. őszinte tisztelettel: Miklós Imre s. k. P. H.”

Miután ezen közlés szerint, dr. Várkonyi Imre esetleges megválasztásához az állami hozzájárulás megadatott, a nagyprépost titkos szavazást rendelt el, amelynek eredménye az lett, hogy 8 közül 6 érvényes és 2 érvénytelen szavazattal, tehát egyhangulag, ellenszavazat nélkül, dr. Várkonyi Imrét, az Actio Catholica országos igazgatóját, főegyházmegyénk papját választotta meg a főkáptalan káptalani helynökké. Mint az egyházjog volt tanára és mint egyházmegyénk papja, ő látszott erre a tisztségre legalkalmasabbnak. A szavazás megtörténte után, dr. Kujáni Ferenc nagyprépost a ././ alatti csatolt s itt másolatban közölt iratot intézte az Állami Egyházügyi Hivatalhoz: „Kalocsai Főszékesegyházi Főkáptalantól. Állami Egyházügyi Hivatal, Budapest. Hivatkozással az Állami Egyházügyi Hivatal elnökhelyettesének e hó 4-én kelt s a kalocsai főkáptalanhoz intézett iratára, melyben előzetesen hozzájárul dr. Várkonyi Imre c. prépost, az Actio Catholica országos igazgatójának káptalani helynökké történő megválasztásához, van szerencsém tisztelettel közölni, hogy a kalocsai főszékesegyházi Káptalan, mai teljes ülésén dr. Várkonyi Imre c. prépost urat A. C. országos igazgatóját, titkos szavazással szabályszerűen káptalani helynökké választotta. Midőn ezt közölni szerencsém van, maradtam őszinte tisztelettel: Kalocsa, 1961. október 4. Dr. Kujáni Ferenc s. k. nagyprépost, P. H.” A választás eredménye közzétett az itt tartózkodó¹⁴² dr. Várkonyi Imrével, aki a tisztséget elfogadta és a hitvallást, valamint a hivatali esküt, a főkáptalan előtt letette.

K. m. f.

Dr. Koszterszitz József
felkért főkáptalani jegyző

Dr. Kujáni Ferenc
nagyprépost

3. Dr. Kujáni Ferenc nagyprépost feljegyzései az 1961. október 4-i főkáptalani helynökválasztásról¹⁴³

Egykori feljegyzéseim¹⁴⁴ a káptalani helynök választás idején. 1961. okt. 4.

Szakács Gyula, főelőadó, ki a kalocsai érseki irodánál is be volt osztva az Állami Egyházügyi Hivatal részéről, nem tudott előre arról, hogy az Á. E. H.-nál már vannak jelöltek, akik közül lehet káptalani helynököt választani, vagy olyan nevek, kik erre a tisztségre elfogadhatók lesznek. Érsek urunk halála után délután, okt. 3-án ugyanis említette nekem, hogy a főkáptalan bizonyára nem fog Bárd János segédpüspök mellé állni, mert ez nem lenne jó. Viszont célzást tett arra, hogy az én nevem elfogadható lesz, miután előzetesen közöltem vele, hogy a főkáptalan nem foglalt állást Bárd mellett, hanem annak több tagja az én nevemet emlegette.

¹⁴² Valójában Várkonyi másnap érkezett Kalocsára a fővárosból letenni a hivatali esküt a káptalan előtt.

¹⁴³ KFL. II. 1. h. 1. A káptalan 1945 utáni iratai: Kujáni Ferenc feljegyzései az 1961-es főkáptalani helynök-választásról. Sz.n. (Gépelt irat kézzel írt betoldással, elütések Kujáni által kézzel javítva.)

¹⁴⁴ A nagyprépost ellentétben a főkáptalani jegyzőkönyvvel és a főelőadói jelentésekkel, a választásról összefoglalóan ír, nem taglalja az egyes tanácskozások eseményeit külön-külön részleteiben.

1961. október 4-én reggel 8-kor a kórusból átkéretett, s közölte velem, hogy 9 órára lejön az Á. E. H. alelnöke, Miklós Imre, egy másik tisztviselővel, (ez Csala László lett, Á. E. H. ügyosztály vezető) s a választás előtt velem kívánnak beszélni. Fél tízkor hazajövet bementem a megbízott Szakács Gyula szobájába, ahol az alelnökhelyettes [sic!], Csala László és Szakács Gyula már vártak rám.

Az elnökhelyettes először condoléált, majd ismertette velem az 1957. 22. sz. minisztertanácsi törvényerejű rendeletet, mely szerint a káptalani helynök választásához előzetes állami hozzájárulás kell. Majd kifejtette, milyen fontos feladat vár a kápt. helynökre egyházmegyei és püspökkari szempontból, s többször hangsúlyozta, hogy érsek úrral is tárgyalt több ízben, (hogy milyen vonalon azt nem mondta) de mint halottra rá nem lehet hivatkozni. Majd célzást tett arra, hogy engem szintén nem volna lelkiismeretes dolog ilyen nagy feladattal megterhelni. (Ebből mindjárt sejtettem, hogy engem elejtettek.) Én megköszöntem a condoleálást, s jeleztem, hogy a káptalani helynök nem vezetője, csak tagja a püspöki konferenciáknak, s az egyházkormányzatban is csak korlátozott jogai vannak. Erre azt felelte, hogy ismeri a jogot, s hiszi, hogy a káptalan meg fogja találni a megfelelő személyt, s kéri, hogy a káptalan nevezzen meg egy vagy több személyt, akiket választani kívánna.

Én felmentem szobámba, ahol a káptalan 8 tagja együtt volt, velem együtt, s közöltem az elnökhelyettes fejtegetéseit. Mire a káptalan tagjai egymás után oda nyilatkoztak, hogy engem kívánnak megválasztani. (Bárd szerint egyedül vagyok alkalmas) s több nevet nem is kívánnak említeni. Én megköszöntem a bizalmat, jelezve, hogy érzem a kereszt súlyát, de vállalom a tisztséget, feltéve hogy a hozzájárulást megkapom.

Lementem a megbízott szobájába, s közöltem az elnökhelyetessel, hogy a káptalan egyhangúlag mellettem döntött, s más személyt nem is kíván megnevezni. Az elnökhelyettes felelt, hogy a káptalan nem elég megfontolt és nem elég előrelátó, mert az én személyem sok bonyodalmat és problémát jelentene, s engem nagyon súlyos feladatok elé állítana, ami koromnál és egészségi állapotomnál fogva nem kívánatos. Egyben név nélkül néhány papi személyt insinuált, én a szegedi rectorra, és egri helynökre gondoltam (Dr. Szilas József, Rozsáli Menyhárt) s ezt közöltem káptalannal. A káptalan erre újból mellettem nyilatkozott, de közöltem, hogy az elnökhelyettes szerint a hozzájárulást nem fogom megkapni, így formális megválasztásom, nem kívánatos.¹⁴⁵ Erre felmerült Kovács Vince kanonok plébános részéről Dr. Várkonyi Imre neve is, mire többségében őt tartottuk alkalmasnak, amit közöltem az elnökhelyetessel, aki erre írásban az ő esetleges választásához hozzájárult.

¹⁴⁵ Ez a mondat kézzel írt 1961. október 18-i utólagos betoldás.

4. Dr. Várkonyi Imre főkáptalani helynök „programkörlevele”¹⁴⁶

2722/1961. sz.

Káptalani Helynök beköszöntője.

Tisztelendő Testvérek!

A Ft. Főszékesegyházi Káptalan Ib. [Istenben boldogult] Érsek Atyánk emlékét, a jószágos, nagyszívű főpaprak méltán kijáró mélységes tisztelettel, szeretettel és hálával örökítette meg.

Bár az Isteni Gondviselés útjai kifürkészhetetlenek, de mint teológusok és mint hívő emberek is biztosan tudjuk, hogy az Istennél nincsenek „non putarem”-ek. „Egyszerre együtt lát mindent és nincs semmi, amit mindig nem látna” (Szent Ágoston: De Trinitate 1. 15. c. 14). Ebből következik, hogy bár könnyes a szemünk, de ugyanakkor erős a bizalmunk és ráhagyatkozásunk a mindentudó és látó mennyei Atyára és az ő küldöttjére a mi Megváltónkra, Jézus Krisztusra.

Érsek Atyánk halálával megüresedett az ősi kalocsai és bácsi érseki székhely. Az Egyházi Törvénykönyv a 431. k. 1. §-ában erre az esetre az egyházmegye kormányzását a Főszékesegyházi Káptalanra bízta. A Főszékesegyházi Káptalan azonban ugyancsak az ET [Egyházi Törvénykönyv] 432. k. 1. §-ának megfelelően, nyolc napon belül köteles egyetlen személy kezébe letenni az egyházmegye kormányzásának joghatóságát. Káptalani helynököt köteles választani, aki helyette kormányozza az egyházmegyét. Mint arról T. Testvéreim a Ft. Főszékesegyházi Káptalan közléséből értesültek, ez a választás 1961. október 4-én történt meg. A választást komoly megfontolás után elfogadtam és az előírt hitvallás (1406–1408. kk.) letétele után átvettem a főegyházmegye kormányzását. Megválasztásomról a 432. k. 4. §-ának megfelelően, haladéktalanul értesítettem az Apostoli Szentszéket, kérve dicsőségesen uralkodó Szentatyánk, XXIII. János pápa apostoli áldását.

Mint olyan papja a Főegyházmegyénknek, aki 11 éven keresztül a kalocsai, majd később a szegedi hittudományi főiskolán az egyházjog tanára volt, pontosan tudom a kötelezéseimet és jogaimat is. Szándékosan fordítottam meg a szavak szokásos sorrendjét. Elsősorban kötelezéseket ismerek és csak azután a kormányzáshoz elengedhetetlen jogokat. Állandóan fülemben csengenek Krisztus első földi helytartójának szavai: „A közöttetek élő előljárókat, mint magam is előljáró, Krisztus szenvedésének tanuja és egyben a jövőben feltáruuló dicsőségnek is részese, kérem, legeltessétek Isten rátok bízott nyáját: viseljétek gondját, ne kényszerűségből, hanem önként, Istenhez híven: ne haszonlesésből, hanem odadással: ne zsarnokoskodva a választottak fölött, hanem mint a nyájnak mintaképei (jó szívvel)”. (1 Péter 5, 1-3.)

Naponta imádkozom azért, hogy a Szentlélek életerős, bölcs, híveit és papjait nagyon szerető Főpásztort adjon Főegyházmegyénknek. Viszont hálát kell adnom a mindenható Istennek, hogy lelki és fizikai erőimnek teljességében vagyok. Így hiszem, hogy a Főegyházmegye, a papság és a hívek, minden lelki szükségletét ki tudom elégíteni.

Mik lesznek kormányzásomnak alappillérei?

Úgy gondolom, hogy a jószágos Isten kegyelméből, ezen a téren nem kell mást tennem, mint követni és folytatni azt az útmutatást, amelyet Ib. Érsek Atyánk, mint örökséget hagyott ránk.

¹⁴⁶ Főegyházmegyei hivatalos közlemények, 1961. 27–29. p.

Mint Szentatyánknak legkisebb fia, teljes hűséggel, tisztelettel és szeretettel ragaszkodom jószágos személyéhez. Tudom, hogy Ő Péter, a szikla és ahol Ő van, ott Jézus Krisztus, ott az Egyház. Ahogy Péter, az Úr mennybemenetele után „a testvérek között egy alkalommal szólásra emelkedett” (Ap. Csel. 1, 15) és az egybegyűltek engedelmesen fogadták szavát, úgy várjuk mi is Péter mai utódjának, az emberiség üdvét, áldásos, békés életét védő és segítő szavait! Sokat imádkozunk azért, hogy az emberiség békéjéért kifejtett minden törekvését az Úr Jézus Krisztus kegyelme támogassa és segítse, és a jószágos Isten imái, szavai és tettei nyomán tartsa távol tőlünk egy újabb háborúnak a borzalmait.

Érsek Atyánk püspöki címerének jelmondata: „Cor pro corde” volt. A T. Testvérek és a főegyházmegye hívei felé ezt én így fogalmazom: „Caritatem pro caritate”. Amit tennem kell és amit tenni fogok, szeretettel és szeretetből akarom és fogom tenni. Főegyházmegyénknél vagyok a papja. Főegyházmegyénknél minden papját személyesen ismerem. Sokan tanítványaim is voltak. Ezek felé külön is megmondom: most sem vagyok és nem is leszek más, mint voltam tanár és szeminárium elöljáró koromban. Szerettem őket és úgy éreztem, hogy a szeretetért szeretetet kaptam cserébe. Ezt várom most is. „Porta semper patet, cor magis!” Nem lehet a T. Testvéreknek olyan gondja, amely egyúttal ne lenne az enyém is. Minden jó munkájuknak és lelkipásztori eredményüknek én fogok legjobban örülni! Ha szeretjük, megértjük és támogatjuk egymást, akkor „omnia possum in eo, qui me confortat.” (Filip. 4, 13.)

Sokat szeretnék a főegyházmegye híveivel személyesen is érintkezni. A magas toronyból sokat lehet belátni, de érteni csakis a közvetlen tapasztalat által lehet. Így éltek a hívek között az apostolok is. Erről tanúskodnak a nemzetek Apostolának útjai is.

Ennek a hazának, ennek a népnek vagyok gyermeke. Itt születtem, itt nevelkedtem. Kimondhatatlanul szeretem a hazámat és a magyar népet. Ezért tölt el boldogsággal a magyar népnek minden előrehaladása. Ezért örülök annak, hogy egyre kiteljesülőbb formában fejlődik dolgozó magyar népünknek boldog földi élete is. Hazánkban komoly erővel folyik a szocializmus építése. Szinte észrevétlenül új városok nőnek ki a földből. Hatalmas ipartelepek létesülnek. Százazrével épülnek a boldog jövő legszebb biztosítékai, a családi fészkek. A mi hazánkban már ismeretlen ez a fogalom: munkanélküli. Nálunk nem lehet lerongyolódott és éhes embereket látni. Lelki szemeim előtt két hatalmas, erős, becsületes kezét látok átnyúlni az ország fölött, amelyek egymásba fonódnak és biztosítják az ország egész népének békéjét és előrehaladását. Ez a két erős kéz szimbóluma annak az egységnek, amely munkásságunk és a magyar föld dolgozó népe között az elmúlt évek folyamán kialakult és mind mélyebbé válik. Ebben a szimbólumban ott látom főegyházmegyénk hívó katolikus embereinek, munkásoknak, dolgozó parasztoknak és az értelmiségieknek is összefogását. Ez biztosíték nekem arra, hogy a becsületes, a keresztény erkölcsi elveken felépülő közösségi munka átforgalmazza ugyan az önző embert közösségi emberré, de nem szünteti meg Istenbe vetett hitét és hűségét az Anyaszentegyházhoz és annak tanításához. Ezért hiszem, hogy városok, ipartelepek és családi fészkek építése mellett Főegyházmegyénk lelki és anyagi igényei is megfelelő kielégítést nyernek.

Minden jót, szépet és boldogítót csakis békés körülmények között lehet megvalósítani. Ezért vagyok megingathatatlan híve az emberek békés építőmunkájának. Ezért ítélem el mindazokat, akik az emberek életét, munkáját, boldogságát semmibe sem veszik. Akik nem törődnek a legdrágább értékekkel, családdal és gyermekekkel, és akik csak egy célt látnak maguk előtt, minél nagyobb egyéni javakhoz jutni. A közösségi ember a kinyilatkoztatás igazságain

keresztül nemcsak önmagát látja, hanem igenli a javak igazságos elosztását. Komolyan veszi az emberek egyenlőségét, bőrük színére való tekintet nélkül. Kulturát és civilizációt akar minden népnek egyaránt. Régi meggyőződése, hogy a béke krisztusi szolgálata elsősorban nem szavakban, hanem tettekben nyilvánul meg. Tettekben a becsületes munka területén. Legyen ez a munka akár a gyárakban, akár a drága magyar földön, akár pedig íróasztaloknál vagy kutatólaboratóriumok mélyén.

Elítélem és az emberiség elleni legsúlyosabb bűnnek tartom, ha valaki az Isten nagy adományát, az emberi értelem által felfedezett és az emberiség javára felhasználható találmányokat az emberiség pusztítására akarja felhasználni! Elszomorító, hogy a második világháború pusztításai után, amikor mint Jeremiás¹⁴⁷, mi is sírhattunk a romok felett, még mindig akadnak, akik a háború utolsó maradványait azért nem akarják megszüntetni, hogy ezek újabb lehetőséget nyújtsanak sok-sok millió vagy talán százmillió ember elpusztítására, megnyomorítására és ennek következtében, szinte az egész emberiség tönkretételére. Elvárom T. Testvéreimtől és a főegyházmegye minden hívtől, hogy legyenek bátor szószólói és védelmezői annak a békének, amely az Anyaszentegyház tanítása szerint is mint az emberiség egyik legfőbb java jelentkezik.

Hazám törvényeit eddig is mindig megtartottam és a jövőben is meg akarom tartani. Ez a kinyilatkoztatás parancsa: „Mindenki vesse magát alá a fölöttes hatalomnak. Nincs ugyanis hatalom, csak Istentől. Ahol hatalom van, azt Isten rendelte. Aki tehát szembeáll a hatalommal, Isten rendelésének szegül ellene. Az ellenszegülő pedig magára vonja az ítéletet. A felsőbb hatalom nem arra való, hogy eljesszen a jótétől, hanem a rosztól.” (Róm. 13, 1-3.) Tisztemnél fogva, Isten előtti teljes felelősségem tudatában örködni fogok, hogy T. Testvéreim és a hívek is megtartsák hazánk törvényeit és semmiféle irrealitás, semmiféle ábránd, semmiféle a nép lelkének és anyagi jólétének veszélyeztetését akaró idegen és gonosz érdek szolgálatába ne szegődjenek. Az elmúlt idők szomorú és kiábrándító tapasztalatai meggyőzhettek bennünket arról, hogy aki nem szereti hazáját és népét, nem tartja tiszteletben hazája törvényeit, az alantas egyéni célokat kerget és mérhetetlen sok kárt okoz édes Anyaszentegyházunknak is. Így látta ezt Ib. Érsek Atyánk. Így látom én is. „Azt szeretnéd tehát, hogy ne kelljen a hatalomtól tartanod? Tedd a jót és megdicsér. Isten eszköze ugyanis a te javadra.” (Róm. 13, 4.)

Kísérje kormányzásomat dicsőségesen uralkodó Szentatyánk, XXIII. János pápa áldása, Érsek Atyánk jóságos, szerető tekintete, T. Testvéreim s a hívek segítő szeretete, hazám vezetőinek megértése és támogatása. Akkor nem kell rettegnem azon a napon, amikor az Örök és Igaz Bíró előtt számadást kell adnom életemnek erről a szakaszáról.

Kalocsa, 1961. október 5.

[...] ¹⁴⁸

Dr. Várkonyi Imre s. k.
káptalani helynök

¹⁴⁷ Jeremiás (sz. Kr. e. 650 k.): Eredetileg Jirmejahu, ószövetségi próféta.

¹⁴⁸ Itt következett még a 2715/1961. számú körrendelet az elhunyt főpásztorért bemutatandó szentmisékről, a 2716/1961. számú az új főpásztorért való könyörgésekről, valamint a 2697/1961. számú a *Pro populo* misék igénybevétele kapcsán Várkonyi s. k. aláírása előtt, de ezek közlésétől most eltekintén.

Ravasz László dunamelléki református püspök hivatalos levelezéséből

Sas Péter

Ravasz László (1882–1975) teológus, egyházi író, a magyar protestantizmus egyik 20. századi meghatározó személyisége. 1903 és 1905 között a kolozsvári Farkas utcai templom segédlelkésze és Bartók György püspök titkára, 1906-ban Bánffyhadon, szülővárosában káplán. 1907-ben a kolozsvári Református Teológiai Akadémia tanára, 1918-ban az Erdélyi Református Egyházkerület főjegyzője. 1921-ben a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke, négy évtizedig a budapesti Kálvin téri templom lelkésze. 1926 és 1944 között a Főrendiház tagja. 1936 és 1948 között az Országos Református Lelkészei Szövetség elnöke, 1937 és 1948 között a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének és Zsinatának lelkészi elnöke. 1948-ban lemondott püspöki rangjáról és visszavonult a közéletből. 1951-ben nyugalmazott lelkészként Leányfalura költözött. 1956. október 31-én a református Országos Intézőbizottság elnökévé választották és legitim püspöknek nyilvánították. Református Megújulási Mozgalmat szervezett és 1957 húsvétjáig a Kálvin téri templomban szolgált.

Élethivatásának, Isten szolgálatának a választása összefüggésben lehet egyik általános jelleggel kifejtett megállapításával: „Az erdélyi református magyar ember élete szorosan össze van forrva az egyház életével. Az én rokonságomban, ha fel tudtam számítani ötven tanult embert, ebből negyvenöt bizonyára pap volt, kettő tanító és három tanár”¹ A protestáns egyházfelekezethez való tartozása különösen nagy hatással volt rá. „Jól esett, hogy református vagyok, mert az én világomban minden jóra való ember református.”² Vallomással nem tartotta vissza attól, hogy ne adózzon elismeréssel olyan római katolikus egyéniségek előtt, amilyen Mailáth Gusztáv Károly erdélyi püspök vagy Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök volt. „Prohászka a mi nemzedékünk egyik legnagyobb emberének kell tartani. [...] nagy prófétai pátosza, egészen különös költői világa csak eszköz és transzparens volt keserű és boldog istenmámorának az elmondására.”³

1921-ben, élete nagy vízváltó eseményekor, budapesti meghívása alkalmával el kellett válnia szülőföldjétől. A mindkét földrajzi terepnumra kiterjesztett haza fogalmának megélése átsegítette a lelki megrázkódtatáson. „Ha nem élt volna bennem szenvedélyes bizonyossággal, hogy Erdély és Magyarország egy föld, egy ország, egy haza, úgy éreztem volna, hogy áruháza követtem el szülőhazám ellen.”⁴ Az otthon hagyott erdélyi híveket a püspöki székbe emelkedett főjegyző-utóda, Makkai Sándor vigasztalta. „Ha közvetlen jelenlétét, közvetlen munkásságát és személyiségének közvetlen

¹ RAVASZ LÁSZLÓ: Magamról. Debrecen, 1944. (Theologia önéletrajzokban 1.) 12. p.

² Uo. 13. p.

³ RAVASZ LÁSZLÓ: Prohászka. In: Uő: A Tháborhegy ormán. Beszédek, cikkek, előadások. Kolozsvár, 1928. 126. p.

⁴ RAVASZ LÁSZLÓ: Emlékezéseim. Közreadta: Gyökössy Endre. Bp., 1992. (továbbiakban: RAVASZ, 1992.) 151–152. p.

hatását nagyon fájdalmasan kell is ezután nélkülöznünk, Erdélyben, az erdélyi református Sionban még csak most és ezután fog kibontakozni az ő magvető munkájának eredménye abban a lekipásztori generációban, amelyet mint professzor nevelt, mint igehirdető táplált és ihletett, s mint testvér és barát örökre magához kapcsolt.”⁵ A hosszúra nyúlt távollét az eufórikus történelmi pillanatokban sem feledtette az erdélyi tolerancia alapértékként kezelendő alkalmazását. „Amíg román és magyar egymást emészti, pusztítja, s halálos ellenségként vérzik el egymás kardjától: az erdélyi kérdés nincs megoldva, akármelyik lesz úrrá a másik felett. Az erdélyi kérdés akkor van megoldva, amikor kelet és nyugat, román és magyar egy magasabb szintézisbe megbékül és a mindkettőt összefoglaló emberi eszmény közösségében egymást segítve Erdélyt, ezt a drága földet, amely felett a meghasonlás átka lebeg, a kiengesztelődés országává teszi.”⁶ A témában hasonlóan alaptanulmánynak minősíthető az Erdélyi lélek címen kiadott írása, melyben – Bartók György elemzése szerint – „az intuíció és a nélkülözhetetlen lírai kiállítás, az értelem fényével és a történelmi erudícióval egyesül”.⁷

Nem hallgathatjuk el, hogy Ravasz László nevét nem lehet felhőtlen örömmel, kritikus hangok nélkül emlegetni. Az első és második zsidótörvény megszavazása – egy kis képzavarral – „vérvádként” nehezedett emlékezetére, s ülte meg utóbb lelkiismeretét (A szembenézésben nagy szerepe lehetett vejenek, az egykori 1956-os államminiszternek, Bibó Istvánnak.). A korabeli kényszerítő belpolitikai szempontokra hivatkozva racionálisan próbálta magyarázni mindkét igenlő voksát, de – a keresztyén értékrend szempontjából vizsgálva – érvrendszere elégtelennek bizonyult. Az első zsidótörvény megszavazásakor kinyilvánított állásfoglalását még felülbírált: „Nekem azt kellett volna mondanom: a javaslatot nem fogadom el, mert vétek vele.”⁸ Szavai logikai és morális bukfencként a második zsidótörvényt is megszavazta. A kérdés lelkészként, hívó emberként továbbra is foglalkoztathatta, a harmadik zsidótörvény ellen már tiltakozott. „A keresztyén egyházak a legnagyobb ellenállást fejtették ki a javaslat ellen. Az ellenállás egyik vezérszónoka én voltam, s beszédem végén felolvastam a Révész Imre által fogalmazott, az összes püspök és a négy főgondnok által aláírt tiltakozó és kárhóztató deklarációt. Ezzel a református egyház későre bár, de ország-világ előtt nyíltan szembeszállott a Hitler-féle démonizmussal.”⁹ Meggyőződése és lelkiismerete szerint kivette részét az embertelenségek magyarországi visszaszorítása és a törvények gyilkos fogaskerekei közé szorított áldozatok megmentése érdekében. Része volt abban, hogy 1942. október 20-án a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Muraközy Gyula lelkész, konventi missziói előadó elnöklete és Éliás József

⁵ MAKKAI SÁNDOR: Ravasz László, a dunamelléki egyházkerület püspöke. In: *Református Szemle*, 1921. július 15. 116. p.

⁶ RAVASZ LÁSZLÓ: Az erdélyi szellem. In: *Budapesti Szemle*, 1941. 261. kötet. 764–769. sz. 10–11. p.

⁷ BARTÓK GYÖRGY: Ravasz László és a magyar szellemi élet. In: *És lőn világosság. Emlékkönyv Ravasz László hatvanadik életéve és dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából*. Bp., 1941. 143. p.

⁸ RAVASZ LÁSZLÓ: Isten rostájában. III. Bp., 1941.; RAVASZ, 1992. 213. p.

⁹ RAVASZ, 1992. 213–214. p.

igazgató lelkész vezetése alatt megalakította a zsidómentő Jó Pásztor Missziói Bizottságot. Vezér Erzsébet irodalomtörténész 1969-ben készített interjúja során meggyőződött arról, hogy beszélgetőtársa hangjában hiteles bűnbánat visszhangzott.¹⁰ Antiszemitának nyilvánított nézetei¹¹ és a magyarországi zsidóüldözések során tett megnyilvánulásainak konszenzus nélküli megítélése miatt napjainkig az „emlékezetpolitikai táborok” polémiáinak tárgya maradt.¹² Felerősödtek azok a hangok, mely szerint a „láthatatlan református panteonban” betöltött helye miatt nem lehet egyszerűen antiszemitaként megbélyegezve, egyházi és írói munkásságát figyelembe nem véve feledésre ítélni. Ilyen jellegű törekvésből születhetett meg az életművét részletesen elemezve bemutató, zsidóellenes gondolkodásmódja kialakulását is taglalni igyekvő monográfia.¹³

Ravasz László személyiségének, lelkiségének mélyreható megismeréséhez levelezése nyújthat újabb lehetőséget. Különösen szülőföldjéhez és az erdélyiekhez való viszonya szolgáltathat becses, bensőséges jellegű adalékokat. Ennek érdekében első közlésben közreadjuk hivatalos formában, püspökként, a későbbiekben magánszemélyként az említett témakörben folytatott írásbeli diskurzusait. Az alábbiakban közölt levelekben inkább feladói mondait, mint Ravasz László gondolatait olvashatjuk, de egy kis beleérző képességgel odaképzeltető az az elhivatott figyelem, az a gondoskodó szeretet, mellyel a szülőföldjéről, Erdélyből címzett vagy erdélyiekkel kapcsolatos leveleket olvasta, és ahogyan a bennük foglaltakra válaszában vagy a velük kapcsolatos utasításaiban reflektált. Az eddig nem publikált, becses művelődéstörténeti adalékanyagot erdélyi értelmiségiek, politikusok fogalmazták meg Herepei Gergely kolozsvári esperes egykori segédlelkészének, utóbb az Erdélyi Református Egyházkerület főjegyzőjének, levelük megírásakor már a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökének. 1921-ben, kolozsvári távozása után az otthonosság érzetével folytatta működését Budapesten. 2007. szeptember 29-én erre utalt Kozma Zsolt lelkész, teológiai professzor Ravasz László születésének 125. évfordulóján rendezett emlékülésen tartott előadásában, amikor – lelki s szellemi örökségét illetően a magyarországiak és erdélyiek által egyaránt magukénak tekinthető – „a mi Ravasz Lászlónkról” beszélt.¹⁴ Levelezése ismeretében nem titkolható, hogy szíve nehéz sorsú bölcsőhelye iránt erősebben dobogott.

¹⁰ Vö. Beszélgetés Ravasz Lászlóval. Közli: Vezér Erzsébet. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. VI. Szerk.: Benda Kálmán. Bp., 1989. 305–323. p.

¹¹ Vö. Dr. Ravasz László válasza. In: A zsidókérdés Magyarországon – A Huszadik Század körkérdése. Bp., 1917. 126–129. p. (A Huszadik Század Könyvtára, 64.)

¹² A teljesség igénye nélkül ld.: TARJÁN G. GÁBOR: „Ezer bűnnel megterhelve”. A református egyház és a zsidókérdés. In: *Új Forrás*, 1984. 1. sz. 65–71. p., LADÁNYI SÁNDOR: A magyarországi református egyház magatartása a zsidókérdésben a második világháború alatt. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. XI. Szerk.: Petrőczy Éva – Berecz Ágnes. Bp., 2005. 239–245. p.; UNGVÁRY KRISZTIÁN: Rasszista, de rendes. In: *Magyar Narancs*, 2012. 38. sz. 50–52. p.; HORVÁTH ERZSÉBET: Ravasz László és a református egyház a zsidómentésben. In: *Vigília*, 2014. 3. sz. 188–196. p.; WINTERMANTEL BALÁZS: A holokauszt feldolgozása a Magyarországi Református Egyházban. Olvasói reflexió egy tanulmányhoz. In: *Egyházforum*, 2014. 4. sz.

¹³ HATOS PÁL: Szabadkóművesből református püspök – Ravasz László élete. Bp., 2016.

¹⁴ KOZMA ZSOLT: A mi Ravasz Lászlónk. A külön út és a közös út sorskérdései. In: Ravasz László emlékezete. Szerk.: Kósa László. Bp., 2008. 174. p.

DOKUMENTUMOK

1. György Lajos levele Ravasz Lászlónak. Kolozsvár, 1924. november 9.¹⁵

Kolozsvár, 1924. XI. 9.
Str. Avram Iancu 22.

Méltóságos Püspök úr!

Alázatosan kérem Méltóságodat, hogy a Pásztortűz karácsonyi számát egy pár soros írásával méltóztassék kitüntetni.¹⁶ Rendkívül jól esnék az erdélyi magyarságnak, ha a karácsonyi hangulatát Méltóságod pár szava még melegebbé és emelkedettebbé varázsolná. E kérésemet méltóztassék úgy venni, mint az egész erdélyi magyarság szívéből ellesett óhajást.

Karácsonyi számunk zárzata dec. 5.

Fogadja Méltóságod megkülönböztetett tiszteletem őszinte kifejezését:

Dr. György Lajos

2. Gyalui Farkas levelei Ravasz Lászlónak, 1929.
2/1.¹⁷

Kolozsvár, 1929. március 14.

Méltóságos Püspök Úr,

A mai postával elküldöttem Méltóságod címére néhány értekezésem, melyek közül kettő kedves nekem. Apáczaírói szöveg tanulmányom¹⁸ az egyik. Egy évig dolgoztam rajta, boldogan, ifjan, lelkes szeretettel, csodálkozással, sőt rajongással íránta. Minden új benne, odavoltam a megelégedéstől, mikor Hollandiából felesége nevét, tisztán kegyeletből ki tudtam kerestetni,¹⁹ amikor

¹⁵ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (továbbiakban DREKRLt.) A/1. c. (= Püspöki levéltár. Elnöki iratok, 1921–2002.) 1736/1924. (Kézírás a *Pásztortűz. Szépirodalmi képes folyóirat* fejléces levélpapírján. A közölt levelek iktatószámai a Ravasz László által írottaknál küldő, a neki íródtak esetében beérkező sorszámot kaptak.) – Itt köszönöm meg Nagy Editnek, a levéltár igazgatójának a kutatásban nyújtott segítségét.

¹⁶ A jelzett folyóiratszámban Ravasz László neve alatt nem jelent meg írás.

¹⁷ DREKRLt. A/1. c. 399/1929. Gépírási levél autográf aláírással.

¹⁸ GYALUI FARKAS: Apáczaíró Cseri János életrajzához és műveinek bibliográfiájához. In: *Erdélyi Múzeum*, 1892. 1. sz. (Klny.: Kolozsvár, 1892.) (továbbiakban: GYALUI, 1892.) 54–55. p.

¹⁹ „Kleyn H. G. utrechti egyetemi tanár úrhoz fordultam tehát és felkértem arra, hogy nézzen utána az 1648–53. időből való házassági matrikuláknak. [...] Kleyn tanár múlt évi (1891) szeptember 24-éről Utrechtben kelt levelében Apáczaíró egyetemi tanulmányaira vonatkozó és a fönnebb felsorolt adatok után tudatja velem, hogy Müller S. városi levéltárnok a város levéltárában őrzött régi házassági lajstromban megtalálta Apáczaíró János esküvőjének regisztrálását. [...] Megállapíthatom tehát, minden kétséget kizárólag, hogy Apáczaíró Cseri János 1651. szeptember 30-ik napján esküdött meg az utrechti Katalin-templomban menyasszonyával, nőül vévén van der Maet Aletta utrechti hajadont.” GYALUI, 1892. 54–55. p.

nemrégén, talán Áprily barátom²⁰ versben ünnepelte a szegény Alettát,²¹ végigfutott rajtam a meghatottság, hogy eh[h]ez a szál virághoz általam jutott. Ak-kor, mint 25 éves legény és kezdő, végigvertem Szily Kálmán akadémiai főtitkár-²² ron, mert – ízléstelenül – támadni merte, nem felekezeti gőg nélkül, azt a prófétát.²³ A főtitkár úr jónak látta hallgatni, mert Rákosi Jenő²⁴ egyszer megmondta neki, hogy az ő kolozsvári emberének van igaza ebben a dologban, persze Apáczainak volt igaza. Azt hittem, hogy megírhatom Apáczai életrajzát, ma se teszek le róla. De eh[h]ez kell okvetetlen Hollandiában lennem pár hétig, ott – érzem – van róla még, valahol olyan, ami nélkül nem volna teljes a biográfia... Sikerül-e? Ki tudja. A másik, amelynek megjelenése után azt éreztem, hogy kötelességet teljesítettem, mikor a Tóthfalusi Kiss Miklós Maga mentségét kiadtam²⁵ és indítványomra (– bocsánat, hogy úgy dicsekszem, mintha Sándor József²⁶ volnék, aki a világ teremtését protegálta in illo tempore²⁷ –) T. K. M. síremlékét megújítottuk.²⁸ Egy igazságtalanságot véltem reparálni, mint mikor a gyermek a tengerből kis kezével egy maréknyi vizet vesz ki. Ezt a füzetet, mint ritkaságot méltóztassék megtartani, mert bár nem írtam reá, de igazán nincs több belőle. Arra kérem Méltóságodat, fogadja kegyesen és szívesen ezeket a jelentéktelen dolgokat, de kálvinista porladó szívek munkája és halhatatlan dicsősége van bennük. Mikor a kolozsvári kollégium

²⁰ Áprily Lajos (1887–1967) költő, műfordító, szerkesztő. 1909-ben a nagyenyedi Bethlen Kollégium tanítóképzőjének, 1910-ben gimnáziumának tanára. 1924-ben Kuncz Aladárral a kolozsvári *Ellenzék* irodalmi mellékletének szerkesztője. 1926-ban a kolozsvári Református Kollégium magyar és német irodalom tanára. 1928-ban az *Erdélyi Helikon* folyóirat szerkesztője. A következő évben a budapesti Baár-Madas Leánynevelő Intézet igazgatója. 1929 és 1938 között a *Protestáns Szemle*, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság folyóiratának szerkesztője.

²¹ Ld.: Áprily Lajos *Tavasza a házsongárdi temetőben. Aletta van der Maet emlékének* című verséről van szó.

²² Szily Kálmán (1838–1924) fizikus, nyelvész, természettudós, műegyetemi tanár. 1870 és 1889 között a Műegyetem tanára, 1879–1884-ben rektora. A Magyar Mérnök és Építész Egylet alapítója, első főtitkára. 1889-től 1905-ig a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára. 1904-ben a Nyelvtudományi Társaság alapító-elnöke és folyóirata, a Magyar Nyelv szerkesztője. 1905-től a MTA főkönyvtárosa, az *Akadémiai Értesítő* és a *Természettudományi Közlöny* szerkesztője.

²³ Ld.: SZILY KÁLMÁN: Apáczai Encyclopaediája matematikai és fizikai szempontból. In: *Természettudományi Közlöny*, 1889. 242. füzet. 465–470. p.

²⁴ Rákosi Jenő (1842–1929) író, újságíró, politikus. 1881-ben Csukássy Józseffel megalapította a *Budapesti Hírlapot*, amelynek főszerkesztője lett. Később a *Divatújságot* és a krajcáros *Esti Újságot* hozta létre. A magyar revizionista mozgalom egyik élharcosa.

²⁵ M. Tóthfalusi K. Miklosnak maga személyének, életének, és különös tsekedetinek mentsége, melyet az Irégyek ellen, kik a' közönséges Jónak ezaránt meggátolói, irni kényszerítettet, Kolosváratt 1698. Esztendőben. Kiadja: Gyalui Farkas. Kolozsvár, 1902.

²⁶ Sándor József (1858–1945) újságíró, politikus. 1885-től haláláig az Erdélyrészi (majd Erdélyi) Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) tisztségviselője, ideiglenes, majd rendes titkára, főtitkára, örökös főtitkára, majd alelnöke, végül elnöke. 1922-ben az Országos Magyar Párt alelnöke, országgyűlési képviselő, 1926-tól 1938-ig a román felsőház tagja, hivatalos kifejezéssel: szenátora.

²⁷ Abban az időben, annak idején.

²⁸ 1902-ben, halálának 200. évfordulóján felújították a kolozsvári nyomdász síremlékét.

jubileuma volt – gondolom 1907-ben – szoltam Kovács Dezsőnek,²⁹ hogy tiszteljem meg a kollégiumot azzal, hogy Apáczai-kollégiumnak nevezzék el. Miért nem tették meg ezt az én kedves egykori kollégiumommal, nem tudom. Apáczai ezt is kibírja. Legfőbb a kollégium neve elől hiányzik egy Isten-küldötte lélek földi neve. Fogadja Méltóságod elnézéssel és jóságának megadásával ezeket a füzeteket. Nem tudom egyébbel megköszönni az élvezetet, melyet lelki megerősődésemmel és vigasztalásommal együtt 500 kilométernyire hallgatott prédikációi adnak nekem. Március 15-ére már most készülök, örömmel. Másrészt a híradásért. Az illető, akinek ügyében kegyes volt szólni, nagyon alázatosan köszöni általam Méltóságodnak kegyes jóindulatát, ami engem meg se lep. Pesten ez a tokaji bor már kifogyott a háború alatt. Csak fejedelmek asztalán van igazi. Méltóságod az illetőnek a legjavából adott egy itálra valót, ezer köszönet érte. Az illető azt izeni Méltóságodnak. Nem azzal a szándékkal fogott bele ebbe a keserves dologba (Purjesz³⁰ azt mondaná az ily jóindulat-keresésre: súlyos betegség), nem is a klebáért, mint Apáczai mondotta a kenyérről keservesen, hanem abban a súlyos kötelesség érzetben, hogy neki el kell mondania egyetmást, amit, ha ő oly nyugodt hangon mond (s ahol kell, gyilkos szatírával is) el a világnak, mint amely kétségbe nem vonható adathalmaz áll rendelkezésére, akkor talán szolgálatot tehet vele. Silvio Pellico³¹ – mondja ez a boldogtalan ember – egyetlen könyvével: I prigionii miei-vel³² megindította az osztrák uralom bukását. Pedig ő – ugyanez az erdélyi – I prigionii nostri-ról³³ írhat. Azt hitte, hogy sietve fognak neki alkalmat adni, hogy amíg van ereje és él, megírhasa művét. Erre a méltányosságon kívül – mondja ő – joga is van, mert ő rendeletet kapott, hogy maradjon, tőrjön, ne is védje magát, ha támadják, de vigyázzon. Mindezt Isten segítségével megtette és most, őrhelyéről elkergettetven még jól le is pocskondiáztatván inkább kegyelemkenyérhét, mint nyugdíjat kapván, gyanús alaknak tartatván az ostoba magyarellenese által – ok nélkül – most ő azt hiszi, hogy gazdája felvihetné őt, nem pihenni, de mint nyugdíjast egy s más munka elvégzésére. Nem tehetett egyebet, mint ajánkozott, zörgetett, de odafenn úgy látszik, nem hallanak és nem látnak egyetmást, ami erdélyi. Ami pedig ordítja, hogy erdélyi, néha hamis vignetta alatt pancsolt bor. „Erdély gyöngye” amit címeres palack vignettával hirdetnek és reklámoznak az irodalomban. Most már az illető csak azt az egyet teheti, hogy Méltóságodat kéri, hogy a gazdának szóljon, hogy hűséges sáfárját, a szegődés szerint is vigye föl. Tud ő ott a nyugbéreért még szolgálatot is tenni. Ha ez Méltóságodnak sem sikerül, akkor az az illető (úgymond): dixi et salvavi animam

²⁹ Kovács Dezső (1866–1935) tanár, író, kritikus, szerkesztő. 1891-ben a kolozsvári Református Kollégium tanára, 1910-től 1933-ig igazgatója. 1908 és 22 között az Erdélyi Irodalmi Társaság titkára, 1922 és 35 között alelnöke. 1898–1899-ben a *Kolozsvári Lapok*, 1908 és 1913 között Kiss Ernővel az *Erdélyi Lapok* szerkesztője.

³⁰ Purjesz Zsigmond (1846–1918) belgyógyász, egyetemi tanár, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának elnöke. Monostori úti házában a róla elnevezett szalon házigazdája, ahol a helyi művészek és irodalmárok kívül magyarországi vezető értelmiségiek is gyakran megfordultak.

³¹ Silvio Pellico (1789–1854) költő. 1816-ban a *Conciliatore* című folyóirat egyik alapítója és szerkesztője. 1821-ben az osztrák hatalom bebörtönözte. 1830-ban kegyelmet kapott, a torinói Barolo márki titkára és könyvtárosa lett.

³² Pontositva: Le mie prigionii. Aggiuntivi i capitoli inediti. Firenze, Adriano Salani, 1832. Könyvében az osztrák börtönviszonyokat, fogvatartása körülményeit örökítette meg.

³³ A mi rabságunk.

meam.³⁴ Mindenesetre azon volna ő, hogy senki se bánja meg, hogy fáradt azon, hogy a magyar állam megtegye azt, hogy egy becsületbe tartozását kifejezze: mert az ily tartozás több mint a váltótartozás és hogy főleg a már említett munkája által egy sereg adatot szőljon, adjon a nyilvánosságnak. Bocsánat a hosszadalmasságért, de barátom dolgával azonosítom magam. Én a cselédemet se váratnám annyit és volna eszem arra, hogy a nagy pörömbe argumentumokat tud adni, azonnal magamhoz venném a pusztából... A jó Isten áldja meg Méltóságodat mindenképpen és minden lépésében, és adjon erőt, egészséget és jókedvet.

Ha ez így megy tovább a prédikációival, hogy a rádió oly jó, akkor kénytelen leszek itt átiratkozni innen a bpesti egyházközségbe és ott fizetni az adót. Boldog ünnepeket kívánok Méltóságodnak és kérem, ne haragudjék, hogy zavartam, de hiszem, hogy kolozsvári emberről, kolozsvári dolgról lévén szó, a régi szeretettel és türelemmel lesz. Emberem pedig kéri, hogy ne feledkezzék meg dolgáról, mely nem is egészen csak az övé. Méltóságodnak mindig hálás szolgálja, aki kéri, hogy írjon az illetékes helyre az itt elmondottak szerint.

Gyalui Farkas
volt egyetemi magántanár
nyugd. egyetemi könyvtárigazgató
(minden csak „volt”)

2/2.³⁵

Kolozsvár, 1929. III. 31. Húsvét vasárnapján.

Mély hálával és köszönettel üdvözlöm Méltóságodat, templomozás után, melyben ezúttal a kolozsvári magyar kaszinó nagytermében többedmagammal, nagy lelki gyönyörűséggel és megerősődéssel részt vettem. Úgy a könyörgésnek, mint a János evang. 11,25 alapigéje³⁶ elmondott szent beszédnek minden szavát jól hallottuk egyetlen szó kivételével: hogy melyik női énekkar énekelt? Ezt nagypénteken sem értettem, ezt az egy szót. Odakünn sivító szél, a gyalui és B[ánffy] Hunyad felől való hegyek friss hóval tele, de a beszéd, a tanítás, a vigasztalás szavai ünnepi örömmel töltötték be szíveinket. Köszönöm, ezerszer köszönöm. Bíz én a saját püspököm beszédét nem mentem el meghallgatni, mert hideg, türethetetlenül téliesen hideg a templom és aztán – Isten bocsássa meg bűnömet – közöttünk van Ady, akit ő boldoggá avatott, könyvében.³⁷ Tisztelet adassék személyének, állásának, de bíz az csodamódra, a mellettem levővel nincs lelki összeköttetésem, az ötszáz kilométernyire lévő püspök szava talál bele lelkembe és végtelen hálás vagyok érte, hogy az Ige szava elenyésztesíti a távolságot: a világ ez új csodás találmánya által. Isten áldja meg erővel és egészséggel jóságos szolgáját és profétáját, aki képes nekünk itt a Babylon vi-

³⁴ Én megmondtam és ezzel eleget tettem kötelességemnek, megnyugtattam lelkiismeretemet. (Szó szerint: Elmondtam és megmentettem a lelkemet.)

³⁵ DREKRLt. A/1. c. 474/1929. (Kézíráson képes levelezőlap.)

³⁶ „Monda néki Jézus: Én vagyok a feltámadás és az élet, aki én bennem hiszen, ha meghal is él.”

³⁷ Ld.: MAKKAI SÁNDOR: Magyar fa sorsa. A vádlott Ady költészete. Kolozsvár, 1927.

ze³⁸ mellett ünneppé tenni az ünnepet. Igaz, nagy tisztelettel és szeretettel, alázatos híve és szolgálója Gyalui Farkas

Fadrusz utca 6.

2/3.³⁹

Kolozsvár, 1929. április 16. Méltóságos és Főtiszteletű Püspök Úr,

Múlt március hó 13-án küldöttem Méltóságod címére néhány értekezésem, ediciómat.⁴⁰ Nagyon lekötelezne Méltóságod, ha kegyes volna megírtni nekem, hogy megkapta-e ezeket a nyomtatványokat, mert sajnos, mostanában történt, hogy Bpestre küldött levelem is eltévedt. Alkalmam lévén most Méltóságodnak újból alkalmatlankodni, jelentem, hogy nagyon szomorú híreket kaptam Szegedről, ott lévő tanár barátomtól, az egyetemről. E szerint ott oly eszeveszett ultra-katolikus propaganda foly, hogy az egyetem protestáns tanárainak egy része mélyen el van keseredve. Állítólag Kl. miniszter,⁴¹ Kolozsvár egykori képviselője minden tanszék mellé, melyet nem katolikus tölt be, egy kath. r[end]k[ívüli] tanári széket szervezett, bizonyára cum jure successionis.⁴² Egy Bpestről ide lejött barátommal erről beszélgetve, ő megerősítette a híreket, melyekről mi itt semmit sem tudunk – értendő a „mi” alatt a nagyközönség, a plebs misera contribuens,⁴³ melyhez tartozom. Ugyane pesti barátom azt említette, hogy a pesti ref. zsinaton vagy talán az ott tartott egyházkerületi közgyűlésen rendkívül impozáns tiltakozás történt e hallatlan és antikulturális cselekedet ellen.⁴⁴ Erdélyben pedig sürgősebb nem volt, mint egy katolikus

³⁸ Utalás a 136. sz. zsolttára: „Babilonnak folyóvizei mellett ültünk és sírtunk, és Siont emlegettük.” A hivatkozás egyértelmű utalás a kisebbségi sorsba jutott erdélyi magyarságra és korábbi hazájára, Magyarországra.

³⁹ DREkRLt. A/1. c. 580/1929. (Gépirásos levél autográf aláírással.)

⁴⁰ Kiadványomat.

⁴¹ Klebelsberg Kuno (1875–1932) művelődéspolitikus, országgyűlési képviselő. 1914-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium adminisztratív, 1916-ban a Miniszterelnökség politikai államtitkára. 1915-ben a Rökkantügyi Hivatal, 1917-ben az Országos Hadigondozó Hivatal ügyvezető alelnöke. 1917-ben Kolozsvár, 1920-ban Sopron és 1926-ban Szeged országgyűlési képviselője. A Bethlen-kormányban 1921-ben belügy-, 1922-től vallás- és közoktatásügyi miniszter. 1922-ben a Magyar Országos Gyűjteményegyetemet és tanácsát, 1923-ban Tormay Cécile főszerkesztésével a *Napkelet* folyóiratot hozta létre.

⁴² Az utódlás jogával.

⁴³ A szegény, nyomorult adófizető nép.

⁴⁴ A felekezetközi problémákról az 1929. május 28-i rendkívüli közgyűlésen Ravasz László amerikai útja miatti távollétében gróf Teleki József főgondnok tett említést. „A közelmúltban előfordultak jelenségek, melyek nem szolgálják a felekezeti békét. Pedig hát annak felborulását áldozat árán is meg kell akadályozni. Mert ha a felekezeti béke felborul, belepusztul a magyar haza. Ne feledjük mi sem, de ne feledjék róm. katolikus testvéreink sem azt a történelmi tény, hogy a vallásszabadság kivívásában protestánsok és jó hazafi róm. katolikusok együtt küzdöttek és azoknak támogatása nélkül őseink nem tudtak volna annyi eredményt elérni, mint amennyit elértek.” Ld.: A Dunamelléki Református Egyházkerület 1929. évi május hó 28-án tartott rendkívüli közgyűlésének, továbbá 1929. évi november hó 23-án és következő napjain tartott rendes közgyűlésének és 1929. évi bírósági üléseinek jegyzőkönyve. Bp., 1929. 18. p.

akadémia⁴⁵ létesítése, melynek egyelőre összes tagjait stante pede⁴⁶ meg is választották, és így minden pennát forgató kath. újságíró akadémikus lett. Dózsa Endre barátom,⁴⁷ akivel erről a kérdésről beszélünk, cikket írt az ellen, hogy miért kell Erdélyben ilyen felekezeti akadémia?⁴⁸ Mire a Kath. Népszövetség⁴⁹ nevében Betegh⁵⁰ (nomen est omen⁵¹) azt felelte, hogy ez nem akadémia, hanem egy rég létező szakosztály átalakulása.⁵² Erre Dózsa E. oly ügyesen felelt, mint soha életében sem. T. i. válaszát azzal végezte, hogy „ha ez az alakulat nem akadémia, akkor miért akadémia? Ha pedig akadémia, akkor miért nem akadémia?”⁵³ A dologban az a komoly, hogy úgy látszik az egész vonalon erős felújított felekezeti propaganda foly. Az itteni akadémia dolga nem izgat engem (sírom fölé én is odairathatom, mint Piron, „Ci-gît Piron, qui ne fut rien / Pas mème académicien.”⁵⁴ Viszont az újabb erdélyi kat. akadémia legtöbb tagjára el lehet majd mondani: „Ci-gît Manemett, qui fut académicien. Et qui cependant ne fut rien.”)⁵⁵ Ellenben ez az egyetemi dolog rendkívül aggaszt és nagyon kérem Méltóságodat, kegyeskedjék, ha lehet, elküldetni a közgyűlés lefolyásának hiteles leírását, ha van vagy lesz, mert ezzel én a sajtóban foglalkozni szeretnék. A protestáns dolgokról mi semmit se tudunk, ez a tény. Ezzel a kérdéssel pedig érdemes törődnünk nekünk is. A tudományra rakott lánc, akár felekezeti, akár faji színű, akár állami színre van mázrolva (mint az osztrák kasszárnnyak voltak), egyaránt lánc. Ezek után engedelmet kérek, hogy zavartam,

⁴⁵ Erdélyi Katolikus Akadémia: Nagyváradon, 1929. május 27-én megalakult a katolikus írók, művészek, tudósok világnézeti alapon való tömörüléseként, a magyarországi Szent István Akadémia erdélyi megfelelőjeként. Érdemi munkáját három szakosztályban (tudományos, szépirodalmi és művészeti, társadalomtudományi és újságírói) végezte. A szakosztályokban felolvasott értekezéseket a György Lajos szerkesztette Erdélyi Katolikus Akadémia felolvasásai címen kiadott sorozatban tették közzé. 1938. szeptember 12-én rendeletileg betiltották az Akadémia szó használatát, attól kezdve Pázmány Péter Társaság néven működött tovább.

⁴⁶ Nyomban, azonnal.

⁴⁷ Dózsa Endre (1857–1944) politikus, regényíró. 1901 és 1918 között Kolozs vármegye alispánja. 1908-tól három évtizeden keresztül az Erdélyi Irodalmi Társaság elnöke.

⁴⁸ Dózsa Endre nyilatkozata a Katolikus Akadémiáról. In: *Ellenzék*, 1929. április 11. 3. p.

⁴⁹ Erdélyi Római Katolikus Népszövetség: Az evangélium szellemében működő, hitbuzgalmi, tudományos, irodalmi és szociális-karitatív munkát végző katolikus társadalmi szervezet. Kolozsváron 1922-ben alakult meg Zombory László kanonok és Farkas Lajos egyetemi tanár kezdeményezésére. Az ideiglenesen választott vezetőség elnöke Betegh László nyug. főispán volt. Magyar Katolikus Lexikon. III. köt. Főszerk.: Diós István. Bp., 1997. 201. p.

⁵⁰ Betegh Miklós (1868–1945) jogász, politikus. 1910-ben Torda–Aranyos vármegye főispánja. 1914-től Erdély és Bánát kormánybiztosa. 1918 után az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség elnöke. Forrásértékű emlékirata: Erdély a világháborúban. Néhány erdélyi adat az 1914–17. évek történetéhez. Dicsőszentmárton, 1924.

⁵¹ Nevében a végzete.

⁵² Az Erdélyi Katolikus Népszövetség nyilatkozata a Katolikus Akadémiáról. *Ellenzék*, 1929. április 11. 3. p.

⁵³ DÓZSA ENDRE: Ha nem Akadémia, akkor miért nem Akadémia. In: *Ellenzék*, 1929. április 11. 3. p.

⁵⁴ Itt nyugszik Piron, aki nem volt semmi / még csak akadémikus sem.

⁵⁵ Itt nyugszik Manemett, aki akadémikus volt. És aki annak ellenére nem volt semmi.

de híve vagyok „in partibus infidelium”.⁵⁶ Magamat nagybecsű türelmébe ajánlva, maradtam igaz tisztelettel, alázatos szolgája:

Gyalui Farkas
„qui ne fut rien”⁵⁷

Fadrusz J. utca 6. Str. Eminescu 6.

2/4.⁵⁸

Kolozsvár, 1929. nov. 3. Méltóságos Püspök Úr. Hálát adok a jó Istennek, hogy egészségben és friss erőben hazahozta a mi szeretett prédikátorunkat, kinek szavát oly régen nem hallottuk.⁵⁹ Ma pedig, hegyeken, völgyeken át ismét lelkünket megvigasztalta az Ige. Gyönyörű napfényben, igazi erdélyi őszi napon kettős ünnepem volt nekem is, sok másnak is, akik az interna és externa vocatióval⁶⁰ egyaránt megáldott igehirdető által megerősödtünk. Ezerszer köszönöm, mert oly nagyon hiányzott már nekünk Méltóságod. Mennyire sajnálom, hogy nem lehettem útítársa. Engem a könyvtárak is érdekeltek volna odaát, a világ könyvtári élete ott a legintenzívebb. Hogy azért a könyvtárak képesek-e megbirkózni a pénzhézagokkal s a gigantikus kapzsisággal, mely ott ránehezedik a levegőre, s az emberek képzetére? Ezt nem tudom.

Fogadja jóindulattal Méltóságos Uram, gyülekezetének egyik tagjától, szeretetének, tiszteletének és hálájának ezt a nyilvánítását. Erőt, egészséget, jó kedvet kíván:

Alázatos szolgája
Gyalui Farkas

Str. Eminescu (Fadrusz) 6.

Azért a szerencsétlenül járt, de a baj után lévőért mi is imádkoztunk magunkban, Isten áldja meg apját és népét. A túldalolon lévő kép⁶¹ hűség: a szószék most üres...

3. Nyíró József Áprily Lajosnak, 1933.⁶²

Kedves Lajoskám!

Ne essél hanyat[t], hogy minden átmenet nélkül levéllel, sőt kéréssel zavarlak, de tudom, hogy jószágodban és Irántad való bizalmamban, amennyi csak rajtad áll, még inkább megerősítesz.

⁵⁶ Hitetlenek földjén.

⁵⁷ Aki nem volt semmi.

⁵⁸ DREkRLt. A/1. c. 955/1929. (Kézírással képes levelezőlap.)

⁵⁹ Ravasz László 1929 júniusától októberéig a helybeli református denominációk közötti ellentétek elsimítására, a közel ötven gyülekezethez és négy független egyházhoz tartozó hívek egymással való kibékítése érdekében amerikai körúton volt, melynek hivatalos része a Presbiteri Világszövetség gyűlésén való részvétel volt. Ld.: DIENES DÉNES: Ravasz László az észak-amerikai magyarok között. In: Ravasz László emlékezete. Szerk.: Kósa László. Bp., 2008. 102–110. p.

⁶⁰ Belső és külső meghívás.

⁶¹ A képes levelezőlapon a kolozsvári Farkas utcai református templom szószéke látszik.

⁶² DREkRLt. A/1. c. 351/1933. (Kézírással levél.)

Arról volna szó lelkem Lajoskám, hogy a feleségem első unokatestvére, Kiss Ibolyka tanárnő⁶³ (Kiss Gábor volt p. ü.-i tanácsos árvája) régi ref. család, ki mindjárt két éve Pesten végzett és a főherceg Sándor ucai ref. leányintézetnek volt növendéke, kedves, szelíd, ritka jó leány és képzett, most Tatatóvárosban nevelősködik lehetetlenül nehéz körülmények között. A róla szóló információhoz hozzátartozik, hogy négyen vannak testvérek, teljesen árvák és saját erejükből tanultak, kézimunkázással szerezve meg a legszükségesebbet. Öccse Pesten hadnagy, másik két leánytestvére itt küszködik Székelyudvarhelyen. Mivel ma Magyarországon rendkívül nehéz elhelyezkedni, azzal a kéréssel fordulok Hozzád, hogy ha csak valamiképpen módodban van, légy segítségére, hogy végre álláshoz jusson. Természet vagy földrajz szakos, és úgy hallom, hogy a kecskeméti iskolákban egy éppen ilyen állás volna üresedésben. Kérlek, beszélj Ravasz László püspök úrral és kérd meg nevemben is, hogy ha csak valamiképpen lehetséges, helyezze el Kiss Ibolykát akár az említett kecskeméti, akár más ref. tanintézetnél. Igen nagy jót tesztek vele és meg vagyok győződve, hogy teljes jóakarattal karoljátok fel ügyét. Tudom, hogy a Püspök úr Óméltósága mindent megtesz érted Lajoskám, ami csak módjában áll. Ismételten kérek tehát, vedd szerető gondjaidba ezt az ügyet és jóságodért fogadd előre is mindannyiunk köszönetét.⁶⁴

Én szintén búcsút mondtam Kolozsvárnak a nehéz megélhetési viszonyok közt és most itt kínlódom Udvarhelyen. Próbálok megélni, ami elég nehéz feladat. Egyebekről, az itteni szellemi, irodalmi viszonyokról úgyszólván tájékozva vagy, ezekkel tehát nem foglalkozom.

Bocsáss meg, hogy terheltelek és zavarlak.

A nagys[ágos] asszony kezeit csókolva a régi barátsággal ölellek Lajoskám. Székelyudvarhely, 1933. febr. 24.

Nyirő Jóska

Str. Radu Negru 8.

4. Bernády György levélváltása Ravasz Lászlóval, 1936–1937.⁶⁵

4/1.

Kegyelmes Uram!

Egy keservesen kínos esztendő után, amely megfosztott bennünket a legdrágább kincsünktől, porba sújtottan itt állunk a karácsonyi szent ünnepek és az ezek nyomában járó évforduló küszöbe előtt. Ezen ünnepi alkalomból a

⁶³ 1921. május 24. és 26. között írásbeli, június 16. és 18. között szóbeli érettségi vizsgát tett jeles eredménnyel. Lásd: A székelyudvarhelyi reform. kollegium értesítője az 1920–1921-ik iskolai évről. Szerk. SZABÓ András. Székelyudvarhely, Könyvnyomda Részvénytársaság, 1921. 22 p. Elnyerte az Ugron János alapítvány 50 Leies díját. Uo. 24p.

⁶⁴ Ravasz László tudvalevőleg nagyon közeli, baráti viszonyban volt Áprily Lajossal. Emiatt kérte meg Nyirő éppen őt a közvetítésre. Gyaníthatóan nem ez volt az első és az utolsó dolog, amit nagyakarátú felesége kérésére megtett. Kérését a költő a református Baár-Madas Leánynevelő Intézet igazgatójaként továbbította. Az eredményről vagy eredménytelenségről pontos információ nem áll rendelkezésünkre. A levél hátoldalán Ravasz László kézírásával: „Ad acta. Élőszóval Áprily-nak elválaszolta.”

⁶⁵ DREkRLt. A/1. c. 2554/1936. (Bernády levele kézírásos, Ravasz válasza gépirásos másolat.)

minket ért pótolhatlan veszteség dacára⁶⁶ is azzal a buzgó imádsággal járulunk az Úr elé, hogy kegyeskedjék a már oly sokat szenvedett, oly sokszor csalódott és még többször megcsalt magyar fajunk vezetőit és azok sorában Tégedet, a legteljesebb kegyelmével, legbőségesebb áldásaival megajándékozni.

Kísérje a legteljesebb siker a Te fáradságot nem ismerő áldozatos munkádat.

A legmelegebb üdvözléssel köszönt
Marosvásárhelytt, 1936. december 15.-én

Bernády György

4/2.

7. január [!]

2554–1936.

Kedves Barátom!

Nagyon meghatott kedves és meleghangú leveled. Az elmúlt évben sokszor gondoltam Reád, szívből óhajtván, hogy Isten a nagy próba elhordozására tegyen mindkettőtököt képessé. Legyen Övé a dicsőség, ha ismét bizonyossá lett, hogy elég nekünk az Ő kegyelme. Ebbe a mindenre elégséges kegyelembe ajánlak én be Téged szereteteiddel együtt s mindazokkal, akik Veled lélekben és óhajításokban egyek.

Az Úr áldjon meg és őrizzen meg Titeket.

Méltóságos

BERNÁDY GYÖRGY Úrnak

TARGU MURES.

5. Ravasz László Pataky Tibornak, 1937.⁶⁷

BIZALMAS!

Budapest, 1937. január 9.

2590–1936.

Kedves Barátom!

Múltkori levelem⁶⁸ kiegészítéséül, amelyben gróf Kornis Gabriella részére kértem 7-800 P. segélyt, küldöm az érdekelt szülő⁶⁹ által beadott kérést.⁷⁰

⁶⁶ Levele megírásának idején harmadik feleségével, Kelemen Margittal élt, akivel 1916-ban házasodott össze. A meg nem nevezett veszteség, „legdrágább kincsünk”, egyetlen gyermekük, a 17 éves korában elhunyt Györgyike volt. Ravasz László iránt megnyilvánuló mély tisztelete és szeretete miatt különös jelentősége volt azoknak a mondatoknak, melyeket a református püspöktől vigasztalásként, lelki gyógyírként kapott.

⁶⁷ DREkRLt. A/1. c. 2590/1936. (Gépírásos levélmásolat.)

⁶⁸ Ld. Ravasz László kézírásos levélfogalmazványa Balogh Jenő ny. igazságügy miniszternek. Budapest, 1936. – DREkRLt. A/1. c. 2344/1936. „ad 2344–1936. Kegye[elme] U[ram] Gróf Kornis Gabriella tanulása lehetővé tételére tavaly a te kegyes közbenjárásod folytán a Nemzeti alapból 700 P. segélyben részesült. Ha nem volna terhedre, idénre is kérném ennek a segélynek a szíves kieszakölését. Fogadd stb. N[agy]m[éltóságú] Balogh Jenő ny. ig[azs]ág[ügy] min[iszter].”

⁶⁹ Gróf Kornis Károly (1894–1955).

Kornis Gabriella édesanyja Bethlen-leány⁷¹ volt, de ifjan, tragikus körülmények között meghalt. A család anyagi erejének latbavételével kiteremti a leányka tanítási költségeinek nagyobb részét, körülbelül 1000 pengőt. Ez a hiányzó rész azonban csak a Ti kegyes jóindulatotok útján teremthető elé. Még egyszer ajánlom ezt az ügyet kegyes jóindulatotokba.

Fogadd kiváló tisztelem őszinte nyilvánítását.

1 melléklet

Méltóságos

PATAKY TIBOR államtitkár Úrnak

BUDAPEST.

6. Buday György levele Ravasz Lászlónak, 1937.⁷²

Kegyelmes Uram,

Kedves Bátyám,

tessék megengedni, hogy szegény Anyám,⁷³ testvéreim⁷⁴ és a magam nevében is őszinte hálával köszönjem meg azokat a jóságos sorokat, melyeket Édesapám halála alkalmából táviratozni méltóztatott. Mi valamennyien nemcsak a kolozsvári időkből és nemcsak annak a pár felejthetetlen balatoni nyárnak az együttlétéből, hanem Apánk egész neveléséből következőleg mindig a legnagyobb tisztelettel és ragaszkodással, bizakodással tekintettünk Nagyméltóságodra és minden leírt vagy mondott szava témánk volt szegény Apánkkal való beszélgetéseinkben. Ép[p]en ezért, ha egyáltalában lehet vigasztalás ebben a csapásban, akkor Nagyméltóságod jóságos részvéte és barátsága lehet az. Méltóztassék megbocsátani, ha képtelen vagyok ebben az állapotban részletesebben írni és csak azt ismételve, hogy valamennyien nagyon-nagyon köszönjük.

Nagyméltóságodnak mélységes tisztelettel őszintén hálás híve

Szeged, 1937. 4. 17.

Buday György

7. Bethlen Bálint levele Ravasz Lászlónak, 1937.⁷⁵

Kedves Barátom!

Hálásan köszönöm a Gábor fiam esküvője⁷⁶ alkalmából nyilvánított jókívánságaidat.

⁷⁰ Gróf Kornis Gabriella (1921–2014) a második világháború után Magyarországra szökött, ahol heraldikai rajzok készítéséből és takarításból tartotta el magát. Visszaemlékezései: KORNIS GABRIELLA: ...Őrizz... és én őrizlek téged. Bp., 1997.; összeállította az erdélyi arisztokrácia önéletrajzi írásainak gyűjteményét: UÓ: Elődök és utódok. Erdélyi főnemesek a XX. században. Bp., 2002.

⁷¹ Gróf Bethlen Berta (1896–1924).

⁷² DREKRLt. A/1. c. 874/1937. (Gépírásos levél autográf aláírással, BUDAY GYÖRGY EGYETEMI GRAFIKAI LEKTOR FAMETSZŐ fejléces levélpapíron.)

⁷³ Hilf Margit (1883–1976).

⁷⁴ Buday Margit és ifj. Buday Árpád.

⁷⁵ DREKRLt. A/1. c. 2733/1937. (Kézírásos levél, keltezés nélkül, időpontját 1937 decemberére tehetjük gróf Bethlen Gábor házasságkötésének időpontja alapján.)

⁷⁶ A házasságkötés időpontja: Marosvásárhely, 1937. november 29.

Kissé nyugtalanított, hogy fiam oly fiatalon – 23 éves korában – nősül, de megnyugtató az, hogy egy széplelkű, okos és művelt asszonyt nyert élettársul.⁷⁷

Meggyőződésem az, hogy az új család hasznára fog válni az erdélyi magyarságnak.

Kissé késett köszönő levelem, mert csak a napokban küldték hozzám az engemet illető táviratokat. Úgy Neked, mint családotnak kellemes ünnepeket és boldog újévet kíván és melegen üdvözöl őszinte tisztelő híved és barátod

Bethlen Bálint

8. Ravasz László levélváltása Kristóf Györggyel, 1938.⁷⁸

8/1.

Kedves Barátom!

Pintér Jenő⁷⁹ barátom pár héttel ezelőtt jelezte, hogy esetleg ajánlani fog tagnak az akadémiába. Nem tudom megtette-e, vagy nem, eddig nem írta meg, hisz nagyon elfoglalt ember. Ha megtörtént volna ajánlásom, tisztelettel és barátsággal kérem támogatását nem is annyira az Akadémia alelnökének, mint a mi viszonyainkat jól ismerő férfinak. Jól tudom, hogy az Akadémiában még megbukni is: valami. Mégse szeretném, ha ez megtörténnék velem. Kollégáim s a román tudományosság csak a negatívumot fognák és jegyeznék meg az egész dologból. Ezért nem szeretnék – ha már ajánlásomra sor került volna – megbukni. Ehhez kérem megértő támogatásod s jóindulatú állásfoglalásod.⁸⁰

Szíves támogatásodat előre is hálás köszönetet mondva – fogadd, kérlek, őszinte baráti üdvözetem és köszöntésem.

Kolozsvár, 1938. IV. 27.

Kristóf György

8/2.

V/6.

K[edves] B[arátom]

Soraidat megkaptam. Értesítelek, hogy neved nem szerepel az ajánlottak között.

Szíves üdv

M[éltóságos] Kristóf György

egyetemi tanár

Cluj
?

⁷⁷ Gróf Bethlen Gábor felesége kőrösi és barátosi Ferencz-Mihály Éva (1912–1983).

⁷⁸ DREkRLt. A/1. c. 838/1938. (Kézírtásos levél, illetve válaszfogalmazvány.)

⁷⁹ Pintér Jenő (1881–1940) irodalomtörténész. 1911-ben Baros Gyulával és Horváth Jánossal megalapította a Magyar Irodalomtörténeti Társaságot. 1912-től 1933-ig az *Irodalomtörténet* c. folyóirat szerkesztője. 1919-ben budapesti tankerületi főigazgató. 1921-ben a Magyar Pedagógiai Társaság alelnöke, 1938-ban elnöke. 1933-tól haláláig a Magyar Irodalomtörténeti Társaság elnöke. 1935-ben a szegedi Ferenc József Tudományegyetem rendkívüli tanára.

⁸⁰ Levelével Ravasz Lászlót nem egyházi vezetőként kereste fel, aki 1937 és 1940 között az MTA másodelnöke volt.

9. Gyárfás Elemér levélváltása Ravasz Lászlóval, 1940.⁸¹**9/1.**

Budapest, 1940. május 24.

Kegyelmes Uram,

csak most, pár nappal budapesti tartózkodásom utolsó előtti napján olvastam a „Hargita-váralja”-ban Mailáth püspökről⁸² írt gyönyörű nekrológodat,⁸³ mely könnyekig meghatott. Őszintén bámultam azt a tisztánlátást, mellyel egyéniségét és működését megítélted s azt a fenntartás nélküli elismerést, mellyel apostoli lelkének hatását kiemelted. Mi is egészen ilyennek láttuk szegényt, de mi közvetlen közelében s egyéniségének varázsa alatt éltünk, Téged azonban csak az erdélyi sorsközösség fűzött vele össze s így annál meghatóbb, hogy ugyanúgy és ugyanolyannak láttad és hirdeted őt, mint mi.

Erdélyi szegénységünkéből egyéb nem telik, de szívből jövő mélyeséges hálánkat ezért a gyönyörű megnyilatkozásért kötelességemnek éreztem kifejezni, kérlek, fogadd olyan szívesen, amilyen hálás lélekkel ezt átnyújtani szeretném.

Mély tisztelettel és megismételt köszönettel őszinte igaz híved

Gyárfás Elemér

9/2.

40. május 27.

1225–1940. szám

Kedves Barátom!

Nagyon jólesett az a visszhang, amelyet gróf Mailáth Gusztáv püspökről írt cikkemre méltóztattál adni.⁸⁴ Az az érzésem, hogy ez az igénytelen, de tiszta szívből jött megemlékezés a lelkek összehangolására jó szolgálatot tett.

Fogadd kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását.

Méltóságos

Gyárfás Elemér úrnak,

DICSŐSZENTMÁRTON.**10. Teleki Pál levele Ravasz Lászlónak, 1940.**⁸⁵

⁸¹ DREkRLt. A/1. c. 1225/1940. (Kézírási levél, illetve gépirásos levélmásolat.)

⁸² Gróf Mailáth Gusztáv Károly (1864–1940) római katolikus püspök. 1897-től 1936-ig erdélyi megyéspüspök. 1935 novemberétől egészségi okokból visszavonult püspöki hivatalától.

⁸³ Kötetben ld.: RAVASZ LÁSZLÓ: Isten rostájában. II. Bp., 1941. 450–454. p.

⁸⁴ Gyárfás Elemér megköszönte az elhunyt „diákok püspöke”, Mailáth Gusztáv Károly püspök nekrológiáját. A főpapról írt monográfiájában Biró Vencel idézett Ravasz László búcsúztatójából. „Mikor eljöttem Kolozsvárról, megölelt s jóságos arca arcomhoz ért. Ma is érzem ennek melegét, s csak akkor szűnik meg ez az érzésem, mikor én is olyan hideg és csöndes halott leszek, mint ő most.” BIRÓ VENCEL: Székelyi gr. Mailáth G. Károly. Kolozsvár, 1940. 204–205. p. Ravasz László válaszából kitetszik, hogy kisajátító egyházi sovinizmus helyett természetesnek vette, ha nemzeti jelentőségű katolikus nagyságról más vallású is megemlékezik. A nemzeti összetartozás kifejezésének joga születési helyétől és egyházi hovatartozásától függetlenül minden megemlékezőnek kijár.

⁸⁵ DREkRLt. A/1. c. 1965/1940. (Gépirásos levél autográf aláírással, MINISTERELNÖK fejléces levélpapíron.)

Budapest, 1940. szeptember 12.

Kedves Barátom!

Úgy van, ahogy mondod. Leveleddel nyitott ajtókat döngetsz és mégsem hiába. Nyílt kapun is szokás kopogtatni, csak hamarabb kinyílik.

Egyetértek felfogásoddal, ezért vettem át magam Erdélynek, hogy úgy mondjam fő kormánybiztosi tisztét és váltogatom háromnaponként két foglalkozásomat. Ezért húztam egy bizonyos korlátot – bár nem kínai falat – Erdély és az itteni Magyarország között. Prédikáltam katonáknak és civileknek mindenfelé, hogy ne menjenek hódítani Erdélybe, hanem inkább tanulni – meg azért sem, mert mi harapósak vagyunk és ez nem kellemes.⁸⁶

Szóval vigyázok a magunkéra anyagilag és lelkileg is és megpróbálom az összefésülést, amit immáron harmadszor indulva le ez órában, városról városra, járásról járásra összeboronálni itteni katonákat és civileket ottani néppel és vezetőikkel. De rohanok is, mert üt a mai indulásom órája.

Szívből üdvözlő régi barátsággal:
Teleki Pál

Nagyméltóságú
Dr. RAVASZ LÁSZLÓ úrnak,
m. kir. titkos tanácsos,
ref. püspök
Budapest

11. A Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. levélváltása Ravasz Lászlóval, 1940.⁸⁷

11/1.

BUDAPEST, 1940. dec. 14.
VI., ANDRÁSSY ÚT 16.

⁸⁶ A második bécsi döntés után hangsúlyozta, hogy Erdélyen nem szabad uralkodni, egyenrangú félként meg kell teremteni számára a beilleszkedés lehetőségét. Teleki szeptember és október folyamán többször járt erdélyi helyszíneken, október 18–19-én Kolozsvárra – az „erdélyi értekezletre” utalva írja: „Összehívtam Erdély vezető embereit azért, hogy mi, erdélyiek, itt magunk között általános elvi szempontokból megbeszéljük Erdély problémáit.” SZAVÁRI ATTILA: Magyar berendezkedés Észak-Erdélyben. (1940. szeptember – 1941. április) In: *Magyar Kisebbség*, 2004. 4. sz. 281. p. A Teleki Pál választát kiváltó levelet írójá részben, de a lényegét tekintve közreadta. „Magyarország a trianoni évek alatt elszokott a nemzetiség fogalmától, egész lelki világa akörül forgott, hogy saját véreinkkel hogy bánnak az utódállamok. Sokkal több garanciát nyújt a három erdélyi nemzet, különösen annak fiatalabb nemzedéke, a helyes nemzetiségi politika megvalósítására, mint Csonkamagyarország egyoldalúvá vált gondolkodásmódja.” – „Kivonat egy levélből. Ezt a levelet Teleki Pál grófnak írtam, betegágyból, 1940. szeptember 8.” RAVASZ LÁSZLÓ: Az erdélyi kérdés. In: Korbán. Beszédok, írások. II. Bp., 1941. 224. p. A „felelő levelek” ismeretében megállapíthatjuk, mennyire közel állt a katolikus polgári és a református egyházi államférfi Erdély tanulságos történelmében gyökerező gondolkodásmódja egymáshoz.

⁸⁷ DREKRLt. A/1. c. 3001/1940. (Gépírásos levél, autográf aláírással, SINGER ÉS WOLFNER IRODALMI INTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG fejleces levélpapíron, ill. gépírásos levélmásolat.)

Főtiszteletű Urunk!

Engedje meg, hogy dr. Janovics Jenő igazgató úr⁸⁸ nevében mély tisztelettel, idemellékelve átnyújtsuk a „Farkas utcai színház” című kéziratát. Irodalmi intézetünk nevében is arra kérjük Főtiszteletű Urunkat, tiszteljen meg bennünket azzal, hogy előszavával vezeti be Janovics Jenő értékes alkotását.

Főtiszteletű Urunknak boldog és békés karácsonyi ünnepeket kívánunk. Mély tisztelettel

Singer és Wolfner
irodalmi intézet részvénytársaság

Nagyméltóságú és Főtiszteletű

Dr. Ravasz László
m. kir. titkos tanácsos, ref. püspök úrnak,

Budapest

11/2.

40. december 27.

3001–1940. szám
Tekintetes

SINGER ÉS WOLFNER IRODALMI INTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG,
Budapest.

Janovics Jenő „Farkas utcai színház” című kéziratát tisztelettel idemellékelve, bátor vagyok a könyvhöz írt rövid és igénytelen előszót rendelkezésükre bocsátani.⁸⁹

Kiváló tisztelettel:

Melléklet.

A levelezőpartnerek adatai:

1. György Lajos (1890–1950) irodalomtörténész, szerkesztő. 1920 és 1923 között a Marianum római katolikus tan- és leánynevelő intézet mellett működő polgári iskolai tanárképző főiskola tanára és igazgatója. A későbbiekben az Erdélyi Katolikus Akadémia főtitkára, az Erdélyi Katolikus Népszövetség alelnöke és a Lyceum-könyvtár igazgatója. 1924 és 28 között a Pásztortűz, 1926 és 29 között az Erdélyi Iskola, 1930 és 40 között az Erdélyi Múzeum, 1933 és 44 között az Erdélyi Irodalmi Szemle folyóirat szerkesztője.

⁸⁸ A levélben szereplő Janovics Jenő (1872–1945) színész, rendező, színházigazgató, forgatókönyvíró a magyar filmgyártás egyik úttörője. 1896-tól a kolozsvári Nemzeti Színház tagja, 1900-tól egy évig művészeti igazgatója. 1902-től három évig a szegedi társulat igazgatója. 1905-től 1919-ig, majd egy év kihagyással, 1920 és 30 között a kolozsvári Nemzeti Színház igazgatója, utána két évig főrendezője. 1919-től 1923-ig az erdélyi Színészegyesület elnöke. 1932-ben az Egyetem, utóbb Select mozgó igazgatója. 1936–37-ben a szegedi Szabadtéri Játékok művészeti igazgatója. Az 1940-es évek elején a Magyar Filmiroda kolozsvári kirendeltségének munkatársa. 1945 tavaszán a Városi Színház, 1945 őszén ismét a kolozsvári Nemzeti Színház igazgatója. Ravasz László a Farkas utcai színházról szóló kötethez írt előszavában az épületet templomnak és iskolának nevezte. Véleménye szerint Janovics Jenő könyvében „megszólal Erdély lelke, felragyognak művelődési eszményei s mindezekből nagy igazságok és vizsgálatások sugároznak felénk”.

⁸⁹ Nyomtatásban ld.: JANOVICS JENŐ: A Farkas utcai színház. Bp., 1941. 5–6. p.

2. Gyalui Farkas (1866–1952) művelődés- és irodalomtörténész, könyvtártudományi szakíró, publicista, szépíró, egyetemi tanár. 1891-től a kolozsvári Egyetemi Könyvtár tisztviselője, 1919 és 1926 között igazgatója. Külföldi tanulmányútjainak eredményeit felhasználták a könyvtár új épületének tervezésében. 1901-től 1919-ig a Ferenc József Tudományegyetemen könyvtártudományi előadásokat tartott. Ravasz Lászlóval való kapcsolatára nemcsak levelezésük utal, hanem az egyik, a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtárában őrzött, hely és évszám nélkül dedikált könyve⁹⁰ is: „Méltóságos Ravasz László doktor, püspök úrnak mély tisztelettel régi nagyrabecsülője Gyalui Farkas”. A Farkas utcai templomban zajló istentiszteleten jelen lévő Adyra utaló rosszalló megjegyzése mögött saját ellenérzete fedezhető fel. 1916-ban Rákosi Jenő lapja, a *Budapesti Hírlap* tudósítójaként csaknem párbajba torkolló sajtóvitába keveredett Ady Endrével, aki jegyzőkönyvileg „sajnálkozását fejezte ki”. Levelében nagy örömmel utalt arra, hogy rádión meghallgathatta Ravasz László püspöknek a budapesti Kálvin téri templomból közvetített igehirdetéseit. Gyalui Farkas érett fejje választotta meg vallását. „Magam olyan zsidó apától származom, akinek nagyapja még keresztény volt, anyai részről francia menekültek voltak őseim. Apám engedélyével kálvinista vallásban nevelkedtem.” Ez a folyamat ért csúcspontjára, amikor Barabás Samu esperes – volt református kollégiumbeli osztálytársa – Nagy Károly püspök dolgozószobájában megkeresztelte és úrvacsorával látta el. Keresztzüleinek a református püspök és felesége „iratkozott”. Az esperes úr „a Magyar utcai anyakönyvbe beírta 1918. november 21-i dátummal keresztelésemet.”⁹¹

3. Nyíró József (1889–1953) író, újságíró, szerkesztő, korának egyik legelismertebb írója. Kideben római katolikus lelkész, majd az egyházi szolgálatból való kilépése után molnár. 1920 után a *Keleti Újság* munkatársa, 1923–24-ben a *Pásztortűz* folyóirat főszerkesztője, az Erdélyi Szépművészeti Céh Könyvkiadó egyik alapítója, 1939 és 42 között a *Keleti Újság* felelős szerkesztője. 1941-ben Budapestre költözött, az Erdélyi Párt kooptált országgyűlési képviselője. 1942–43-ban a *Magyar Erő* c. lap szerkesztője, 1944-ben a *Magyar Únnepek* folyóirat főszerkesztője. A soproni nyilas parlament tagjaként Németországba menekült, 1946 és 49 között a *Magyar Harangok* társszerkesztője. 1950-ben Madridba költözött, 1952-től a clevelandi Kossuth Lajos Kiadó alapító elnöke.

4. Bernády György (1864–1938) gyógyszerész, jogász, politikus, várostervező. 1895-ben a budapesti Demokrata nevű szabadkőműves páholy tagja, 1905-ben a marosvásárhelyi Bethlen Gábor páholy főmestere. 1902 és 12 és 1926 és 29 között Marosvásárhely polgármestere. Irányítása alatt indult meg a székely főváros modern nagyvárossá fejlesztése (csatornahálózat, közvilágítás), épült meg az emblemikus szecessziós városháza és kultúrpalota. Városvezetői mandátumának lejáratá után a református Vártemplom gondnoka, a Református Kollégium főgondnoka. 1926-ban Maros-Torda megye országgyűlési képviselője. 1930-ban az Országos Magyar Pártból kilépett és megalakította a Polgári Demokratikus Blokkot.

5. Pataky Tibor (1889–1953) politikus, miniszterelnökségi államtitkár, a nemzetiségi ügyosztály vezetője. Szálasi Ferenc hatalomra jutásakor lemondott megbízatásáról. Lukinich Imre, Tamás Lajos, Pásint Ödön, Papp József és Makkai László mellett a magyar-román közgazgatási szótár szerkesztőbizottságának tagja.

6. Buday György (1907–1990) grafikus, fametsző, könyvművész, díszlettervező. 1926 és 34 között a szegedi Ferenc József Tudományegyetemen jogot tanult. 1927-től 1932-ig a szegedi egyetemisták Bethlen Gábor Körének vezetőjeként tanulmányutakat szorgalmazott tanyakutatásra, a magyar szegényparasztság életének megismerésére. 1932 és 38 között a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának elnökeként tudományos és művészeti előadásokat szervezett, könyvsorozatot indított. 1935-ben a szegedi Ferenc József Tudományegyetem grafikai lektora. 1936-ban grafikusként a Római Magyar Akadémia, 1937-

⁹⁰ GYALUI FARKAS: A régi jó világból. Kolozsvár 200 év előtt. Kolozsvár, 1897.

⁹¹ GYALUI FARKAS: Emlékirataim (1914–1921) Sajtó alá rend.: Sas Péter. Kolozsvár, 2013. 134–135., 273. p.

ben az angol állam ösztöndíjasa, majd Londonban telepedett le. 1941 és 1945 között a BBC Petőfi Rádió magyar adásának szerkesztője, bemondója. 1947-től 1949-ig a Londoni Magyar Intézet szervezője, rövid ideig vezetője. Utolsó évtizedeiben a coulsdoni szanatórium területén berendezett műteremház lakója. 1938-ban a Royal Society of Painters Etchers and Engravers külső, 1953-ban rendes tagja. Édesapja Buday Árpád (1879–1937) régész, egyetemi tanár. A Posta Béla alapította kolozsvári régészeti iskola tagja. 1900-tól 1919-ig az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának tisztviselője, 1919 és 24 között – Magyarországra való áttelepüléséig – vezetője. 1911-től 1917-ig a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem magán-, 1917–18-ban rendkívüli tanára. 1914 és 24 között a kolozsvári református gimnázium óraadó tanára, 1920–21-ben a református tanárképző intézet és 1922–23-ban a polgári iskolai tanárképző intézet tanára. 1924-től haláláig a szegedi Ferenc József Tudományegyetem tanára, 1924 és 37 között a Régészeti Tanszék vezetője. 1931–32-ben a bölcsészet-, nyelv- és történettudományi kar dékánja, 1932–33-ban a kar dékánhelyettese. 1931-től 1937-ig a Diákvédő Iroda elnöke. 1910 és 19 között a *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*, 1924 és 37 között a *Dolgozatok a Ferenc József Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből* szerkesztője és 1926-tól 1937-ig az *Acta Litteraria Szegediensis. Sectio Geographico-Historica* társszerkesztője.

7. Gróf Bethlen Bálint (1887–1946) földbirtokos, politikus. Tanulmányai befejezése után Gyéresszentkirályon (ma: Aranyosgyéres) telepedett le, Torda-Aranyos, Szolnok-Doboka és Nagy-Küküllő vármegyékben fekvő, több mint 3000 holdnyi birtokain gazdálkodott. 1892-ben a nagyenyedi körzetben az Apponyi-féle Nemzeti Párt programjával képviselővé választották. 1906-tól 1910-ig Torda-Aranyos vármegye főispánja. Nevéhez fűződik az Aranyos folyó vashídjának és a tordai Főgimnázium épületének felépíttetése, valamint a vármegyei Közkórház korszerűsítése.

8. Kristóf György (1878–1965) irodalomtörténész, egyetemi tanár. 1903-ban a szászvárosi Kun Kollégium tanára. 1922-ben a kolozsvári I. Ferdinánd Tudományegyetem helyettes, majd rendkívüli, 1926-ban rendes tanára, a magyar nyelv és irodalom előadója, abban az időszakban az egyetlen magyar egyetemi tanár. 1925–27-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesület bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi szakosztályának elnöke. 1940-ben a Ferenc József Tudományegyetemen a Magyar Irodalomtörténeti Intézet igazgatója, 1943–44-ben a bölcsészeti kar dékánja.

9. Gyárfás Elemér (1844–1945) politikus, közigazdász, publicista. 1909-ben ügyvéd és a *Vármegyei Híradó* felelős szerkesztője. A dicsőszentmártoni Közgazdasági Bank, később az Erdélyi Bankszindikátus elnöke. 1917 júniusától 1918 novemberéig Kis-Küküllő vármegye főispánja, a forradalom időszakában a vármegyei Nemzeti Tanács elnöke. 1920-tól az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség alapító-alelnöke. 1921-ben a Magyar Szövetség elnöki tanácsának tagja, működésének betiltása után a Magyar Néppárt és a Magyar Nemzeti Párt fúziójából 1922-ben megszületett Országos Magyar Párt vezetőségi tagja. 1926 és 38 között két alkalommal Csík vármegye szenátora a román szenátusban. 1917-től az Erdélyi Római Katolikus Státus gyűlésének, 1921-től igazgatótanácsának tagja, 1931-től a Státus – 1932-től új nevén –, az Egyházmegyei Tanács világi elnöke. 1932-ben az egyik alapítója és 1936-ig főmunkatársa a nagyváradi Erdélyi Lapoknak. 1938–40-ben az Erdélyi Katholikus Akadémiát névleg felváltó Pázmány Péter Társaság egyik alapítója és alelnöke. A második bécsi döntés után, 1940. november 4-től az 1944. augusztus 23-i román átállásig a Dél-Erdélyben működő Romániai Magyar Népközösség elnöke.

10. Gróf Teleki Pál (1879–1941) politikus, földrajztudós, egyetemi tanár, családja több évszázados múlja révén Erdélybe gyökeresedett. 1909-től 1913-ig a Földrajzi Intézet tudományos igazgatója, 1910 és 23 között a Földrajzi Társaság főtítkára. Az első világháború után Károlyi Gyula és Ábrahám Dezső szegedi kormányában kultusz-, ill. külügyminiszter. 1920. április 19-től a Simonyi–Semaadam-kormány külügyminisztere. 1920. július 19-től 1921. április 14-ig miniszterelnök, 1922–23-ban az ország főcserkésze. 1926-ban a Szociográfiai és Államtudományi Intézet alapítója. 1938-ban vallás- és közoktatásügyi miniszter, 1939. február 16-tól haláláig ismét miniszterelnök.

11. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt.: 1885-ben Singer Sándor és Wolfner József könyvkiadó és könyvkereskedő céget alapított Singer és Wolfner Irodalmi Intézet néven. Elsősorban gyermek- és ifjúsági irodalommal foglalkoztak, de előszeretettel adtak közre olcsó és népszerű könyveket, melyek a polgárság körében voltak népszerűek. Szívesen támogatták az ifjú tehetségeket, megjelenési lehetőséget biztosítottak a kezdő Ambrus Zoltánnak, Bródy Sándornak, Gárdonyi Gézának, Herczeg Ferencnek, Ignotusnak és Rákosi Vikornak. 1923-ban részvénytársasággá alakult. 1932-ben, Wolfner József halála után fia, Farkas István vette át a kiadó irányítását. 1943-ban Új Idők Irodalmi Intézet Részvénytársaság elnevezéssel működött tovább.

SUMMARIES IN ENGLISH

The centre of Reformed home mission in Budapest
A short history of the German-speaking Affiliation (1859–1912)
Kovács, Ábrahám

The history of the German-speaking Affiliated Church in Budapest is strongly interwoven with the origin, development and spread of home mission organisations and revivalism within the Reformed Church of Hungary. This small congregation was established by the Church of Scotland in 1859 which had already been in the country since 1841. The peculiarity of its history lies in the fact that the members of this church were not ethnic Hungarians who profoundly impacted the overwhelmingly Hungarian speaking Reformed churches across the entire nation. The establishment of the Affiliated Church owes a lot to the Evangelical-Pietist alliance initiated by a variety of people whose conviction was to pray and work for the spread of kingdom of God encountering unbelief and liberal theology. The first era of the congregation was between 1859 and 1863. It introduces and explains how and why the congregation came into being as a result of a clash between evangelicals and liberals. Second, the study shows that the first associations of home mission were formed during the period of 1864–1869. Then, the members of the congregation decided to build a church during the next 8 years, a remarkable story in itself. Upon completing this ambitious project the congregation was able to focus on its very remarkable period when it saw the establishment of missionary organisations that became the model for national movements like YMCA and Sunday school movement. Shortly after the fruitful and successful period conflicts began to undermine the missionary enterprises of the church due to several reasons within the church. This internal clash that is related very much to issues of change of leadership, Magyarisation and theological outlook the home missionary organisations were disconnected from the Affiliated Church which gave birth to them several decades ago. During the era of 1900 and 1914 the former revivalist and their successor needed to rethink the concept and ways of doing home mission work, now outside the sphere of their mother congregation. The story of this small congregation is a great witness to the successful transplantation of an evangelical-Pietist endeavour that bore many fruits for the Reformed Church of Hungary.

'Vacantia sedis' of Kalocsa in 1961*Sági, György*

In the study the author examined the events from the death of Archbishop József Grósz, through the election of Imre Várkonyi Titular Provost of Géder for Vicar Capitular, to the unsuccessful appointment of Senior Master Canon and Auxiliary Bishop János Bárd as the Apostolic Administrator of Kalocsa and Bács.

Archbishop Grósz died on the 3rd October 1961 after a mass that he celebrated in the Archbishop's Palace of Kalocsa. The author wrote about these events and the organization of the funeral. He dealt in his study also with the will of Grósz that the aulists didn't find when he died (He only found the testament's draft in Kalocsa).

Besides, he wrote about the tragicomic election of Várkonyi for Vicar Capitular on the 4th October 1961. He unfolded in detail the process of election with the help of the Chapter Protocol and the reports of Ministerial Commissioner Gyula Szakács, who was the Church Affairs general rapporteur of Bács-Kiskun County. Through them the reader can see the strong pressure of state power on the election and the Church leadership of Kalocsa. The canons couldn't do what they wanted. Várkonyi was regarded to be the perfect leader in the Archdiocese of Kalocsa and Bács by the State Office for Church Affairs (ÁEH) because he was a „peace priest” who served the demands of the state. From the study it can be get also a good picture about his functioning in the archdiocese and about the relationship between he and the priests and the men of state.

Pope John XXIII on the 20th November 1961 appointed Auxiliary Bishop Bárd as the Apostolic Administrator of Kalocsa and Bács, as the interim successor of Grósz. This was unexpected for Várkonyi but it wasn't a surprise. Endre Hamvas Bishop of Csanád – who became president of the Hungarian Catholic Bench of Bishops after József Grósz's funeral – wanted the state to accept the person of Bárd, but it didn't succeed for him. That was neither a surprise for János Bárd. The anticlerical state with Imre Várkonyi's help removed him from Kalocsa to Kerekegyháza near Kecskemét and Bárd wasn't allowed to practice his bishopric tasks. So Várkonyi remained Vicar Capitular of Kalocsa until 1964, when Bishop Hamvas became Archbishop of Kalocsa and Bács. Pope Paul VI transferred him from the Diocese of Csanád to the head of the Archdiocese of Kalocsa and Bács as a result of Agostino Casaroli's negotiations with the state.

In addition to this, in the study the author quoted Mr György Kujáni and Reverend Ferenc Tölgyes as witnesses. The former is the nephew of Grand Provost Ferenc Kujáni, whom was intended to elect vicar capitular by the chapter after the death of Grósz, but it was not allowed by the state. The latter, Father Tölgyes was one of those priests who were last ordained by Archbishop Grósz in 1960. He was made archbishopric councillor by Archbishop József Ijjas in 1984 and now he's a retired priest of the Archdiocese of Kalocsa and Kecskemét. In the appendix of the study, the reader can find also some publication of sources.

**From Bishop László Ravasz of Dunamellék
official correspondence***Sas, Péter*

László Ravasz (1882–1975) theologian, a religious writer, one of the dominant personalities of the 20th century Hungarian Protestantism. quickly rose through the ranks of the Church's talent. In 1907, he became a professor at the Cluj-Napoca Reformed Theological Academy, in 1918 the Transylvanian Reformed Church District chief clerk. In 1921, the Bishop of the Dunamellék Reformed Diocese, for four decades in Budapest Kálvin Square Church pastor. Between 1926–44 a member of the Upper House. In 1948, he resigned as bishop of rank and retired from public life. Thanks to the revolution in 1956, he dedicated a few months for his old his work.

His vocation in the service of God may be related to the choice of a finding of this general message „the Transylvanian Hungarian Reformed man's life together has intertwined the church's life closely”. In 1921 going to Budapest he had to separate from his homeland. The extended concept of home land for both geographical territory has took him through hard times.

That's no secret, we can not mention the name László Ravasz without critical voices, as he voted for the first and second Jewish laws. As a man of faith he protested against the third Jewish law. Part of it was that on 20 October 1942, the Hungarian Reformed Church Universal Convent founded the Good Shepherd Jewish Rescue Mission Commission. As of today he remained subject of polemics.

The letters published from Transylvanian intellectuals, politicians (Lajos György, Farkas Gyalui, József Nyiró, Bernády György, György Buday, Count Bálint Bethlen, György Kristóf, Elemér Gyárfás, Count Pál Teleki, Singer and Wolfner Literary Institutes) were written to the bishop of the Dunamellék Reformed Diocese. For the memorial meeting for the 125th anniversary of his birth, pastor Zsolt Kozma, professor of theology, both Hungarians and Transylvanians, he has spoken about „our László Ravasz”. Knowing from correspondence it can not be concealed that his heart was beating stronger towards his Cradle Place.

Egy egyházpolitikai röpirat utóélete 1848-ban*

Fazekas Csaba

(Piskárkosi) Szilágyi Lajos (1784 k. – 1862 k.) református vallású, Bihar megyei nemes volt, egyházának elkötelezett híve, aki vármegyéje közeletében is igen aktív szerepet játszott. A bihari református egyházmegye világi ülnökeként viselt tisztséget a református egyházban, legismertebb tevékenysége az volt, hogy – később *Antipasztorálé* címen elhíresült, Bihar vármegye rendeihez benyújtott – emlékiratban kritizálta Lajcsák Ferenc nagyváradai római katolikus püspök 1839 márciusában kibocsátott, a vegyes házasságok megáldását reverzálisához kötő, illetve más esetben az ún. „passiva assistentia” gyakorlatát előíró körlevelét.¹ Szilágyi a protestánsok vallási sérelmeit taglalta, és élesen kifogásolta a püspök intézkedéseit azok törvénytelenége, illetve felekezeti türelmetlensége miatt. (Az 1791. évi 26. tc. értelmében a vegyes házasságokat csak katolikus pap előtt lehetett kötni, aki viszont azt elvben nem akadályozhatta. Amennyiben a vegyes házaspár férfi tagja katolikus volt, a házasságból születendő gyermekeknek katolikusnak kellett lenni, amennyiben protestáns, a fiúgyermeknek követelték apjuk vallását. A vegyes házasságok megáldásának katolikus egyház általi intézményes megtagadása az 1840-es évek elejének egyik legnagyobb belpolitikai viharát váltották ki.) Szilágyi eszméit Bihar vármegye magáévé tette, és az uralkodóhoz intézett feliratban tiltakozott Lajcsák intézkedése ellen. Szövege ugyan egykorúan nem jelent meg nyomtatásban, de a beadvány másolatai széles körben elterjedtek. Mintegy három évvel később névtelenül napvilágot látott egy ellen-röpirat,² alábbiakban csak ennek utóéletébe próbálunk bepillantani.

A szerzője, Gózon Dániel (1779–1861 k.) a 19. század egyik érdekes, különc figurája volt.³ Komárom megyéből származott, eleinte Kamocsán

* A publikációhoz szükséges kutatásokat a Reformáció Emlékbizottság támogatta.

¹ A református vármegyei nemesség reprezentánsának tekinthető Szilágyi Lajos tevékenységét, röpiratait nagyobb szabású, önálló tanulmányban kívánjuk feldolgozni, jelen közleményünk mindennek egy epizódját örökíti meg. Szilágyi *Antipasztorálé*jának ügyét gyakran említik egyháztörténeti tanulmányok, legutóbb röviden: FAZEKAS CSABA: Protestáns érvek és ellenérvek az 1840-es évek egyházpolitikai vitáiban. In: „Zengett Színonon a zsoldár”. A magyar kálvinizmus kulturális és civilizációs hatásai. Szerk.: Kulin Ferenc – Veliky János. Bp., 2010. 101–115. p.

² [GÓZONY DÁNIEL:] A nagy-váradai pásztori levélre írt gúny vagy Antipasztoráléra Paraenesis. Budán, 1842.

³ Nevét hol Gózon-ként, hol Gózon-y-ként, hol Gózonyi-ként említették egykorúan, ő maga pedig – bár rendszerint névtelenül publikált – leveleiben és beadványaiban a keresztnévét is váltogatta. Leggyakrabban a Dánielt használta, de ugyanazon szövegeit máskor Józsefként, Imreként vagy Istvánként is aláírta, nem tudjuk, miért. Erre már korábban is felhívták: VISZOTA GYULA: Gróf Széchenyi István élete és működése 1836–1843 között. Történeti bevezetés. In: Gróf Széchenyi István naplói. V. köt. (1836–1843) Sajtó alá rend.: Viszota Gyula. Bp., 1937. (Széchenyi István Összes Munkái, XIV. Fontes.) XXIX. p. Gózon személyét legutóbb tisztázni próbálta

élt, az 1809. évi nemesi felkelésben katonatisztként szolgált, többször minősítette magát „nyugalmazott főhadnagyként”. Idősebb korára elszegényedett, valósággal csak tengődött, hol a budai Krisztinavárosban, hol a pesti Terézvárosban húzta meg magát nyomorúságos körülmények között. Mindemellett hihetetlen ambíciókat táplált világnézeti, közéleti és közgazdasági kérdések iránt, több tanulmány-méretű röpiratot írt, melyek megjelentetésére fáradhatatlanul – és többnyire eredménytelenül – próbált kiadót találni. Az 1830-as évek elején Széchenyi röpiratait elemezte, egy ilyen írása meg is jelent a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain.⁴ Meg volt arról győződve, hogy fantasztikus tervei az emberiség és Magyarország boldogulását szolgálnák, a visszautasítások nyomán azonban érezhető szövegeiben a meg nem értett, önjelölt zsenik frusztráltsága. Nézeteit illetően nem beszélhetünk különösebb szilárdságról, valószínűleg azzal összefüggésben, hogy mikor honnan remélt nagyobb anyagi hasznot. Széchenyi *Hitel* c. munkáját elemző dolgozatában például a protestánsok vallásszabadsága mellett, a katolikusok türelmetlensége ellen érvelt, szóban forgó *Parainesis*-ben pedig a katolicizmus elszánt védelmezőjének mutatkozott. (1848-ban a magyar kormánynak, különösen Kossuthnak bizonygatta elkötelezett hazafiságát, a szabadságharc után pedig a cs. kir. hatóságoknak konzervativizmusát és udvarhúságát, mindkét esetben szolgálatainak aprólékos – vélhetően nem teljesen pontos – felsorolásával.⁵) Számos közéleti, főleg egyházi méltósághoz küldözgette írásait, valamint pénzt és támogatást kérő leveleit, melyekben hazafiságát, közéleti érdemeit hangoztatta, rendszerint a címzett személyéhez és pozíciójához igazított alázatossággal.

Parainesis c. munkájában Szilágyi Lajos gondolatainak részletekbe menő, ugyanakkor vitriolos stílusú cáfolatát próbálta adni. Hangoztatta a

egy neki tulajdonítható névtelen röpirat alapján: Észrevétel, A ' Hitelre, melyet irt gróf SZÉCHÉNYI ISTVÁNY. Sajtó alá rend. és bev.: Batori Anna. In: Jólét és erény. Tanulmányok Széchenyi István *Hitel* című művéről. Szerk.: Hites Sándor. Bp., 2014. 165–194. p.

- 4 GÓZONYI [DÁNIEL]: A Világhoz, melyet írt a Czenki Nap Nagy Fia: Toldalék. In: *Tudományos Gyűjtemény*, 1832. IX. köt. 43–48. p. Ezen illetve az 1842. évi *Parainesis*-en kívül egy nyomtatásban megjelent munkájáról van tudomásunk: [GÓZONY DÁNIEL:] Rövid értekezés-javallat arról mikép? vagy mi fondból lehetne? az előregült, vagy hivatal folytatására akarmint alkalmatlanná lett, vagy abból tisztiválasztáskor kimaradt szegényebb vármegye tisztjeit a közpénztár terhe nélkül nyugalomba fizetéssel tenni? Budán, 1836. Kéziratban maradt írásai például: Lehet é a Világ Roppant Alkotmányának határa? Van é Gondviselés? Eshetik é a vagy volt é valaha csuda? – Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: OSzKKt.) Quart. Hung. 12. (= Tudós Értekezések Gyűjteménye. 1817–1818.); Új Világ. (1840) – OSzKKt. Quart. Hung. 1156.; Tekéntetes nemes Esztergomi megye részéről folyó évi nyár elő 3. napján tartatott közgyűlés igaz leirata. Jelenlévő s részt vevő által. (1840) – OSzKKt. Quart. Hung. 1159.; Terv. Miként lehetne a közszükség fedezésére néhány millió forintot évenként gyűjteni, mindenki terhe nélkül. (1845) – OSzKKt. Quart. Hung. 3642. Stb. Vö. előző jegyzetben idézett forrásközléssel.
- 5 Utóbbira ld. pl. kiadott emlékiratait: CSIFFÁRY TAMÁS: Gózon Dániel cs. k. főhadnagy emlékei. – Gózon Dániel: Forradalomkori esetem 1848/9. In: *Új Forrás*, 2000. 10. sz. Online: Elektronikus Periodika Archívum: <http://www.epa.oszk.hu/00000/00016/> – 2016. augusztus.

katolikus klérus történeti érdemeit, társadalmi és nemzeti szempontból fontos tevékenységét, szelídségét (szemben a protestánsokkal) és éppen Szilágyit vádolta a főpapot igaztalanul támadó „nemtelen fegyverekkel,” „rakásra halmozott gyalázkodásokkal,” „balítéletekkel” stb. A röpirat megjelenésekor már alig kelthetett nagyobb feltűnést, hiszen a vegyes házasságokkal kapcsolatos „hitvita” 1841 végére jórészt „lecsengett”, igaz, addig sajtócikkek és önálló pamfletok tucatjai láttak napvilágot a témában. Gózonny ebből már kimaradt, ráadásul egy olyan 1839-es szövegre reflektált, amely az országgyűlés, illetve az 1840–1841-es vármegyei események után már lényegében okafogyottá vált. A megtámadott református, Szilágyi Lajos soha nem tudta meg, hogy ki volt a *Parainesis* valódi szerzője, a röpirat szerzőjében egy katolikus papot, illetve egy tévesen beazonosított személyt gyanított.⁶ Beszámolt arról az értesüléséről is, miszerint kritikusa kiemelkedően nagy példányszámban adta ki a röpiratot, és „2000 exemplart 2 ezüst húszasával eladván, a mind a zsebjébe maradt az írónak”, tekintettel sajátos honoráriumszámítására és kezelésére.

Különösebb fogadtatásról aligha beszélhetünk, ráadásul két évvel később Gózonny *Parainesis*ének terjesztésével kapcsolatosan botrányos hírek láttak napvilágot. A 64 lapos füzetre ugyanis rányomtatták, hogy a „kisdédóvó intézetek javára”, vagyis az olvasóknak úgy tűnhetett, hogy a bevételt vagy annak legalábbis egy részét az 1836-ban létrejött „Kisdédóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület” javára kívánja fordítani az egyébként névtelenségbe burkolózó szerző. (Utóbbi tekintetében is elég ügyetlennek bizonyult, mert az előszó végére ugyan nem írt nevet, de a dátumnál azt tüntette fel, hogy „Kamocsán, Télutó 20-kán 1841”, márpedig a helységnévből lehetett következtetni a szerzőre.⁷) Több jel is arra mutat ugyanakkor, hogy Gózonny a saját zsebére kívánt dolgozni. 1844 nyarán ugyanis olyan sajtóhírek láttak napvilágot, hogy a „Kisdédóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület” tiltakozott a Gózonny-röpirattal és hozzá kapcsolt aláíróívvvel házaló személyek tevékenysége ellen, s kijelentették, hogy az illetők nem az egyesületet képviselik, s szabályzatuk értelmében ilyen formában nem is gyűjthetnek adományokat. Bejelentették, hogy a „közönségnek olyan csalárd házalók szemtelenkedéseitől leendő megkíméltetése, mind magának az egyesület érdekének megóvándása” érdekében a hatóságoknál bejelentést tesznek.⁸ Az ügygel foglalkozott az egyesület 1844. szeptemberi közgyűlése is, amely szintén tiltakozott az

⁶ SZILÁGYI LAJOS: Krónikai jegyzetek 1790-től 1859-ig politika, vallás s nemzetiség ügyébe. Terebes, 1859. Kézirat. – A Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár Kézirattára. R 607. (= Piskárkosi Szilágyi Lajos gyűjteménye) 45/a. 58. p.; R 1379. (= Szilágyi Lajos kéziratvásárlására vonatkozó iratok) 3. sz.

⁷ Érdemes még megemlíteni, hogy ezt az előszót is jelentősen visszadatálta. A katolikus főpapoknak írt segélykérő leveleiből tudjuk, hogy a kézirat első (később még jelentősen átdolgozott) változatával csak 1841 őszén kereste potenciális pártfogóit. Gózonny Dániel Villax Ferdinánd zirci apátnak, Pest, 1841. november 8. – OSZKKt. Levelestár.; Gózonny Dániel Scitovszky János pécsi püspöknek, Pest, 1841. október 26. – Pécsi Egyházmegyei Levéltár. Püspöki iratok, 1964/1841. sz. stb.

⁸ Az első híradásokban számos könyv házaló kereskedésével hoztak kapcsolatba egy olyan személyt, akinek a leírása Gózonnyra is igaz lehet. *Pesti Hírlap*, 1844. 370. sz. (július 18.); *Társalkodó*, 1844. 64. sz. (augusztus 1.) 259. p.

óvodaügyet népszerűsítő szervezet nevével történt durva visszaélés ellen, s nyilatkozatban szövegezte le, hogy a röpirat szerzőjével (Gózonnyal Józseffel [!]) illetve két társával „semmi viszonyban nem áll, sem őket kisdedóvó intézetek nevébeni pénzgyűjtésre föl nem hatalmazá, sőt ellenben, eme törvényellenes címbitorlásnak megbüntetése végett az illető hatóságnál megteendű a szükséges lépéseket”.⁹

Ennek folytatásáról egyelőre nincs további adatunk, feltételezhetjük viszont, hogy Gózonnyal a röpirat terjesztését kívánta segíteni a kisdedóvó egyesület nevének önkényes kisajátításával, és talán valóban adakozott az eladott példányok után, viszont a hamis reklámmal az ő haszna is nagyobb lehetett. Persze ettől még a visszaélés megtörtént, a dolog inkább arra világít rá, hogy számára nem is az egyházpolitikai vitába való bekapcsolódás, hanem az anyagi haszonszerzés lehetősége volt a fontosabb. Egy levele is erre enged következtetni, arról írt, hogy potenciális vásárlója „jó tettevel nemcsak a tudományoknak, de a jótévő intézetre is áldozik, ugyanis ezen könyvből bejövő haszon a kisdedóvó intézet javára fordítatik”.¹⁰

A Gózonnyal-féle *Parainesis* igazán érdekes utóélete azonban 1848-ban zajlott.¹¹ A szerző 1848. május 9-én írt levelet Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszternek, amelyben arról számolt be, hogy a *Parainesis* 1842-es megjelenése után 100 példányt küldött a nagyváradi püspökségnek, s úgy állapodtak meg, hogy darabonként 1 forint 40 krajcárt fog kapni a kisdedóvó intézet céljaira szánt adományként. Gózonnyal még azt is állította, hogy egy közelebbiről nem azonosítható gazdag és filantróp „Rotschild” figyelmét épp az ő egyházpolitikai röpirata keltette fel az óvodai nevelés ügyének felkarolására, s ő ezért is bátorította a könyv megjelentetésére. (Ez finoman szólva erős túlzásnak tűnik.) Gózonnyal azt kérte Eötvöstől, hogy a 100 példány után járó összesen 166 forint 40 krajcárt utalják ki neki, mert eddig nem kapta meg a püspöktől, s az óvoda ügyének most nincs szüksége ilyen dotációra, ő viszont nagyon szegény, és nagyon rá volna szorulva a pénzre. Azt is kilátásba helyezte, hogy az általa „megszolgált” összeget kölcsönként utalják ki számára, s amint sorsa jobbra fordul, visszafizeti. A hazának tett szolgálatai fejében úgy gondolta, az állam támogatni fogja – akár egy ilyen konstrukcióban is. Eötvös június 18-án megkereste a nagyváradi püspököt, hogy tájékozódjon az ügyben, pár nappal később viszont megkapta Deák Ferenc igazságügy-miniszter átiratát, a buzgó Gózonnyal ugyanis neki is megírta ugyanezt a történetet és kérését. Utóbbiban Gózonnyal, mint „volt főhadnagy” és „hű polgár” beszámolt a bizonyos Rotschilddal kapcsolatos történetről, és kiderül, hogy Gózonnyal korábban közvetlenül Bémer püspököt is kereste, aki nem volt hajlandó fizetni, legfeljebb a nya-

⁹ *Pesti Hírlap*, 1844. 387. sz. (szeptember 15.) 637. p.; *Társalkodó*, 1844. 77. sz. (szeptember 26.) 309–310. p.

¹⁰ Gózonnyal Dániel Horvát Istvánhoz, Pozsony, 1843. március 24. – OSZKKt. Levelestár. Gózonnyal a levélben ezúttal „ügynöknek” (pontosabban: „ügynöknek”) titulálta önmagát, mintegy szerepet váltva: nem szerzőként (vagy mint máskor: igaz hazafiként, ny. főhadnagyként stb.) mutatkozott be, hanem a terjesztésben résztvevő munkatárs pozíciójába helyezkedett.

¹¹ Az ügy teljes iratanyaga: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. H 56. (= Az 1848/1849-i minisztériumi levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Katolikus Egyházi Osztály) 1848. 14. cs. 128. kf.

kán maradt példányok visszaküldésére tett ígéretet. Gózony sajnálkozott azon, hogy a mostani „új világban” nincs kereslet a röpiratára (valóban, az általa feszegetett kérdések az 1848-as fordulattal végképp érdektelenné váltak), és Deák Ferenctől is ugyanazt kérte: utasítsák a püspököt a 166 Ft és 40 krajcár kifizetésére, hiszen az egyházmegye főpapjának ez az összeg úgysem eshet nehezére. Gózony nagyon meg volt győződve megsértett becsületéről, szomorú önérzettel jegyezte meg: „Én, ki pedig könyveimben úgylis veszték, emiatt az igazság sérelmével még jobban kiszorítottam.”

Bémer László püspök Korizmics Antalnak, a kultusztárca katolikus ügyekkel foglalkozó osztályfőnökének mindezek nyomán július 5-i levelében megírta, hogy ő csak 1843-ban lett a nagyváradi egyházmegye püspöke, nem volt tudomása arról, hogy elődje, Lajcsák Ferenc ilyen pénzügyi ígéretet tett volna. Ha mégis ígérte, szögezte le szigorúan a püspök, akkor bizonyára ki is fizette, mert mindig becsületesen járt el az ilyen ügyekben. Gózony – értesülve a püspök tájékoztatása miatti elutasításról – július 20-án dörgedelmes levélben fordult Eötvöshöz. Nagyon felháborította, hogy ügyét Bémer püspök letagadta, továbbá – burkoltan, udvariasan, de egyértelműen – a tények elferdítésével vádolta. Kijelentette, hogy ő nem hazudott soha, és elmesélte, hogy 1844. június 6-án Pozsonyban adta át a püspök titkárnak a 100 példányt, aki gőzösön szállíttatta el és ígéretet tett arra, hogy más püspököket is megkér a papok közötti szétosztás céljából. Súlyos szavakkal illette Bémert, aki úgymond, „égbe kiáltó vétket” követett el, amikor súlyos pénzügyi nehézségeket okozott neki, „egy szegény író, de igaz honfit megkárosított”. Követelte, hogy Eötvös vizsgálta ki az ügyet, a miniszter erre azonban nem volt hajlandó, és lezártnak tekintette Gózony pénzkövetelő akcióját.

Az ügy kapcsán felgyűlt iratokból látszik, hogy az egyházmegye, ha nem is sokat, de valóban foglalkozott a Gózony-röpirat terjesztésével. Junák István nagyváradi kanonok például egy 1844. május 21-i levelében azt írta Gózonynak, hogy könyve elég számban megtalálható az egyházmegyében, többre nincs szükségük, a püspök pedig nem fogad el belőle többet, ha a szerző továbbra is bombázza a megkereséseivel, vissza fogják neki juttatni az újabb példányokat. (Mindezt Gózony 1848-ban teljes egészében letagadta.) Rajner Károly nagyprépost arról számolt be, hogy az egri főegyházmegye 12 darabot kapott, ebből is csak ötöt tudott eladni, mert mindenki sokallta az árát, pláne a tartalmához és terjedelméhez képest,¹² viszont az eladott példányok után járó 8 Ft 20 krajcárt annak idején elküldte a szerzőnek (Kovács Miklós erdélyi püspök szintén 12 darabot kapott.)!

Gózony tehát nem tudott „pénzt csinálni” 1848-ban korábbi röpiratának ügyével. Hogy ez volt a valódi motiváció, az is mutatja, hogy más módon is próbálkozott.¹³ Ősszel például „igen igaz honfiként” jegyzett beadványában fordult az országgyűléshez, előadva, hogy 1809-ben a nemesi felkelés tisztjeként hűségesen szolgált, kiállított egy jól felszerelt lovat, továbbá 100 forintot és 20 mérő gabonát ajánlott fel közcélokra, majd egy

¹² A megtámadott, Szilágyi Lajos – ezek szerint tévesen – úgy értesült, hogy a névtelen kritikusa által 2000 példányban kiadott röpiratot megjelenése után a katolikus egyház teljes egészében felvásárolta és osztogatta. Ld. 6. sz. jegyz.

¹³ Az ügyet részletesen, forrásokkal együtt: Palóczy László beszédei és írásai, 1848–1849. Sajtó alá rend.: Fazekas Csaba. Miskolc, 1998. 110–11., 115–116. p.

évvel később „hazafiúi buzgóságból” további 350 forintot és 11 krajcárt adományozott. Most, majdnem 40 évvel később, idős emberként hajlandó volt lemondani az 1809-es felajánlásának visszaigényléséről (!), viszont kérte, hogy ezt a 350 forint 11 krajcárt fizessék neki vissza, ráadásul kamattal. Mint kiderült, korábban Kossuth pénzügyminisztériumának is előadta már ugyanezt, ahonnan azt a választ kapta, hogy a hazának önként adott ajándékok visszatérítését a tárca nem vállalhatja, és nem is tartja igazságosnak. Gózon azt tette mindehhez hozzá, hogy kérését nem jogszabály alapján fogalmazta meg, mert ha adósának tartotta volna az államot, akkor pert indított volna egykori adományának visszaszerzésére. Úgy gondolta, hogy ha egykor ő segített a hazának, akkor most, miután elszegényedett, az állam segítsen neki, „mert ez az állománynak kötelessége”. Aligha használt saját ügyének, amikor azzal is nyomatékosítani kívánta kérelme megalapozottságát, hogy az 1848-as átalakulás számos intézkedése eredetileg az ő ötlete volt. Ő mutatott rá először meg nem jelent röpirataiban a fedezet nélküli bankjegykibocsátás (vagyis az ún. Kossuth-bankó) szükségességére, „így ezen hasznot az ő eszméje hozta meg a hazának”, az ő nézetei alapján dolgozták ki az új adórendszert, így kezelik az államadósság ügyét stb. Az országgyűlés nevetések közepette utasította vissza a kérelmet, amelyet egyébként Gózon fellebbezés formájában megismételt, ezúttal már összes, 1809-es felajánlásának megtérítését kérte. Bár felmerült, hogy – elutasítva az érdemeire való hivatkozást, kétségtelen szegénysége okán – valamiféle segélyben részesítsék, a honatyák végül ismét leszavazták a kérelmében foglaltak megfontolását.

Az 1850-es években immár a Habsburg-ház melletti kiállását és hűségét hangoztatva próbált újra pénzhez jutni, de továbbra is sikertelenül. Nagy szegénységben halhatott meg, valamikor az 1860-as évek elején.¹⁴

¹⁴ Vö. SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. III. köt. Bp., 1894. 1327–1328. has.

A gályarabok emlékérméi

A magyar gályarabok történetét sokan sokszor megírták már, de ritkán látunk rá arra, hogy hogyan élték meg a szenvedők azokat a nehéz időket. Jobbára csak a passiójuk elbeszélését ismerjük, de annak tárgyairól, kellékeiről nem tudunk. Itt most egy „gályarabereklyét” szeretnék bemutatni.

Tóth Ferenc (1768–1844), a pápai református teológiai tanár és püspök írja az egyháztörténetében, mégpedig Csúzi Cseh Jakab dunántúli püspök életrajzában a következőt: „Mindenik Gallyarab Papnak adatott egy ezüst Emlékeztető Pénz.”¹ A pénz létezését valószínűsíti az érme leírása külsőleg (rajta Ruyter gályái) és szövegesen is (holland körirattal), kép nincs közölve emellett. A kontextus azonban elbizonytalanító: éppen Csúzi Cseh Jakab nem volt gályarab, ugyanis köztudott, hogy hamarabb szabadult trieszti börtönéből: kiváltotta magát pénzen, és Bécsbe indult, hogy pénzt szerezzen társainak a kiváltására. Ez a történet ugyan Kocsi Csergő Bálintnál nem olvasható (ami viszont mindenki által hozzáférhető volt, mivel a Debreceni Ember Pál által szerkesztett egyháztörténet függelékében jelent meg 1728-ban), de Otrókocsi *Furor bestiae*-jében viszont igen, és pedig névvel, adattal említve.² Ennek kézírata kevésbé volt ismert – akár ez is lehet ennek a téves említésnek a hátterében.

Vagy pedig egy ennél körmönfontabb megoldás jöhet szóba: a 19. századi egyháztörténész vigyázott, hogy a hitbeli békék korában semmi sértőt ne mondjon és túlzott részrehajlással se éljen saját felekezete irányában. A mártír-témát nagyon ügyesen kerülte az egyháztörténete mindkét kötetében, s csak határhelyzetekben jelenítette meg. Ebben az esetben ez a szemlélet akként érvényesült, hogy Tóth Ferenc beszámolt a gályarabságról, mégpedig annak a dunántúli püspöknek az életrajzában, aki ennek kapcsán szenvedett hosszú fogságot, de soha nem hangsúlyozta senki vele kapcsolatban itthon, hogy mártír lenne, és ezt nem tette az egyháztörténész sem. Valós leírást adott a pénzérméről, de egy lábjegyzet sem rögzítette ennek a tulajdonosát, származási helyét. Finom megoldás. És az évszámot pedig elrontotta (megesik ez egyébként a római számoknál), így lehet az, hogy száz év híján éppen a megszabadulás évében kapták volna meg az érmét a gályarabok (1676-ra van dekódolva, csak hibásan 1576-tal szerepel az egyébként 1666-os évszám). Úgy látszik, hogy ráértette az egyháztörténész a helyzetre: mintha a pénz éppen a gályaraboknak készült volna. Pedig a körirat holland szövege egyértelmű: a második holland–brit háború nevezetes győzelmét írja le (az 1666. jún. 1–4. közti, ún. négynapos csatát), ami Ruyter leghíresebb tengeri ütközete volt.

Tóth Ferencnek az OSZK-ban található hagyatéka rengeteg levelet tartalmaz, melyek az egyháztörténészhez íródtak, és azt jelzik, hogy pontos kérdésekkel fordult levelezőpartnereihez, adatok, források kutatása ügyé-

¹ TÓTH FERENC: A' helvétziai vallástételt követő Tul a' dunai superintendenciában élt református Püspökök élete, e' jelen való időkig lehozva. Győr, 1808. 127–129. p.

² Ld. OTROKÓCSI FÓRIS FERENC: Fenevad dühöngése. Ford., sajtó a. rend.: Herpay Gábor, bev.: Csikesz Sándor. Bp., 1933. (Antiqua Bibliotheca Ecclesia Reformatae Hungariae, III/1.) 57. p.

ben.³ Szerepelnek ebben zsinati jegyzőkönyvek, életrajzi adatok, pénzér-mék, egyházközségi iratok kettős céllal: az egyháztörténet megírása és egy egyházi életrajzírói lexikon összeállítása érdekében. De az emlékérem örökösére utaló nyomot ebben a hagyatékban még nem találtam meg. Ez a pénz viszont valós: egy hollandiai éremtárban a fényképe és leírása is megvan.⁴ Tóth Ferenc átírása majdnem tökéletes lejegyzést mutat:⁵ azaz vagy ő, vagy az adatközlője láthatta az érmét. Ez viszont azt sejteti, hogy ha az adat valós, akkor a Ruyter holland admirális az egyik legnagyobb győzelmének, az ún. négynapos csatának az emlékérméjével jutalmazhatta meg az általa megszabadított magyarországi gályarabokat.

A 19. századi magyar egyháztörténész jegyzeteiben nem, de egy külföldi kortárs egyháztörténész iratai közt megtaláltam ennek hátterét. A churi állami levéltárban (Staatsarchiv Chur, Svájc) számos iratot őriznek Petrus Dominicus Rosius á Porta (1733–1806) hagyatékából. Róla, magyar útjáról, történelemszemléletéről korábban Jan-Andrea Bernhard svájci, szintén a Graubünden kantonban tevékenykedő lelkész, egyháztörténész tanár jelentetett meg kétnyelvű monográfiát. A felvilágosodás kori svájci lelkészeknek a reformáció történetét tárgyaló latin nyelvű kéziratában olvasható,⁶ hogy pataki tanulmányai idején (1752) több ilyen érmét is látott, s ezek egyike Otrokocsi Fóris Ferenc, a másik Jablonszki János egy-egy rokonától származott.

³ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Quart. Hung. 1043. (= Tóth Ferenc hagyatéka.)

⁴ Histoire Métallique des XVII. Provinces des Pays-Bas. 5 vol. Trad.: Loon, Gerard van. La Haye, Gosse, Neaulme, De Hondt, 1732. (továbbiakban: LOON, 1732.) II. 527. p.

⁵ Itt Tóth Ferenc átíratát közlöm, tévesztés/elírás esetén zárójelben az eredeti szöveg áll.

1) M. A. D. Ruyter Luyt Admiraal. Gen.

2) De Ruyter die den Brit Syn moet *getev pelt* (geteugelt) heeft, aldvs door mvllers handt int govt en silver leeft. Ao MDLXXVI (MDCLXVI) den XIV Ivny.

3) Hier stryckt het Britsch *gevvelt* (gewelt) voor Nederlandt de vlagh *die* (de) Zee heeft noit gevvaeght van Zvlk een *zvaeren* (zwaeben) slag.

⁶ ROSIUS Á PORTA, PETRUS DOMINICUS: Historia Reformationis Ecclesiarum Raeticarum. (Chur/Lindau 1771–77), Tomus III., 7. fej. Persecutio Hungarica & Raetica Sympatheia. – Staatsarchiv Chur, StAGR A SP III/ 11a, VI B 9. (továbbiakban: ROSIUS Á PORTA.) 28–29. p.

Itt olvashatjuk az érmeleírást újfent, ami bizonyítja, hogy ugyanarról emlékezett meg Rosius á Porta (1752) és Tóth Ferenc (1808) is:

„in beneficii memoriam datum fuit numisma, in cuius una facie Triremes Neapolitanae representabantur cum hac inscriptione:

'Hier strykt het Britisch gewelt vor (voor) Nederlandt de vlagh de ze heeft noit gewaeght van zulk een zwaeren slagh.'

Facies altera, Ruytera exhibebat effigiem, cum hac epigraphe: *'De Ruyter die den brit syn moet geteugelt heeft aldus door Mullers hant int gouten silver leeft.'*

Vidi ante sex haec lustra in Hungaria, meisque contrectaui manibus duo eius speciei numismata, quorum unum fuerat viri utique insignis Francisci Foris Otrokotsi, qui post tolerata fortissime martyria, in Patriam reuersus, quae naturae humanae est imbecillitas, inde Romanos catholicorum castra transfuerat, mihi monstratum ab Ejusdem, ex filio nepote, qui t. t. apud Magnificium Comitem Franciscum Karolyi de Nagy Karoly Domesticum agebat: alterum possidebat Samuel Jablonczai litterarum Humaniorum in Collegio Debrecinensi studiosus, haereditate acceptum... pondus vero tres praeter propter scutatos argenteos gallicos aequabat.”

Mint látható, a svájci diák többet megnézett, kettőt saját kezében tartott, leírt, s meg is mért. Az érmék egykori tulajdonosai pedig tényleges gályarabok voltak, leszármazottjaik még az eset után 80 évvel is őrizték ezeket. Igen szerencsés a helyzet, mivel mindkét szereplőjét a történetnek, az érmék egykori gályarab tulajdonosait ismerjük, de más-más szerepkörben: Otrokocsi a legismertebb konvertita gályarab, Jablonczai Jánost pedig a debreceni író, Szabó Magda emlegette ősei között.

Otrokocsi Fóris Ferenc (1648–1718) autodidakta módon vált diplomátává. Ha tanulmányi útjait és munkahelyeit sorba vesszük, egy egészen hihetetlen adategyüttest kapunk. Az egykori pataki kálvinista diák, előbb szatmári rektor, majd rövid ideig hollandiai (Utrecht) és német (Marburg) egyetemeken diák (1671–73). Itthon rimaszécsi lelkészként idézte be a pozsonyi véstörvényszék (1674), s meg-nem-alkuvóként jutott el egészen a nápolyi gályákig. Ruyter admirális révén szabadult, s még rab, majd menekült (exul) lelkészként lépett fel a társai érdekében kvázi diplomataként 1675 és 78 között. Előbb Svájc, majd Hollandia, Anglia, Németország protestáns vidékeit járta körbe, kérvényei, történeti (*Furor bestiae*) és misszális iratai több nyelven elérték a nemzetközi közvéleményt. Itthon előbb gyöngyösi lelkész volt, majd 1690 és 1693 közt ismét európai tanulmányi úton vett részt: következett az oxfordi diákság, s időközben folyamatosan publikált, például a magyar nyelv eredetéről. 1694-ben katolikus hitre tért, római tanulmányúton vett részt, és a vatikáni kutatói állásra pályázott, végül a nagyszombati főiskola jogtanára lett.⁷ Az egyik oldalon áll a tény, hogy négy doktorátust szerzett (bölcész, teológiai, római kettős jog) és hatalmas terjedelmű és spektrumú tudományos életművet hagyott maga után. A másik oldalon pedig látunk egy egykor a hitéért kiálló kálvinista lelkészt, egy családi tragédiáktól, frusztrációktól terhelt családi közeget, s végül egy katolikus világi paptanárt. Kapcsolatai közt megtalálunk

⁷ ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. jav. kiad.) 446–448. p.

egyházi főméltóságokat (támogatói voltak más-más időben a tiszántúli református püspök illetve a római pápa), királyok (szász választófejedelem, Oranje–Nassau-i ház), professzorok (Zürich, Leiden, Utrecht, Oxford, Bécs, Graz, Nagyszombat felsőoktatási intézményeiből), diplomaták (van Bruyninx, van Poot, Zaffius) és lelkészek, kereskedők, nyomdászok végtelen sora. Ennek megfelelően az ő pénzérméjét a felekezetváltás kontextusából szemlélte s írta le a svájci lelkész. Ez érthető az érme egykori tulajdonosának életútjából, de az ezt dokumentáló lelkészéből is. Rosius á Porta lelkészelődei 80 évvel korábban a magyarországi gályarabokat, köztük éppen Otrókocsit fogadták Churban, Graubünden központi városában.

Jablonczi Pethes János (1639k.–1688 után) esetén sokkal kevesebb ismert adat maradt fenn tőle és róla. A rabság és gálya után megszabadult lelkész életútjáról már szinte semmit sem tudunk. Egykori levelezéséből derül ki az is, hogy hazatért Magyarországra szolgálni, s 1688 augusztusában még élt.⁸ Az ő alakját a 19. századi nemzeti ébredés tette ismertté. Kiss Bálint szentesi festő nemzeti történelmi festménysorozatának egyik darabjaként alkotta meg *Jablonczi Pethes János búcsúja leányától a leopoldvári börtönben 1674-ben* című képét, olajfestményét (1846), mely azt jelzi, hogy erre a korra a felekezeti arculat helyét felváltotta a nemzeti karakter, a mártírét a kesergő szerepe.

A képnek nagy sikere lett, és beszédes a történet vége: a festményt egy bizonyos Kovács Zsigmond vásárolta meg, aki maga anyai ágon egy másik gályarab, Johannes Simonides leszármazottja volt.⁹ Egy másik adalék szintén ezt az értelmezést erősíti meg. A festő apjának, Kis(s) Bálint (1772–1853) békési esperesnek és a Magyar Tudós Társaság tagjának fennmaradt egy levele, amely a kiállított kép (1846) hátterét magyarázza, és rávilágít a festmény születésének kulturális hátterére. A címzés nélküli levélben az író ismerteti a Kocsi Csergő Bálint-féle leírás alapján a gályarabok szenvedéseit, valószínűsíti Jablonczi és lánya találkozását, és a következő tanúsító adattal zárja történeti szemléjét:

„Jablonczi is még életben levén azon emlék pénzt mint Sz.[ent] ereklyét hozván haza magokkal, melyet a Hollandiai kormány e czélra veretett. E pénz ezüstből van, egyik oldalán van Ruiter admiral hajója; a másik oldalon egy sziklához lelánczozott bárány melyet a genius felszabadít; mind kettő körül irattal; – melyből egy példány a Foktűi családnál Szoboszlón most is látható. – Foktűi János vette el Jablonczi leányát. – Ez emlék-pénzt magam láttam, de semmi áron meg nem kapható.”¹⁰

Ezek szerint tehát az eddig idézett forrásaim egyöntetűen egy olyan érméről szólnak, amely Otrókocsin keresztül került be a látószögbe, s ez a

⁸ Ld. Harsányi Móricz István levele Johann Heinrich Heideggernek (Zürich), Rimaszombat, 1688. augusztus 30. – Zentralbibliothek Zürich, Mss. D. 181. Nr. 196.

⁹ A levél a Magyar Nemzeti Galéria kéziratárában található (ltsz. 1919/1925), idézi: CSERNITZKY MÁRIA: „Jablonczi Pethes János búcsúja”. Még egyszer Kiss Bálint leghíresebb képéről. In: Művészettörténeti tanulmányok Sinkó Katalin köszöntésére. Szerk.: Király Erzsébet – Jávora Anna. Bp., 2002. (A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve, 1997–2001.) 149. p.

¹⁰ Uo.

levél tud egy másik emlékéremről, mely Jablonczai családjában öröklődött. Lehet, hogy több fajta pénzérme is forgalomban volt a gályarabok kapcsán? Az bizonyos, hogy az elsőből készítettek többféle érmét, előlapján a csatában résztvevő holland tengernagyok, így nemcsak Ruyter, de Tromp admirális és Evertsen altengernagy képével, hátlapján az ismertetett győzelmi verssel.¹¹ Ezekon a véseteken látni Néreidákat (egy sellőt és egy hablegényt), amint tengeri koronát tartanak a hős feje fölé, de bárányos ábrázolást nem találtam. Azon az 1676-os érmén, amit Ruyter temetésére is kiállítottak, sem található más ide illő ábrázolás.¹² Emellett Foktói János hagyatéka sem ismert. Hacsak el nem mosódott annyira az admirális arcképe, hogy ezt a szimbólumot belemagyarázzák, azt kell feltenni, hogy volt egy másik emlékérmé is.

Kinek mit jelentett tehát ez az emlékérmé? Ruyter számára a legnagyobb győzelméhez kapcsolódott, ami hírnevet szerzett neki. Ha ezzel ajándékozta meg a megszabadítottakat, az azt is üzenhette volna, az a hős hajóskapitány tette ezt, aki már az angol hajókat is elsüllyesztette (a pénz felirata szerint). Ez azonban – ismerve a puritán szemléletű és kegyes hívő admirálist – kevésbé valószínű. A megszabadításkor elhangzott, a korabeli történetíróknál (G. Brandt, Kocsi Csergő Bálint, B. Bekker) és levelekben (Ruyter, N. Zaff) szereplő jól ismert helyzetleírás és Ruyter mondata („ennél fényesebb diadalt soha nem arattam”) viszont egy másik értelmezési utat kínál: a saját legnagyobb győzelmét ajánlja fel az Istennek ezekért a rabokért, az ő megmentésükért.¹³ A csata emlékérmé is azt hivatott sugallni, hogy ott és akkor is az Isten kezében való eszközként tekintett magára és tettére az admirális.

Mit jelentett ez a raboknak? A gályarabok – feltesszük, hogy jó protestánsként – nem ereklyeként tekintettek a pénzérmére, hanem mint emlékeztető tárgyat tartották és örökítették tovább családjaikban: erre utal Jablonczai esete, amikor 80 évvel a történetek után az unokája mint debreceni diák kapta és őrizte azt, sőt még a 19. század közepén is a család féltve őrzött kincse volt. Otrókocsi esete különösebb: egy lányáról tudunk és még protestáns papként a válásáról. Katolikus tanárként megküldte az írásait patrónusainak, barátainak és a régi iskoláinak is. Akár így is kerülhetett az egykori emlékeztető pénzérme vissza a családba, minthogy 1694 után az „eltévedett juh” már erre nem tarthatott igényt. A tárgyak szimbólumértékét értette és ennek megfelelően írta le Rosius á Porta, a későbbi svájci lelkész is. Az a megye (Graubünden), ahonnan ő is származott és a város (Chur), ahol majd dolgozott, fogadta Svájcban elsőként a gályarabokat. Innen származott a zürichi teológiát és padovai orvosit végzett Niccolo Zaff is, aki a kiszabadítás legnagyobb mozgatója volt. A svájci diák pataki fogadója pedig az az ifj. Csécsi János (1689–1769) pataki professzor volt, akinek már az apja is az elűzött pataki Collegium egyszemélyes professzoraként dolgozott. Ő adta Rosius á Porta kezébe a Lampe–Ember Pál-féle

¹¹ LOON, 1732. II. 527–530. p.

¹² LOON, 1732. III. 176. p.

¹³ PUSZTAI GÁBOR: Michiel Adriaenszoon de Ruyter a holland nemzeti hős. In: Michiel de Ruyter és Magyarország. Szerk.: Bitskey István – Pusztai Gábor. Debrecen, 2008. 112–116. p.; BITSKEY ISTVÁN: De Ruyter admirális és a magyar irodalom. In: Uo. 210–215. p.

egyháztörténetet és mesélt az őseik mártíriumáról, s ez – a diák jegyzetei alapján – igen meghatotta őt.¹⁴ És az ifjabb Csécsi volt az is, aki a magyar protestáns diákok svájci egyetemi ösztöndíjait még 1715 körül kijárta a patakiaknak.¹⁵ A Tóth Ferenc-féle leírás (1808) viszont azt sejteti, hogy a pápai teológiai tanár már nem ezt a kontextust jelenítette meg, és a szentesi lelkésznek, Kiss Bálintnak a festő fia sem jelenített meg mást a lelkész-ősök szenvedésében, mint a nemzeti sors szimbólumát. A pápai tanár viszont még láthatta a fent említett pénzérmét, melyet ma már csak külföldi múzeumi ritkaságként tekinthetünk meg: egy hungaricaként is számon tartható „kvázi protestáns ereklyeként”.

(Csorba Dávid)

¹⁴ ROSIUS À PORTA. 27. p.

¹⁵ DIENES DÉNES: Ifj. Csécsi János – egy különös korszak a kollégium történetében. In: Dienes Dénes – Ugrai János: A Sárospataki Református Kollégium története. Sárospatak, 2013. 57. p.

Ein neulich aufgefundenes Büchlein aus der Privathücherei von Johannes/ János Csécsi Sr. Ein kleines Exempel aus der großen Geschichte der *Peregrinatio librorum*¹

Id. Csécsi János 17. századi pataki professzor magánkönyvtárának egy kötetét bukkant fel nemrég, 2014-ben egy aukción, amit egy amszterdami egyetemi könyvtár vásárolt meg. A Souterius *Pharmacuma* (Leiden, 1623) ez esetben két okból is különleges: a bejegyzések és a könyv utazásának története miatt. Csécsi 1673-ban Kassán vásárolta meg, amikor a menekült kollégium tanáraként ott dolgozott, és – amint a naplója alapján tudjuk – ekkor betegeskedett, és lelki támaszt talált a könyvecskében. A hollandiai kiadású orvosi kötet következő tulajdonosai is a Bodrog-parti Athénhez köthetőek: Gönczi János (1704), Liskai Sámuel (1715), Tordai Ferenc, Bende János (1735). Ezután jutott a kis 8-rét méretű kiadvány Németországon át valamikor ismét Hollandiába. Az odaútról a kötet supralibrosa tájékoztat: a „PNSZ 1642” rövidítések mögött ismét csak egy pataki diák, mégpedig Szerencsi N. Péter áll, aki 1636-ban lett pataki tógátus, 1640 és 1642 közt tanult Franekerben és Leidenben, majd 1664-ben látjuk viszont ismét Patakon. (A Szerk.)

Wie bekannt, haben die Studenten aus Ungarn/ Siebenbürgen damals in der frühen Neuzeit – während ihrer *Peregrinatio academica* in die nördlichen Niederlande – nach Abschluss ihrer Studien eine fast unzählige Anzahl Bücher aus den Niederlanden mitgenommen nach Hause – ja so viele, dass man dieser große Auszug von Büchern ohne weiteres als eine *Peregrinatio librorum* bezeichnen kann.²

In diesem Aufsatz beschreiben wir kurz den Fall, wie ein in den Niederlanden gedrucktes Büchlein zuerst nach Ungarn (Sárospatak, Kassa) auswanderte, d.h. von einem ungarischen Studenten dorthin mitgenommen wurde, aber vor kurzem (im Juni 2014) letztendlich wieder zurückkehrte, und zwar nach Amsterdam, als es dort von der Bibliothek der Vrije Universiteit Amsterdam (Abteilung Sondersammlungen) angekauft worden war. Der Ankauf geschah beim Antiquariat Den Hertog Bolland (P.O.B. 150, 3990 DD Houten, die Niederlande), das das seltene

¹ Gerne danken wir an dieser Stelle Herrn Dr. Péter Eredics (Rijswijk) für seine gründliche Korrektur des ganzen deutschen Textes.

² Siehe dazu: POSTMA, FERENC: *Peregrinatio librorum*. – Der große Auszug von Büchern aus den Niederlanden nach Ungarn und Siebenbürgen seit der Gründung der nordniederländischen Universitäten. In: *Studiosorum et librorum peregrinatio*. – Hungarian-Dutch Cultural Relations in the 17th and 18th Century. Hrsg.: Hollander, August den – Monok, István – Postma, Ferenc. Amsterdam–Budapest, 2006. S. 15–18.; POSTMA, FERENC: Michaël Nánási (1662–1709) und sein Geschenk an den Siebenbürger Fürsten Michaël Apafi II. – Anmerkungen zur *Peregrinatio* eines lateinischen Psalmenbüchleins. In: *Studiosorum et librorum peregrinatio*. – Hungarian-Dutch Cultural Relations in the 17th and 18th Century. Hrsg.: Hollander, August den – Monok, István – Postma, Ferenc. Amsterdam–Budapest, 2006. S. 19–22.

Büchlein kurz zuvor in seinem 7. Katalog ("Rare Books") angeboten hatte – man siehe dazu die Nummer 14:³

SOUTERIUS, Daniel (1571–1634). *Cur bonis male sit, sive **Pharmacum** afflicti animi. Ex Sacra Scriptura, & sacris profanisque auctoribus. Christianis omnibus, ac fidis ecclesiarum pastoribus necessarium.* Leiden, Andries Clouck [colophon: printed by Pieter Muller, 1622], 1623. 8vo. (16), 319, (23), (10) pp.

Zwar ist hierbei bemerkt worden, dass es in diesem Exemplar viele handschriftliche, teilweise sogar datierte Possessoren-Eintragungen gibt, die Namen an sich wurden nicht weiter ausgewertet. Und so war die Über-raschung desto größer, als wir feststellen konnten, dass es sich hierbei ausschließlich um frühere Besitzer aus (dem historischen) Ungarn handelte. Vor allem die erste – und älteste – Eintragung war und ist uns besonders wichtig, weil sie aus der Feder stammt von Johannes Csécsi Sr. [Csécsi János id.: Abaújszakály, 1650 – Sárospatak, 1708], einem der bekanntesten Sárospataker Professoren:⁴

Ex Libris Johannis Csécsi de Szakaly.
Comparatus Cassoviae .:(/):.
A[nn]o M.DC.LXXIII.

Csécsi hatte also, wie er selber – vorne – auf der Innenkante des Bucheinbandes schreibt, das Büchlein im Jahre 1673 in Kassa gekauft, d.h. noch in der Zeit, als er dort an der Schule als Lehrer unterrichtete. Dass er seinen Namen ganz nett, sogar zierlich eingetragen hat, macht sofort klar, wie stolz er auf seine Neuerwerbung gewesen ist. Ohne Zweifel hat er das Büchlein auch mitgebracht nach Sárospatak, wo wir ihn im nachfolgenden Jahr – im April 1674 – finden, als *Praeceptor* am örtlichen Reformierten *Collegium*.⁵ Dort, an der *Illustris Schola Sárospatakiensis*, sollte er – nach seiner *Peregrinatio academica* in die Niederlande (1682–1685: Utrecht, Leiden, Franeker)⁶ – im Jahre 1686 eine Professur antreten, und – es sei denn an mehreren Orten – noch bis zu seinem Lebensende (1708) als ein *Lumen sapientiae* tätig bleiben.

Auch die folgenden Besitzer des Büchleins stammen alle aus dem Umfeld von Sárospatak.⁷ Bereits im Jahre 1704, d.h. noch vor dem Tod von Csécsi, wurde es Eigentum von Johannes Gönczi/ Gönczy [Gönczi János] (Fliegendes Vorsatzblatt *recto* und Titelblatt), und zwar in "S.P.", d.h. in

³ Siehe dazu: Den Hertog Bolland. Rare Books.

Online: www.denhertogbolland.com/uploads/catalogue_7.pdf – 2016. June.

⁴ Siehe über Csécsi Sr.: Régi magyarországi szerzők. Hrsg.: Wix, Györgyné – P. Vásárhelyi, Judit. Band I: A kezdetektől 1700-ig. Budapest, 2007. Band I., und vor allem: DIENES, DÉNES – UGRAI, JÁNOS: History of the Reformed Church College in Sárospatak. Sárospatak, 2013. S. 48–52.

⁵ Siehe dazu: A Sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777. Hrsg.: Hörcsik, Richárd. Sárospatak, 1998. (uzw.: HÖRCSIK, 1998.) S. 118.

⁶ Siehe dazu: ZOVÁNYI, JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Hrsg.: Ladányi, Sándor. Budapest, 1977. (3. jav. kiad.)

⁷ Diese Namen findet man alle in: HÖRCSIK, 1998.

Sárospatak. Danach, im April 1715, wurde Samuel Liskai [Liskai Sámuel] der Besitzer. Auch dessen Eintragung (Titelblatt) bestätigt, dass er das Büchlein in Sárospatak erworben bzw. gekauft hatte:

Ex Libris Samuelis Liskai. Comp[ara]tus
S. Patakini 1715. Diebus Aprilis.

Nach Liskai kam es – möglicherweise, weil es dabei keine Jahresangabe gibt – in den Besitz von Franciscus Tordai [Tordai Ferenc] (Innenkante des Bucheinbands, vorne), und nachher, im Jahre 1735, von Joh[annes] Bende [Bende János] (Titelblatt). Als letzter hat ein gewisser Johannes Czeglédi [Czeglédi János] seinen Namen eingetragen (Fliegendes Vorsatzblatt *recto*), leider auch diesmal ohne Angabe des Datums. Damit ist die Reihe von ungarischen *Possessores* – soweit – komplett. Später verliert sich ja jede Spur, bis das Büchlein vor einigen Jahren wieder auftauchte, und – über Deutschland⁸ – letztens seinen Weg fand nach Amsterdam.⁹

Was Souterius' *Pharmacum* anbelangt, zweifellos ist es für Csécsi zugleich ein Buch voller Vertröstung gewesen, weil er – wie uns die ungarischen Quellen melden¹⁰ – gerade im Jahre 1673 von einer schweren Krankheit getroffen wurde. Möglicherweise hat er es sogar mitgenommen nach Siebenbürgen, als das Sárospataker Reformiertes *Collegium* – dazu von den Jesuiten gezwungen – nachher eine Zeitlang dahin auswanderte (Gyulafehérvár, Marosvásárhely): *Hominis vita sub sole nil nisi labor, crux et afflictio est*. Gerade diese Gegebenheit war damals der Grund dafür gewesen, dass Daniel Souterius – als reformierter Pfarrer in Haarlem¹¹ – sein Trostbüchlein geschrieben hatte,¹² als ein notwendiges und wirksames

⁸ Freundliche Mitteilung von Herrn J. Nootenboom, Antiquariat Den Hertog Bolland, Houten.

⁹ UB Vrije Universiteit Amsterdam. Die Buchsignatur lautet: XI.09377. – Gerne danke ich an dieser Stelle meinen Kolleginnen (UBVU) Sandra van Daalen und Willemien van Dijk für ihre hilfsbereite Unterstützung.

¹⁰ Siehe dazu z.B.: SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. Bände I–XIV. Budapest, 1891–1914. (Reprint: Budapest, 1980–1981.)

¹¹ Siehe dazu: Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816. Hrsg.: Lieburg, F.A. van. Band I: Predikanten; Band II: Gemeenten. Dordrecht, 1996. – Souterius (Var.: Zouterius, de Souter, de Zouter) hatte in Leiden studiert (Imm.: 04.05.1592), wo er u.a. bei Franciscus Junius und Franciscus Gomarus *in theologicis* disputierte, bzw. „De fide“ (1594) und „De Sacrae Scripturae perspicuitate“ (1596), vgl. dazu: Typographia Batava, 1541–1600. Band I: A–Z; Band II: Overheidspublicaties. Hrsg.: Valkema Blouw, P. – Schuytplot, A.C. Nieuwkoop, 1998. 5762–5763. – Im Jahre 1600 wurde er Pfarrer in Hillegom, 1606 in Kampen, und im November 1615 in Haarlem, wo er im Dezember 1634 verstarb.

¹² Das Büchlein erschien zuerst im Laufe des Jahres 1622 (Lugduni Batavorum, ex officina Andreae Clouquii). Ein Exemplar befindet sich in der UB Universiteit van Amsterdam. Die Buchsignatur lautet: OK 62-6371 (Herrn Klaas van der Hoek möchte ich an dieser Stelle gerne für diese Informationen danken). – Es gibt darin drei Teile: 1. Afflictionum causae e fonte S. Scripturae petitae. 2. Afflictionum causae e scriptis S. Patrum allatae. 3. Afflictionum causae e libris Philosophorum haustae. Auch

Heilmittel ("Pharmacum") gegen all das Böse, das ein Menschenkind hier auf Erden ("unter der Sonne", wie das Buch Prediger sagt) treffen kann.

Zuletzt bleibt noch die Frage übrig, wer vor Csécsi – d.h. vor 1673 – der Besitzer dieses Büchleins gewesen sein könnte, oder konkreter, wer das Büchlein damals nach Ungarn mitgebracht haben könnte. Zur Beantwortung dieser Frage bieten uns die drei eingravierten, vergoldeten Buchstaben – **P N SZ** – und die Jahreszahl – **1642** – auf der Vorderkante des pergamenten Bucheinbands einen glücklichen Hinweis. Hinter diesen Buchstaben steckt – so vermuten wir – der ungarische Student Petrus N. Szerencsi [Szerencsi N. Péter], der das Studium damals in Debrecen angefangen hatte, aber Anfang Dezember 1636 seine Ausbildung fortsetzte am Reformierten *Collegium* in Sárospatak,¹³ und sich später – gerade in den Jahren 1640–1642 – als *Peregrinus* aufhielt in den Niederlanden (Franeker, Leiden).¹⁴ Ganz klar hat er das Büchlein dort irgendwo (in Leiden?) im Jahre 1642 gekauft bzw. erworben, und es nachher nach Hause mitgenommen. Wohin aber genau wissen wir leider nicht, weil uns was Szerencsi anbelangt – bis 1664 (!) – weitere Daten fehlen. Im Jahre 1664 jedoch wurde er als reformierter Pfarrer berufen in Sárospatak, wo er bis 1666 tätig blieb.¹⁵ Möglicherweise ist er kurz darauf verstorben.¹⁶ Es

enthält es: *Lacrymae Danielis Souterii, decumbentis, [o]b gravissimam pedis dexteri laesionem, in lecto, fusae*. Man könnte also vermuten, dass seine eigene schwere Verletzung, bzw. Erkrankung, letztthin der aktuelle Grund dafür gewesen ist, dass Souterius sein *Pharmacum* geschrieben hat.

¹³ Siehe dazu: HÖRCSIK, 1998. S. 66, und gleichfalls: Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918. // Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten, 1595–1918. Hrsg.: Bozzay, Réka – Ladányi, Sándor. Budapest, 2007. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15.)

¹⁴ Siehe dazu: Album Studiosorum Academiae Franekerensis, 1585–1811; 1816–1844. Hrsg.: S.J. Fockema Andreae – Meijer, Th.J. Band I: *Naamlijst der studenten*. Franeker [1968]. Nr. 3713 (Imm.: 19.07.1640): Petrus Zerendzi, Ungarus, und gleichfalls: Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae, 1575–1875. – *Accedunt nomina Curatorum et Professorum per eadem secula*. Hrsg.: Rieu, G. du. Hagae Comitum, 1875. Sp. 331 (Imm.: 06.05.1642): Petrus Serintius, Hungarus. 30, T. – Während seiner *Peregrinatio* besuchte er auch England (Cambridge, London), siehe dazu: GÖMÖRI, GYÖRGY: Egy magyar peregrinus könyvkérő levele William Sancroft-hoz. In: *Magyar Könyvszemle* [Budapest], CXIX/2 (2003), S. 218–222.; bzw. Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken, 1526–1789. // Hungarian students in England and Scotland, 1526–1789. Ed.: Gömöri, György. Budapest, 2005. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 14.) (uzw.: GÖMÖRI, 2005.) S. 51. – In Franeker disputierte er – „De sacramentis in genere“ – sub Nicolaus Vedelius (1640), als Student dessen „Collegium Hungaricum“, siehe dazu: Auditorium Academiae Franekerensis. – Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker, 1585–1843. Hrsg.: Postma, F. – Sluis, J. van. Leeuwarden/ Ljouwert, 1995. (Minsken en Boeken, 23.) S. 123–125; 51/1640.9 (*Disputatio XXXVIII*), und gleichfalls: POSTMA, FERENC: De Hongaren en het onderwijs aan de Friese universiteit te Franeker. In: *Acta Neerlandica. – Bijdragen tot de Neerlandistiek* [Debrecen], X (2015), S. 33–80., S. 36 bzw. S. 57–60.

¹⁵ Gerne danke ich an dieser Stelle Herrn Dr. Ferenc Fodor, der mir eine Liste von Sárospataker Pfarrern – verfasst von Dr. Lajos Szabó – zuschickte (A sárospataki református egyházközség lelkipásztorai). – Auch bedanke ich mich bei Herrn Dr.

würde wenigstens erklären, warum Csécsi einige Jahre später Souterius' *Pharmacum* in Kassa kaufen konnte.

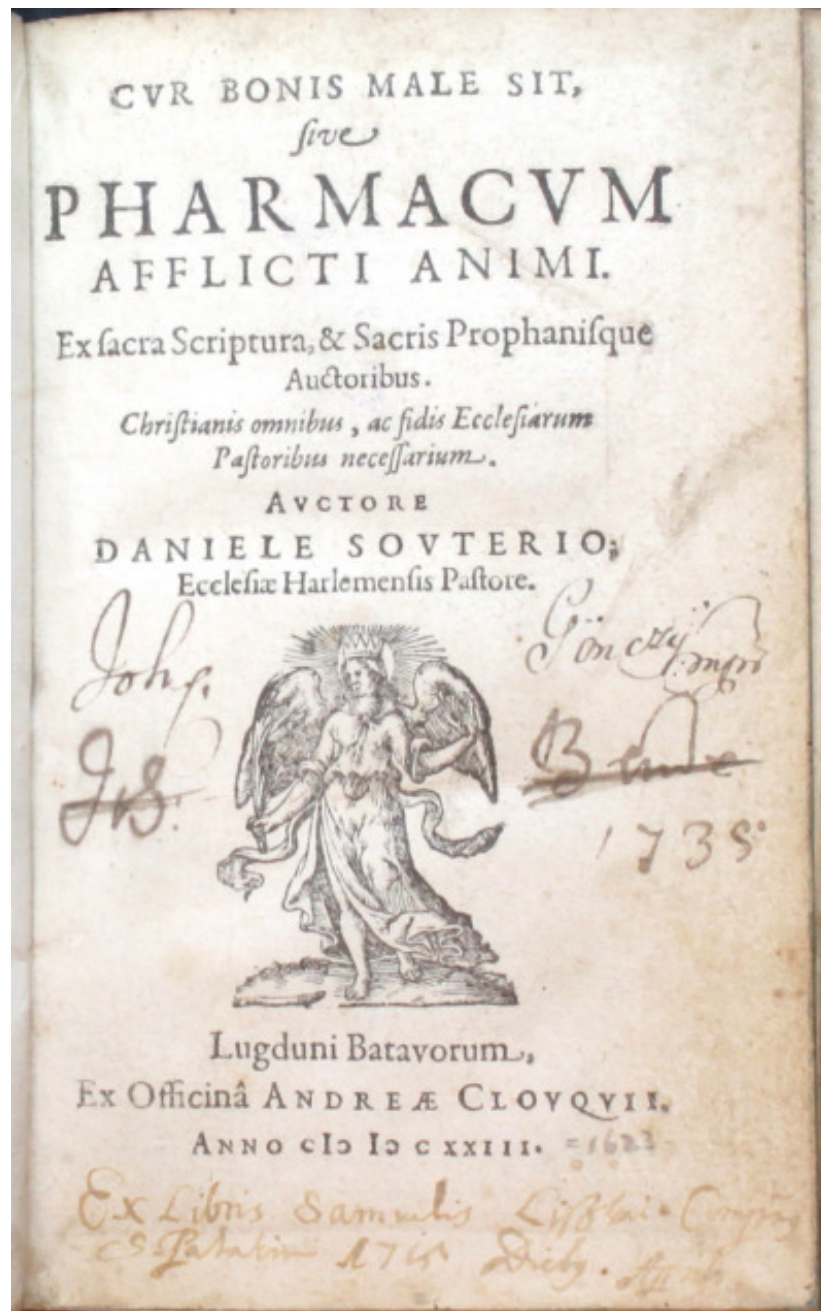
(*Ferenc Postma*)

Áron Kovács, für seine ständige Hilfe bei meinen Forschungen in der historischen Bibliothek des Sárospataker *Collegium*.

¹⁶ Dieser Meinung ist György Gömöri, siehe dazu: GÖMÖRI, 2005. S. 51.

ILLUSTRATIONEN

Das Titelblatt des Bandes

Die Innenkante des Bucheinbandes

Tusor Péter Pázmány, a jezsuita érsek. Kinevezésének története, 1615–1616 (Mikropolitikai tanulmány) című könyvének bemutatója.
Budapest, 2016. február 8.¹

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karán Erdő Péter bíboros részvételével került sor az MTA-PPKE 'Lendület' Egyháztörténeti Kutatócsoport vezetője, Tusor Péter legújabb kötetének bemutatójára. A *Pázmány, a jezsuita érsek. Kinevezésének története, 1615–1616 (Mikropolitikai tanulmány)* címmel írt monográfia megjelenésének apropójául az szolgál, hogy Pázmány 400 éve ezen a napon kérte a jezsuita rend generálisát, hogy bocsássa el a rendből. Így felgyorsult a folyamat, hogy „szürke eminenciásból” – pontosabban, ahogy a szerző maga fogalmaz „fekete eminenciásból” – Magyarország primása lett. A kötet alapját Tusor Péter 2013-ban 100%-os, summa cum laude eredménnyel megvédett akadémiai doktori értekezése adta, ennek némileg átdolgozott változatának kiadására került sor a *Collectanea Vaticana Hungariae* sorozat első sorosában. A bemutatására szerveződött szakmai bizottságban is méltán kaptak helyet a mű akkori bírálói; Török József, a PPKE HTK egyetemi tanára, aki a rendezvényt moderálta és Erdő Péter bíboros, Esztergom-budapesti érsek, aki a megnyitó beszédet mondta. A kötetet a Pázmány kutatás jeles személyisége, BITSKEY ISTVÁN akadémikus és az Esztergomi Hittudományi Főiskola oktatója, TÖRÖK CSABA teológus méltatta.

A szép számban összegyűlt érdeklődőket TÖRÖK JÓZSEF köszöntötte, aki a mű megszületésének hátterét és a könyvbemutató dátumának apropóját ismertette, kiemelve, hogy a könyv az akadémiai doktori bírálatokat is figyelembe véve készült. Ezt követően Erdő Péter szólt röviden a kötet-ről, hangsúlyozva, hogy rendkívül érdekes olvasmány, melynek olvasása során az ember óhatatlanul hatása alá kerül annak a kornak, amelyben Pázmány Péter élt. E politikai és emberi intrikákkal teli időszakban derekasan helyt állt a jezsuita szerzetes, szomaszka novíciusjelölt, majd primás. Erdő azt is hozzátette, hogy a könyv nem csak a katolikus egyháztörténeti kutatás számára, hanem valamennyi érdeklődő számára haszonnal forgatható.

Bitskey István ismertetőjében rámutatott, hogy a sokszínű politikus, író és főpap, Pázmány Péter pályafutásának ismerete nélkül a 17. század politikai, művelődési, egyházi viszonyairól, a magyarság nyelvéről, irodalmáról, mentalitásáról nem lehet képet alkotni. E sokszínű egyéniség primási kinevezését vizsgálta Tusor Péter újszerű, mikropolitikai megközelítésben. Imponáló kutatói teljesítmény, hogy a szerző húsz levéltár közel hatvan fondját használta fel, ráadásul függelékben harminchárom, a primási kinevezés hátterének megfejtéséhez leginkább kapcsolódó, túlnyomó többségében kiadatlan dokumentumot teljes terjedelemben közreadott. Bitskey először Tusor kutatói pályája ívén helyezte el a monográfiát, majd a főbb megállapításait ismertette. A monográfia megjelenését jó néhány előtanulmány előzte meg: a szerző a közelmúltban számos olyan új levéltári anyagot tárt fel és tett közzé, amely több vonatkozásban is frissítette, kiegészítette, illetve korrigálta a kora újkori, különösen a 17. századi egy-

¹ Készült az MTA-PPKE 'Lendület' Egyháztörténeti Kutatócsoport keretében.

ház-, művelődés- és politikatörténeti ismereteket. Az eredmények számbavétele során Bitskey kronológiai rendben haladt – Forgách 1615. október 16-ai halálától az érseki szék szeptember 28-ai királyi, majd november 28-ai pápai betöltéséig, s a következő év március 12-én Pázmány püspökké szenteléséig – a könyv szerkezete által sugalmazott élettörténeti fordulópontok és fontosabb megállapítások mentén.

A főbb novumok között megemlíttette, a szerző hívta fel rá a figyelmet, hogy Pázmány Forgách érseknek nem pusztán a titkára, hanem lelki vezetője, gyóntatója is volt. Befolyása tehát a magyar egyház irányítására meghatározóbb volt, mint korábban sejteni lehetett. S ennek köszönhetően a forgách-i konfrontatív politika helyett a belső katolikus felekezetiépítés fokozatosan előtérbe kerülhetett. Szintén új megállapítása, hogy Pázmány érseki kinevezésének egyik legfőbb támogatója a magyar katolikus rendek részéről Hethesi Pethe László királyi tanácsos, a magyar kamara elnöke, Tolna vármegye főispánja volt. Partinger Gáspár kamarai tanácsos pusztán az ő nevében járt el az érseki kinevezés ügyében. A Status Catholicus álláspontja találkozott a császári Titkos Tanács elnökének, Melchior Klesnek a véleményével. Ugyanakkor még le kellett küzdeni azt a közjogi akadályt, hogy az 1608. évi 8. törvénycikkely rendelkezése szerint a jezsuiták Magyarországon javadalommal nem bírhattak. Ezt hidalta át a megoldás, hogy V. Pál pápa 1615. november 14-ei brevéjében engedélyezte Pázmány átlépését egy másik rendbe, párhuzamosan mentesítve jezsuita előjárói joghatósága alól. Placido de Mara kapcsolatai vezettek a szomaszka rendhez, melybe átlépési engedélyt kapott. A novíciusjelöltnek a novíciusi fogadalmat hat hónapon belül a nuncius kezébe kellett volna letennie, viszont erre nem került sor, mert de Mara nuncius Padova környéki fürdőkhöz utazott kúráltni magát. Tehát Pázmány erre a pár hónapra nem volt jezsuita, így sor kerülhetett turóci préposti, majd érseki kinevezésére. De facto a szomaszka fogadalomtételre kijelölt határidő lejártával, a jezsuita fogadalmat maradt érvényben. Ezért teljes joggal adhatta a szerző a Pázmány, a jezsuita érsek címet a könyvének.

A turóci préposti kinevezéshez kapcsolódik Tusor másik jelentős megállapítása, hogy a Pannonhalmán őrzött, fehér mozzettát viselő Pázmány portré nem szomaszka öltözékben, hanem a premontrei prépostok jellegzetes viseletében ábrázolja a későbbi főpapot. Felső-Magyarországot ebben az öltözékben végigvizitálva jelezte, hogy nem jezsuita többé, ami jól beleillett politikai pályája előkészítésébe. A szerző alapos szövegkritikai vizsgálódásával feltárta az 1616 elején Pázmányt a detrekői várúrnővel, Bakith Margittal folytatott viszonyról vádoló levelek szerzőjének személyét, a vádaskodások indítékait, illetve hatását is. Pázmány irodalmi munkássága kapcsán úgy vélte, hogy az érseki kinevezés után az író tollat pásztorbotra cserélte. Azonban Bitskey ehhez hozzátette, hogy bár logikus a megállapítás, hogy az egyházkormányzati feladatok lefoglalták energiái jó részét, de szerinte egyik kezében a tollat, másikkban a pásztorbotot tartotta. Tehát erről a kérdésről termékeny eszmecsere alakulhat ki.

Bitskey az eredmények részletező számbavétele mellett kiemelte azt is, hogy a monográfus személyében a legkiválóbb kutatói kvalitások egyesültek: alapos nemzetközi szakirodalmi tájékozottság, invenciózus mentalitás, problémaérzékenység, kiváló filológiai, textológiai, latin nyelvi ismeretek, valamint a szentszéki hivatalok és a diplomácia történetének beható ismeret.

rete. A könyv interdiszciplináris karakterét mutatja, hogy nem csak az egyháztörténetet, hanem a diplomácia-, politika-, és jogtörténetet, sőt a művészettörténetet is új eredményekkel gazdagította. A téma további kutatási lehetőségét kínálja a gondos, alapos jegyzetelés, viszont joggal merülhet fel a kérdés, hogy egyáltalán ki lehet-e érdemileg egészíteni ezt az önmagában kerek egészet alkotó munkát.

A kötet másik méltatója, Török Csaba Tusor történetírói módszerét, mikropolitikai megközelítését dicsérte, amellyel a történeti kérdéseket úgy dolgozta fel, hogy kilépett a klasszikus sémákból. A nagy politikai történetek mögött ugyanis kibontakozik egy mikrotörténelem, amiben a személyes kapcsolatok és határvonalak olykor nagy jelentőségre tesznek szert. Meggyőződése, hogy a mikroszint determinálja a makroszint alatti változásokat, és a történeti események akkor érthetőek, ha azok személyes viszonyaiban vizsgáljuk őket. Míg korábban Pázmány egyéni karaktere kimaradt a kutatásokból, most erre is rálátást kaptunk: a szerző nem pusztán, mint államférfit, író vagy politikust mutatja be, hanem mint papot, szerzetest, püspököt, akinek teológusi pályája közéleti fordulatot vett. Török – kapcsolódva az előtte szólóhoz – megállapította, hogy a kutatás szerinte még ebbe az irányba lenne bővíthető, például annak vizsgálatával, hogyan élte meg a szerzetes és környezete ezt az átalakulást.

Török véleménye szerint külön értéke a források feltárásának, hogy rálátást kapunk arra, hogy már Forgách életében elindul Pázmánynak az az útkeresése, amely a Jézus Társaságtól – későbbiekben csak ideiglenes – „eltávolodást” előkészíti, halálával és az örökösödés kérdésével felgyorsul. Ebből is kitetszik, hogy nem egy közvetlen örökösödési harcban indul meg ez a változás. 1615 decemberére pedig már az összes érdekelt fél – a Status Catholicus képviselője Pethe László, Placido de Mara nuncius, a császári udvar több képviselője, sőt, maga V. Pál pápa is – felveti Pázmány Péter érseki kinevezésének lehetőségét. A könyv szerzője jól rávilágít arra, hogy amikor szinte mindenki mellette van, miért kelt pont a jezsuita rendben ellenérzést ez a terv: a háttérben patrónusa, Klesl által képviselt politikai irány helytelenítése állhatott. Pázmány érseki kinevezésének késlekedésében, akárcsak Bitskey, Török is kiemelte a szerző által vázolt egyik kulcsfontosságú momentumot, az 1608. évi 8. törvénycikkely rendelkezését.

Számára a legérdekesebb része a könyvnek az volt, ahogyan a szerző a II. Mátyás utódlása körül kialakult politikai csatározásokba behelyezi Pázmány alakját, aki zseniális diplomáciai érzékével el tudta érni, hogy a magyarországi protestáns rendek is elfogadják Ferdinándot és ő maga se kerüljön szembe Kleslrel. A kötetben megelevenednek a kor és a kor szereplői is, akik között Pázmány az érseki székbe emelkedett, ahol nem egyszerűen, mint Klesl kliense működött, hanem teológiai jártassága mellett saját politikai zsenije is megmutatkozott.

A könyvbemutatón a Pázmány Péter teológiai munkásságát kutató Szabó Ferenc S.I. is felszólalt, a Pázmány kutatásokba bekapcsolódásra, azok folytatására – a *Theologia Scolastica* kézirat kritikai kiadásának előkészítésére – bízta a fiatalságot.

Végül Tusor Péter reflektált az elmondottakra, kiemelve, hogy 2011-től OTKA, majd 2012-től a Magyar Tudományos Akadémia 'Lendület' programjának támogatásával kerülhetett sor a *Collectanea Vaticana Hungariae* több kötetének kiadására, az alapul szolgáló vizsgálatok elvég-

zésére. Reményét fejezte ki arra vonatkozóan is, hogy az egyháztörténeti kutatások tudományos utánpótlását biztosító egyháztörténeti modul 2014-es megszűnése a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán pusztán átmeneti jelenség volt, és a kutatásokat az egyetem újra támogatni fogja. A kiadásra került könyv az MTA egyik munkatársát, Varga Ildikót is megihlette, aki elkészítette Pázmány Péter első gobelin portréját, amely keretbe foglalva a pódium elegáns bíborvörös háttére előtt tette vizuálisan megfoghatóvá a tudós érsek személyét.

(ism.: *Tóth Krisztina*)

Emlékiratok, naplók és magánlevelezések mint az egyháztörténet-írás forrásai.
Egyháztörténészek 3. Országos Találkozója
Murga, 2016. június 8–9.

Az „Egyháztörténészek Országos Találkozója” elnevezésű rendezvényt a korábbi két alkalommal városi körülmények között tartották (2014-ben Pécsen, 2015-ben Nyíregyházán), így talán sokakban felmerül a kérdés, hogyan is került a konferencia ebbe a 67 lelket számláló festői kis Tolnai megyei zsákfaluba. A választ a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont titkárságvezetőjének, tudományos főmunkatársának, az ismert egyháztörténésznek, Balogh Margitnak a személye jelenti, aki nem csak a konferencia szervezője, hanem egyben a település tiszteletbeli lakosa. A község neve a történelem iránt érdeklődőknek főleg onnan lehet ismerős, hogy 1886. december 26-án itt született Gömbös Gyula, a későbbi miniszterelnök, akinek a szülőháza a mai napig megtekinthető.

A konferencia helyszíne a Fő utcán található Művelődési Ház volt, de a kellemes időjárásra és a valóban szép számú érdeklődőre, illetve előadóra való tekintettel az 1941-ben épült Magyarok Nagyasszonya római katolikus templom melletti füves téren asztalokkal, padokkal, sörsátorral és kivetítővel is felszerelt szabadtéri helyszín is várta a résztvevőket, ahol lehetőség volt akár az előadás alatt, akár utána is megvitatni az elhangzottakat.

Ebben az évben *Emlékiratok, naplók és magánlevelezések mint az egyháztörténet-írás forrásai* címmel került sor a rendezvényre. A kétnapos konferencia három fő részre, azon belül pedig nyolc szekcióra bontva vizsgálta a témául szolgáló forrásokat. Az első nap legnagyobb részében az érdeklődők a naplókkal, emlékiratokkal foglalkozó előadásokat hallgathatták meg, majd a nap zárásaként, már késő délután, a magánlevelekről szóló előadásokra került sor, amelyek a második nap délelőttjén is folytatódtak. A második nap délután a konferencia címében nem szereplő, de a forráscsoportokat tekintve nagyon is fontos téma tárgyalása vette a kezdetét, amely a *Műfajok–módszerek* címet viselte. Végezetül az elmaradhatatlan könyvismertetések következtek, majd a zárszóra került sor.

A konferencia nyitányaként először BALOGH MARGIT főszerző szólt a résztvevőkhöz. Röviden bemutatta az első két konferencia helyszíneit, majd kifejtette, hogy nagyon örül annak, hogy különböző egyháztörténeti kutatócsoportok rendezik a konferenciákat, ezzel is segítve az egyháztörténészek közösségének erősödését. Végezetül felvázolta Murga rövid történetét. FELKL MÁRTON polgármester is köszöntötte az egybegyűlteket. Külön kiemelte, hogy milyen nagy megtiszteltetés a falu számára, hogy náluk gyűltek össze az egyháztörténészek. FODOR PÁL, mint a konferenciát rendező MTA BTK főigazgatója, is elmondta köszöntő beszédét. Kiemelte a konferencia címében szereplő forráscsoportok jelentőségét, amelyek azonban igen nagyfokú forráskritikát is igényelnek. Am ezzel együtt is fontos forrásai nem csak az egyháztörténetnek, hanem a történettudomány egyéb ágainak is. Végezetül pedig HEIDL GYÖRGY, a Pécsi Egyházmegye Keresztény Örökség Kutatóintézetének igazgatója adta át a résztvevőknek és a megjelenteknek Udvardy György pécsi megyéspüspök üdvözlését. A köszöntő azonban már átvezetett az első témához is, hiszen Heidl György Szent Ágoston *Vallomások* című munkáját, mint történeti előzményt hozta fel a

konferencián elhangzó előadásokkal kapcsolatban. A korai kereszténység fontos emlékeit jelentő ágostoni vallomások emlékiratként is vizsgálhatók – mutatott rá.

Az első előadó VÁRSZEGI ASZTRIK pannonhalmi főapát volt, aki Legányi Norbert főapát naplóján keresztül mutatta be a főapát küzdelmeit egy olyan korban, amikor az egyház és az egyházi ember politikailag nem kívánatos volt a hatalom számára, mindezt nagyon személyesen megírva. FÖLDVÁRYNÉ KISS RÉKA, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága elnöke előadásában egy helyi kötődésű református lelkész, Pap László naplóján keresztül mutatta be azokat az áldozatokat, amelyet az 1956-os megtorlások után hozott. A lelkész Murgára kerülve, családjától távol sem tört meg, hivatását folytatva példát szolgáltatott azon református lelkésztársai számára, akik szintén vidéki száműzetésbe kényszerültek 1956 után. A szekció harmadik előadását MOLNÁR SÁNDOR KÁROLY, a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye munkatársa tartotta. Az előző előadásoktól eltérően nem egy személy önéletírását mutatta be, hanem a 20. században nyomtatásban is megjelent református lelképásztori visszaemlékezéseket vette számba. Előadásából kirajzolódtak a naplókiadás nehézségei, függetlenül attól, hogy melyik korszakban is próbálkoztak vele. Ugyanakkor 2008 óta a református egyházkerületek tudományos gyűjteményei szisztematikus rendszerességgel adják közre az 1942 és 1944 között készült önéletrajzokat.

A második szekció nyitóelőadását TAMÁSI ZSOLT, a marosvásárhelyi Római Katolikus Teológiai Líceum igazgatója tartotta, aki egy konkrét esemény – az 1848. október 23-án, Preszáka határában történt tömegmészárlás – kapcsán mutatott rá, hogy milyen fontos szerepet játszik a különböző forrástípusok egymással való összehasonlítása. Jelen esetben a magyar áldozatok számának eltúlzása mögött egyéni indíték is meghúzódott. A Szegedi Tudományegyetem tanára, a Gál Ferenc Főiskola dékánja, ZAKAR PÉTER is az 1848/49-es forradalom időszakát vizsgálta. Az előadásban két ferences szerzetes feljegyzésein keresztül mutatta be Arad 1848 októberétől 1849 júliusáig tartó ostromát. A két ferences közül Sujánszky Euszták magyar érzelmű, liberális volt, aki magyar és latin nyelven írt, míg Feistritz Rajmond császárhoz hű, konzervatív értékrendet valló, naplóját németül író szerzetes volt. A két politikai világnézet kiütkezött a naplókban is, hiszen mindketten a másik felet vádolták kegyetlenkedések elkövetésével, ugyanakkor a ferences világnézet is tökéletesen átszűrődött a feljegyzéseken. Szintén közös volt bennük, szemben például az első világháborúval, hogy a háború helyett a békéért imádkoznak. A harmadik előadó RADA JÁNOS, a Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézetének tanársegédje volt, aki előadásában a Kuti Márton székesfehérvári pap naplójában kimutatható egyházképet és identitást mutatta be. A naplót Kuti folyamatosan vezette 1874 és 1909 között. Az egyháztól liberális beállítódása miatt elidegenedett pap belső vívódását mi sem mutatta jobban, mint az, hogy úgy érezte: semmilyen más hivatás esetén nem kellett volna ennyire megtagadnia önmagát és identitását. Előadásában rámutatott, hogy az önéletíró előszerepelt integrálta naplójába a korszakban megjelent antiklerikális röpiratok és sajtótermékek világnézetét, illetve kifejezéseit is. Kuti – egyre inkább eltávolodva kora egyháztól – magát inkább filozófusnak, mint papnak tartotta, aki inkább a deizmushoz állt közelebb. SCHWEININGER PÉTER, az

ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója előadásában Szár község lelképásztorának, Wencz János esperes-plébánosnak 1945 és 1952 közötti naplóját mutatta be. A napló a sváb község egyik legnehezebb, a kitelepítések és az államosítások időszakában íródott. Az előadó külön kiemelte ennek kapcsán, hogy Wencz milyen fontos szerepet játszott a község életében, hiszen a nehézségek elviseléséhez szükséges erőt adta a híveinek. Ugyancsak fontos szempont, hogy a magyar nyelven írt napló is jól mutatja a svábok kettős identitását.

A harmadik szekció már az ebéd után vette kezdetét. Az első előadó HENRI DE MONTETY francia kritikus, esszéista lett volna, aki azonban nem tudott eljönni a konferenciára. Delattre jezsuita naplóiról szóló előadását a szekció elnöke, a Budai Ciszterci Szent Imre Gimnázium kutatótanára, Gianone András foglalta össze. A jezsuita szerzetes 1926 és 1932 között több alkalommal járt Magyarországon, élményeit naplójában rögzítette, valamint élénk levelezésben állt a számára oly kedves magyar barátaival is. Az előadó három fő témát emelt ki a napló magyar vonatkozású részeiből. Egyrészt viharos kapcsolatát az egyházi hatóságokkal, amelyek Hitler hatalomra kerülése után eltiltották magyarországi látogatásaitól, másrészt a baráti beszélgetésekben és levelezésekben testet öltő információforrásait, továbbá Delattre atya erősen moralista érzélemvilágát. MIRÁK KATALIN, a Magyarországi Evangélikus Egyház Tényfeltáró Bizottsága történésze Kutas Kálmán evangélikus lelkész kihallgatásának történetét mutatta be a lelkész 1963–1964-ben írt feljegyzései alapján. A kéziratot a család és a barátok több évtizeden át őrizték. A napló az 1961-ben kezdődött, majd 1963 júniusában véget ért koncepciós eljárásról szól, amely során az állambiztonság egy, a protestánsok által szervezett államellenes összeesküvést rendezett meg, először titokban, majd nyíltan is lehallgatták, megfigyelték az érintetteket, köztük a Szombathelyen 1952 óta kényszernyugdíjban élő Kutast is. A lelkész 1952 után illegális fordításokból élt, „reakciónak” bélyegzett vallásos kiadványokat ültetett át magyar nyelvre. 1963 júniusában egy házkutatás után őrizetbe vették, három héten keresztül kihallgatták, végül rendőrhatalósági figyelmeztetést kapott, ügyét lezárták. A naplóban vallatását Jézusnak Festus júdeai helytartó előtti kihallgatásával hozta párhuzamba, ahol a helytartót a szombathelyi rendőrség és az evangélikus egyházi vezetők testesítették meg, önmaga pedig a szenvedő fél. A kihallgatás mellett a napló a korabeli egyház működési nehézségét, valamint az ellehetetlenítésére irányuló törekvéseket is híven adja vissza. KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD, a Veritas Történetkutató Intézet tudományos munkatársa Szalai Miklós nyugalmazott esperes és halimbai plébános 1975 és 1989 között írt naplóit elemezte. A forrás tulajdonképpen egy 1975-ből származó határidőnapló, amely 2015-ben került elő. A dokumentum felfogható olvasmánynaplóként, de a feljegyző lelki naplójaként is. Ezt jól mutatja, hogy a lapokon a nemzeti és az egyházi sorskérdések mellett megjelent a tudományok iránti érdeklődés, de saját maga lelki életének számos vonatkozása is. Kovács Kálmán Árpád örvendetesnek tartja, hogy Halimba község önkormányzata támogatja a napló bevezetéssel és jegyzetekkel ellátott kiadását is. BARANYAI BALÁZS, a PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola doktorandusz hallgatója Tanácsics Adorján premontrei kanonok feljegyzéseiről tartott előadást, különös tekintettel a naplóra, mint történeti forrásra. A 24 évet felölelő, eredetileg 21, de már csak 17 füzetből álló, több mint

1600 oldalas naplót a Csornai Premontrei Prépostság Levéltára őrzi. Baranyai a napló kapcsán részletesen bemutatta a vizsgálat során alkalmazott, forrás-specifikus módszertant. Külön is kiemelte, hogy Tancsics rendtársai szerint az egész napló olyan, mintha nem is ő írta volna. Az ezt követő három előadás közös szereplője Esty Miklós pápai világi kamarás, Csernoch János, Serédi Jusztinián, majd rövid ideig Mindszenty József bíboros gentiluomoja, az Actio Catholica alelnöke, a Szent István Társulathoz delegált adminisztrátor naplóból, memoárból és levelezésből álló hagyatéka volt, amelyről az MTA-PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport munkatársai beszéltek. SÁGI GYÖRGY, a kutatócsoport gyakornoka, a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár külső munkatársa beszélt az Esty-hagyaték rendezéséről, az iratjegyzékek elkészítéséről és a digitalizálásáról. Említést tett a hagyaték Esty 1973-as halálát követő sorsáról, a Szent István Társulat irattárába való kerüléséről is. Ezek után bemutatta a 1,32 iratfolyóméternyi, nyolc sorozatból álló iratanyagot. TÓTH KRISZTINA egyetemi adjunktus, a kutatócsoport tagja Esty naplóiról és visszaemlékezéseiről tartott előadásban tartalmi és formai szempontok alapján vizsgálta a szövegeket. Utóbbiak sokszínűségét az előadó Esty Miklós sokrétű feladataival magyarázta. Rámutatott a naplók és visszaemlékezések közötti különbségekre is, valamint arra, hogy mindez megfelelő forráskritikát alkalmazva fontos forrása lehet az egyháztörténeti kutatásoknak. Esty Miklós levelezését RÉTFALVI BALÁZS, a Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár levéltárosa, a kutatócsoport tagja mutatta be. Előadásában kitért a levelezés rendezésének nehézségére, valamint arra is, hogy a levelekből egy esetleges forráskiadás során mit lehet felhasználni. A dokumentumok nagy része ugyanis formális tartalmú, de ezek is fontosak Esty kapcsolati hálójának feltérképezésében. Összesen 187 küldőt lehet beazonosítani, ezek legnagyobb része magyar. Rétfalvi külön kitért a Serédi Jusztiniánnal folytatott 116 levélből álló, hiányos levelezésre, amely abból a szempontból is értékes, hogy Esty megőrizte az elküldött levelek másolatait is. Rétfalvi szerint szükséges a naplók mellett a levelek egy részének a publikálása. A szekció utolsó előadója ARATÓ GYÖRGY, a Mika Sándor Egyesület elnöke, doktorandusz hallgató volt, aki Szalay György mihályi plébános naplóját mutatta be társadalomtörténeti megközelítésben. Előadása elején beszámolt a Győri Egyházmegyei Levéltár iratgyűjtéséről, melynek során a mihályi plébánia sufniájában találtak meg Szalay 1500 bejegyzést tartalmazó naplóját. A szerző kritikusan figyelte a 19. század végi, 20. század eleji kishemesség hanyatlását. A címben szereplő három kifejezés (szoknya, palást, bugyogó) a nőket, a papokat és szerzeteseket, valamint a dzsentrieket takarja, akik Szalay szemében az egyház és Szűz Mária ellenségei voltak. A napló társadalomtörténeti fontosságát az adja, hogy nevesítve vannak a bejegyzésekben a kegyúri jogot gyakorló kishemések, így fontos adalékkal szolgálhatnak a kegyúri jog egyháztörténeti vizsgálatához.

Egy rövid szünet után következett a negyedik szekció ülése, amelyet SOÓS VIKTOR ATTILA, a Nemzeti Emlékezet Bizottság tagjának előadása nyitott meg. Az előadó Brenner János vértanú pap 1948–1950 közötti, zirci oblatusi és novíciusi időszakában keletkezett lelki naplóját mutatta be, különösen arra fókuszálva, hogy milyen hatások vezethették ezt a fiatalembert, hogy papírra vesse a lelkében zajló folyamatokat. Soós Viktor Attila is rámutatott, hogy a napló mennyire használható forrásként egy korról,

amelyben a szerzetesi közösségek élete különösen nehéz és viszontagságos volt. A következő előadásban CÚTHNÉ GYÓNI ESZTER, az ELTE Tanító- és Óvóképző Kar Társadalomtudományi Tanszékének adjunktusa Horváth Gyula Konstantin zirci perjelnek a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára őrizetében lévő, huszonöt kötetből álló naplóorozatát mutatta be. A napló egyedülálló forrása az 1945 utáni ciszterci rendtörténetnek, hiszen ezen kívül több feljegyzést a korszakból a történettudomány nem ismer. A napló mindezek mellett még abban is egyedülálló és kivételes forrás, hogy szinte a gyerekkortól a szerző haláláig végigköveti annak életútját. A napi rendszeres feljegyzések mellett időnként visszaemlékezések is találhatóak. A napló sokrétű témái miatt az egyháztörténeti mellett a helytörténeti kutatások számára is fontos forrás lehet. HÁMORI PÉTER, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet kutatója két, erdélyi lelkész által írt ismeretlen naplót mutatott be a résztvevőknek. Az egyiket Sári Péter unitárius lelkész, a másikat Görög Péter ortodox lelkész vetette papírra, melyeket Hámori Péter édesapja őrizte meg az utókor számára. Az előadó kifejtette, hogy a két naplóban az a legérdekesebb, hogy nem az adott jelenről, hanem a jövőről szólt, ugyanis mind a két szerző napról-napra tervezte benne elkövetkező napjait. KÁLMÁN PEREGRIN OFM, a mátraverebélyszentkúti nemzeti kegyhely vezetője, Tomek Vince piarista generális naplójáról beszélt, amely azért is jelentős forráscsoport, mert az írója 1947-től, 1987-ben bekövetkezett haláláig, Rómában élt, így kívül esett a keleti politikán, ugyanakkor, mint a Piarista Rend általános előjárója, folyamatos kapcsolatban állt nemcsak az egyházi méltóságokkal, hanem a kommunista rendszer politikusaival is. Utóbbiak több ízben segítségét, tanácsait is kérték. Kálmán a naplóból három témát emelt ki, mégpedig a Barankovics Istvánnal folytatott levelezést, a Mindszenty Józsefhez fűződő kapcsolatot, valamint Tomek esetleges primási jelölésének ügyét. A naplóbejegyzésekből megtudhatjuk, hogy Tomek javasolta először a hatvanas évek elején a Szentseknek azt a megoldást Mindszenty ügyével kapcsolatban, amely aztán később meg is valósult.

A konferencia második nagyobb témája a *Levelek* címet viselte. Az első szekció nyitóelőadását MIHALIK BÉLA VILMOS, az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa, a Jezsuita Levéltár igazgatója tartotta, amelyben Andrea Santacroce bécsi nuncius 1696 és 1700 között bátyjának írt leveleit mutatta be. Mihalik előadásában rámutatott, hogy Európa korai újkori történetét kutatva általában a nunciusi jelentéseket vizsgálják a kutatók, de ezek mellett a nunciusi magánlevelezések is éppen olyan fontos szerepet kaphatnak, hiszen sok olyan részlet is kiderülhet ezekből, amelyeket a hivatalos iratok nem, vagy más részletekre fókuszálva őriztek meg. Ilyen például Santacroce mindennapi élete Bécsben, vagy különböző egyházpolitikai ügyek, amelyről a nuncius nem úgy és nem olyan részletességgel tájékoztatta a bíboros-államtitkárt, mint ahogy a bátyját. SARNYAI CSABA MÁTÉ, a KRE BTK Szabadbölcészeti Tanszékének docense az 1848–1849-es bácskai szerb betörésekről írott papi leveleket mutatta be, amelyeket a Bácskából menekülő papok írtak a kalocsai-bácsi érsekségre, sok esetben segélykérés szándékával. Sarnyai a forráskritika és a forrásolvasás fontosságát hangsúlyozta, hiszen ezek a levelek sokszor túlzóan szólnak a szerbek által elkövetett atrocitásokról, mégpedig nem csak az adatok, hanem a frazeológia szintjén is, valamint azt is vizsgálni

kell, hogy a szerző közvetett vagy közvetlen tapasztalatból írt-e. Külön kiemelte a levelek kapcsán a forráskiadás fontosságát, amely nehézsége és hasznossága ellenére nem megbecsült része a történetírásnak. BÁRÁNY ZSÓFIA, az ELTE BTK doktorandusza Lonovics József egri érseknek az 1840–1841. évi római magyar kiküldetéséről szóló levelezéseit mutatta be. Lonovics naplójában nem a tárgyalások álltak a középpontban, hanem az, ahogy ezt a püspök megélte és újraalkotta a levelekben, így állítva a történekek középpontjába önmagát. Így volt képes mértéktartó természetét érvényesíteni a tárgyalások alatt is, amelyben nem mások, hanem a saját meggyőződése jelentette a legfontosabb szempontot. Így sikerült XVI. Gergely pápa bizalmát és elismerését is kivívnia. Ezzel az előadással ért véget a konferencia első napja, amelyet a Villó együttesnek a római katolikus templomban tartott pompás koncertje, majd a templom mögötti füves téren elköltött közös vacsora, jó hangulatú, kötetlen beszélgetések zártak.

A második nap első szekciója is a levelek témakörében kezdődött. MIKLÓS PÉTER, a hódmezővásárhelyi Emlékpont intézményvezetője, az SZTE adjunktusa előadásában az izsáki plébánia Historia Domusa két szerzőjének a bejegyzéseit vizsgálta meg. A Historia Domus mint kéziratos forrás az egyéni élet lenyomata, amely a társadalomtörténeti kutatásokhoz szolgáltat kiemelten fontos információkat. A két bejegyzés időben távol áll egymástól, de abban hasonlatosak, hogy mindkettő forrongó korszakban született. Az első, 1901-ben kezdődő szöveg Kiss Gábortól származik, a fontos részek a Tanácsköztársaság, illetve az azt követő ellenforradalmi időszakban születtek, a második Marosi Izidortól, aki az 1956-os forradalom előtt pár héttel kezdte meg feljegyzéseit. Kiss Gábor bejegyzései jól tükrözik írójának nacionalista, antiszemita és szélsőjobboldali nézeteit. Ezeket alátámasztva Miklós Péter kiemelte a Tanácsköztársasággal, a román megszállással, a zsidók elleni atrocitásokkal és a polgári demokrata beállítottságú református lelkész felpozíciójával kapcsolatos bejegyzéseket. Marosi Izidor esetében pedig megtudtuk, hogy 1956-ban ő nyugtatta meg a templomába betóduló tömeget, így a települést elkerülte a forradalom leverése utáni megtorlás is. Marosi külön kiemelte az '56 utáni templomtető-cserét, és papi élete legszebb időszakaként említette az 1957 utáni néhány esztendő. GYOMBOLAI GYULA, a veresegyházi Fabriczius Esti Gimnázium mestertanára előadásában dr. Werner Alajos pap, egyházzeneész, a Zeneakadémia professzora és gróf Mikes János püspök közötti levélváltást mutatta be. Az 1943 és 1944 között keletkezett leveleket a Szombathelyi Egyházmegyei Levéltárban őrzik. A Werner által írt levelek különlegességét az jelenti, hogy a történelmi és a politikai helyzetekre a saját szemszögéből reagált, ezeket a reflexiókat vetette papírra. Külön érdekesség, hogy ezekről nem mond véleményt, nem foglal állást. Ugyanakkor kirajzolódik egy, a hivatásához mindhalálig hű ember képe is. BÖGRE ZSUZSANNA, a PPKE Szociológiai Intézetének egyetemi adjunktusa a munkahelyén belül felállított kutatócsoportról, és a csoporton belül zajló munkáról beszélt. A kutatócsoport az *Egyház hangja. A keresztényüldözés emlékeztetője. Elbeszélt életsorsok archívuma (1945–1990)* címet kapta, amelynek fő feladata, hogy egy olyan archívumot hozzanak létre, amelyben az egyház- és a keresztényüldözés áldozatainak élettörténeteit őrzik meg és dolgozzák fel, legyenek azok egyházi vagy világi személyek. Jelen pillanatban mintegy

száz ilyen életút rendszerezése zajlik, a munkában az egyetem diákjai is aktívan részt vesznek. Az előadó külön kiemelte, hogy szívesen fogadnak, várnak ilyen életút-interjúkat másoktól is. A szekció utolsó előadását WIRTHNÉ DIERA BERNADETT, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága tudományos kutatója tartotta meg a Szunyogh Xavér hagyatékában található naplók és levelek felhasználásával. Az előadó felelevenítette Szunyogh életének három fontosabb eseményét. Először a Szent Benedek Leányai szerzetesnőivel való kapcsolatát, majd bemutatta Szunyogh szerepét a bencés oblátusság létrejöttében, végül pedig a börtönből való szabadulását. Az előadó ezeket a főbb vonalakat a naplók és a fennmaradt levelezés felhasználásával rekonstruálta. Véleménye szerint a legfontosabb eredmény az életút vizsgálatában az, hogy hitelt érdemlően bebizonyosodott: a kommunista diktatúra sem tudta teljesen eltörölni a szerzetességet és az oblátusságot, hiszen ezek intézményes keretek nélkül is fennmaradtak.

Rövid szünet után következett a kétnapos konferencia utolsó nagyobb témája, a két szekcióból álló *Műfajok–módszerek* című sorozat. KLESTENITZ TIBOR, az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa tartotta az első előadást Szabó László 1910 és 1920 közötti levelezéséről. A téma egyediségét az adta, hogy Szabó László újságíró volt a konferencia egyetlen világi „főszereplője”. Az irategyüttest az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában és a Prímási Levéltárban őrzik. A levelezések egyháztörténeti jelentőségét az adja, hogy *Az Est* című liberális sajtóorgánium munkatársaként dolgozó Szabó igen élénk levelezésben állt Bangha Bélával, a jezsuita „sajtópáterrel”, valamint Csernoch János hercegprímással, és így igen jelentős hatással volt a korszak egyházi sajtópolitikájára, valamint a Központi Sajtóvállalat 1921-es, Bangha Nevéhez fűződő átalakítására. CZENTHE MIKLÓS, az Evangélikus Országos Levéltár igazgatója Raffay Sándor evangélikus püspöknek a Levéltár őrzetében lévő eddig kiadatlan, 2002-ben felfedezett önéletrajzi feljegyzéseiről beszélt. A 74 gépelt oldal terjedelmű kézirat első része önéletrajzi ihletésű, míg a második része megjegyzéseket, emlékeket tartalmaz. A Raffay-hagyaték további részét is a levéltár őrzi, amelyről részletes, darabszintű jegyzék is készült. Ennek eredményeként a hagyaték és Raffay személye is felkeltette a korszak kutatóinak a figyelmét. A szekció utolsó előadását ISÓ GERGELY egyetemi hallgató, a Mika Sándor Egyesület alelnöke tartotta Ordass Lajos evangélikus püspök kiadatlan naplóiról. A kommunisták által üldözött, majd félreállított püspök naplóit a történészsakma sokáig elvesztétként kezelte, azonban néhány éve előkerültek. Ezzel pedig fontos adalékokat kaphatnak a kutatók Ordass 1948-as letartóztatásáról, valamint az 1956 és 1958 közötti második püspökségének időszakáról. Még tovább emeli a napló jelentőségét, hogy mélyebb betekintést nyerhetünk az állam és az evangélikus egyház viszonyának alakulásába is. A napló fontosságára való tekintettel már meg is indult az előkészület a sajtó alá rendezésre, illetve kritikai kiadására, amely munkát az Ordass Lajos Alapítvány is támogatja.

Az ebéd utáni második szekció első felszólalója PÁL FERENC, a Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltárának levéltárosa volt, aki Tóth József 1925-ben megjelent, *Emlékezzünk a régiekről* című munkájáról beszélt, amely nem volt más, mint egy anekdotagyűjtemény a szombathelyi egyházmegye volt püspökeiről. A kötet megírását az a szándék vezette, hogy

Tóth megmutassa: az akkori püspök, Mikes János mellett voltak más nagy jelentőségű főpásztorai is az egyházmegyének. Ezzel azonban fontos, még ha csak közvetett adalékokat, információkat is szolgáltatott az egyházmegye történetéhez. Pál Ferenc úgy vélekedett, a gyűjteményben az tekinthető a legizgalmasabbnak, amelyet Tóth nem is írt le. MÓZESSY GERGELY, a Székesfehérvári Egyházmegyei Gyűjtemény vezetője, levéltárosa a Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár forráskiadványait mutatta be, meglehetősen önkritikus módon. Mózessy ugyanis főleg a kiadványok összeállítására, szerkesztésére során elkövetett hibákról beszélt, amely azonban éppen azt a célt szolgálta, hogy azok, akik szintén ilyen munkák szerkesztésére vállalkoznak, már ne kövessék el ugyanezeket a hibákat. FEJÉRDY TAMÁS, az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa előadásában Magyary Gyula preláthus, egyetemi tanár visszaemlékezéseit mutatta be, amelyek egészen különleges módon keletkeztek. Az életének első szakaszáról készült visszaemlékezések még hagyományos módon, írásban keletkeztek, még ha német nyelven is. Az ezt követő időszakot azonban a család kérésére 1967-ben magnószalagra mondta. Az előadás során nemcsak a szöveg tartalma került előtérbe, hanem a szöveg feldolgozására vonatkozó módszertani kérdések is, amelyek közül Fejérdy kiemelte, milyen nehézségekbe ütközik az ilyen vegyes típusú visszaemlékezések szövegkiadása (Például el kell dönteni, hogy a szöveget változtatás nélkül, vagy pedig szerkesztett változatban adjuk közre.).

A konferencia zárásaként könyvbemutatóra került sor. VARGA SZABOLCS, a Pécsi Hittudományi Főiskola docense a Gózszy Zoltán szerkesztésében megjelent *Baranya és Tolna vármegye plébániáinak összeírása, 1753–1957.* című munkáját mutatta be. Ezt követően ZOMBORI ISTVÁN történész, muzeológus méltatta Tengely Adrienn: *Az 1931. és 1942. évi egri egyházmegyei zsinatok* című művét. Zárásként pedig MIHALIK BÉLA VILMOS ajánlotta az olvasók figyelmébe Bánkuti Gábor: *A jezsuiták Romániában* című könyvét. Végül ZOMBORI ISTVÁN és VARGA SZABOLCS értékelt a konferenciát. Megállapították, hogy jó kezdeményezés volt a konferenciasorozat megindítása. BALOGH MARGIT főszerzőként, FELKL MÁRTON pedig mint a rendezvénynek helyt adó település polgármestere búcsúzott a résztvevőktől. 2017-ben, immár a negyedik konferenciának a Pannonhalmi Főapátság fog otthont adni, amint azt Várszegi Asztrik főapát még a konferencia során bejelentette.

Az elhangzott előadások és bemutatott források sokszínűsége azt mutatja, hogy nagyon is van létjogosultsága az ilyen szakmai fórumoknak. Ugyanakkor a hely szelleme is hozzájárult ahhoz, hogy a szakmai előadások mellett a résztvevők és az érdeklődők kötetlenül is elbeszélgethessenek, nem is mindig a szorosán vett szakmáról. Ez pedig segíti azt az összekovácsolódást is, amelyet Balogh Margit is kiemelt bevezetőjében, és amely szintén fontos feladata egy-egy ilyen nagyszabású rendezvénynek.

(ism.: Sz. Nagy Gábor)

FEDELES TAMÁS: „Isten nevében utazunk.” Zarándokok, búcsújárás, kegyhelyek a középkorban. Pécs, Kronosz Kiadó, 2015. 354 old.

A keresztény zarándoklatok az utóbbi évtizedekben ismét virágkorukat élik, különösen az El Camino, a Santiago de Compostelába vezető út áll a figyelem középpontjában. Népszerűségét mi sem jelzi jobban, minthogy írókat, filmrendezőket, például Emilio Estevezet is (*Vándorút*, 2009) megihlette a több hetes utazás varázsa. Napjaink utazásai mellett élénk érdeklődés figyelhető meg a jelenség középkori gyökereire, történetére vonatkozóan, így nem meglepő, hogy a Nyugat-Európa nagyobb könyvesboltjainak polcain a témakör iránt érdeklődők kedvükre válogathatnak. Ezzel szemben a magyar nyelven megjelent modern szemléletű munkák száma – néhány kivételtől eltekintve – elenyésző. A középkori zarándoklat és búcsújárás kutatása 2015-ben ismét egy új tudománynépszerűsítő munkával gazdagodott. A témával korábban már Barna Gábor, Bálint Sándor¹ és Csukovits Enikő² is foglalkozott, azonban ilyen átfogó jellegű munka magyar szerző tollából még nem született. A mű szerzője Fedeles Tamás, a Pécsi Tudományegyetem Középkori és Koraújkori Történeti Tanszékének docense. Fő kutatási területe a késő középkori egyháztörténet, de emellett város- és családtörténettel, valamint történeti segédtudományokkal is foglalkozik. Az elmúlt évtizedben igen széleskörű kutatói tevékenységet végzett. Több könyvsorozat szerkesztése mellett számos tudományos³ és ismeretterjesztő művet írt, melyek száma immár meghaladja a kétszázat. A téma egyes részleteit illetően a szerző számos mértékadó tanulmányt adott közre hazai és külföldi tudományos folyóiratokban, amelyek szintén szerkesztésük részét alkotják a könyvének.⁴

-
- ¹ BÁLINT SÁNDOR – BARNA GÁBOR: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Bp., 1994.
 - ² CSUKOVITS ENIKŐ: Középkori magyar zarándokok. Bp., 2003. (História könyvtár. Monográfiák, 20.)
 - ³ A szerző eddigi munkássága kapcsán mindenképpen ki kell emelnünk hat önálló kötetét: FEDELES TAMÁS: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban. (1354–1526) Pécs, 2005. (Tanulmányok Pécs történetéből, 17.); Püspökök, prépostok, kanonokok. Fejezetek Pécs középkori egyháztörténetéből. Szeged, 2010. (Capitulum, V.); „Eztán Pécs tűnik a szemünkbe”. A város középkori históriája. (1009–526) Pécs, 2011.; Die personelle Zusammensetzung des Domkapitels zu Fünfkirchen im Spätmittelalter. (1354–1526) Regensburg, 2012. (Studia Hungarica, 51.); A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat. (1494–1495) Szeged, 2012. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 27.); Peregrini. A középkor jámbor utazói / Krotki putnici srednjega vijeka / The Pious Travellers of the Medieval Period. Pécs, 2015.
 - ⁴ FEDELES TAMÁS: Mennyei és földi kommunikáció. A késő középkori főúri-nemesi devóció mint az információáramlás csatornája. In: *Világtörténet*, 2014. 4. sz. 67–102. p.; Vallásos áhítat, közösségtudat, reprezentáció. A késő középkori körmenetek főbb jellemzői. In: *Aetas*, 2007. 3. sz. 59–92. p.; Dux Laurentius, Újlaki Lőrinc boszniai herceg pályafutása. In: *Bácsország*, 2014. 1. sz. 40–48. p.; „Bosniae ... rex ... apostolorum limina visit. Die Romwallfahrt von Nikolaus Újlaki im Jahre 1475. In: Ungarn – Jahrbuch. Zeitschrift für Interdisziplinäre Hungarologie. Hrsg.: Lengyel,

„Három olyan dolog van az ember életében, amelyre sem rábeszélni, sem arról lebeszélni nem lehet senkit, jelesül a házasságkötés, a háború indítása, valamint a jeruzsálemi Szent Sír meglátogatása” – a Fedeles Tamás könyvét bevezető szavak Eberhard württembergi herceg gondolatai, aki maga is elzarándokolt a Szentföldre (1468). A zarándoklat egy meglehetősen archaikus gyakorlat, amely minden vallásban egyaránt megtalálható, tulajdonképpen az emberiség történetének kezdeteitől megfigyelhető jelenség. Mindennek a háttérében az emberi természet azon attitűdje húzódik meg, amely a transzcendenssel való kapcsolatba lépés spirituális igényét hordozza magán. A kereszténység bölcsőjének tekinthető zsidó vallásban már az ószövetségi törvények is kötelezték a férfiakat a jeruzsálemi zarándoklatra (Vö. MTörv. 16,16.). A zsidók központi szentélye, Salamon temploma Jeruzsálemben volt. Ott őrizték a szövetség ládáját, valamint ott mutatták be Jézust a Törvény előírásának megfelelően (Lk. 2,22), majd később szülei minden évben elvitték őt az előírt zarándoklatra (Lk. 2,41–42.). Ebből következően a jeruzsálemi zarándoklat a kereszténységben is központi szerepet töltött be. Jézus életének egyes állomásai szintén szent helyekké lettek, mi több néhányuk kultuszközponttá nőtte ki magát, mint például Betlehem és Názáret. A területet már az őskeresztény kortól *Terra Sanctanak*, vagyis Szentföldnek nevezték. A kereszténység folyamatos térnyerésének köszönhetően egyre több hely vált szentté, ugyanis a hitükért mártírhaltat vállalók végső nyughelyét Krisztus követői megkülönböztetett tiszteletben részesítették. A keresztényüldözések után, majd a kereszténység államvallássá válását követően (380) a néhai pogány főváros, Róma egyre fontosabb szerepet játszott, hiszen Szent Péter és Szent Pál apostolfejedelmek is itt haltak vértanúhalált. Az ő, valamint mártírtársaik sírja fölé pedig hamarosan bazilikákat is emeltek, amelyek hamarosan a zarándokok kedvelt célpontjaivá váltak. Az 5. század elejére kialakult a patriarchátusok sorrendje, és így Róma végérvényesen a kereszténység első számú központjává vált. A szentföldi zarándoklatokat a 7. századtól az arab hódítások nagymértékben befolyásolták. A 11. század folyamán Jeruzsálem egy évszázadra ismét a keresztények birtokába került a kereszties háborúk során, ám a hattíni csata után (1187) végérvényesen a muzulmánok kezére került. A jámbor utazókat nem befolyásolta az, hogy a város arab fennhatóság alá került, ugyanúgy vállalták a hosszú lelki és fizikai megterheléssel járó utat, mely nem utolsósorban rendkívül nagy anyagi áldozattal is járt. Ezt követően a 13–15. század időszakát tekinthetjük a zarándoklatok virágkorának, hiszen a források tükrében éppen ebben az időszakban vált a peregrináció tömeges jellegűvé. Európa felnőtt lakosságának 30-50%-a indult el egy-egy kegyhely felkeresésére. Jelen kötet lényegében ezt az időszakot vizsgálja, és azt kívánja bemutatni, hogy a zarándokok hova és miként utaztak, milyen módon tájékozódtak, hogyan kommunikáltak, valamint, hogy milyen rítusok jellemezték az egyes kegyhelyeket.

A szerző kilenc fejezetben vizsgálja a kérdéskört. Az első tartalmi egységben az ereklyetisztelet kialakulását, valamint a szentté válás folyamatát

Zsolt K. Bd. 31. (2011–2013) Regensburg, 2014. 99–117. p.; „Ad visitandumque sepulchrum sanctissimi regis Ladislai.” Várad kegyhelye a késő középkorban. In: Köztes-Európa vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk.: Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs, 2012. 163–182. p.

mutatja be Nagy Konstantin császár fordulatától egészen a 15. századig, mely során történeti, teológiai és vallás-fenomenológiai szempontból is tárgyalja a szentség ideálját, az Isten embere szent típusát (*vir Dei*), a szentté válás módját és kritériumait, valamint a relikviák különféle típusait és az egyes ereklyékhez való hozzájutás módját. A második fejezetben a kegyhelyek hierarchiáját és geográfiáját tekinti át. E részben igen nagy hangsúlyt fektetett Jeruzsálem, Róma és Santiago de Compostela részletekben gazdag bemutatására, majd pedig külön elemezte az általa „Centrumként” (Franciaország, Anglia, Észak- és Közép Itália, és Német – római Birodalom) és „Perifériaként” (Dél – Itália, Írország, és Skandinávia, illetve Kelet – Közép Európa) elkülönített régiókat. A harmadik fejezetben az egyéni, a csoportos és a tömeges zarándoklatokat elemezte, különös tekintettel Arnold von Harff és Giovanni Villani leírásaira. E rész rendkívüli érdeme, hogy Fedeles Tamás külön alfejezetet szentelt a nők és a gyermekek peregrinációinak. A tárgyalt korszakban a nők szerepe a nemek közötti munkamegosztásban az anyasággal járó feladatokra, a férfiakról és a házastársról való gondoskodásra, a ház körüli teendők ellátására korlátozódott. Mindez azonban nem szabott gátat a hölgyek peregrinációjának, amint azt az első századok zarándoknőinek példája is mutatja. A nők zarándoklatai nem különültek el a férfiakétól, e tekintetben nem létezett külön „vallásos modell”. Ami a gyermekeket illeti, Fedeles megállapítása szerint feltűnésük a mirákulumokban megszokott jelenség, hiszen a szülők más lehetőséget nem látván, egy-egy szent segítségével bízva tettek fogadalmat és vitték el beteg gyermekeiket a gyógyulás reményében a különböző kegyhelyekre. A csodaelbeszélések gyakori témái a csecsemők, kisgyermekek táplálása során fellépő nehézségek, a születési rendellenességek, valamint különböző gyermekbetegségek elhárítása érdekében tett fogadalmak és zarándoklatok. Emellett a kisgyermeket, valamint a serdülőkorban levőket ért eltérő balesetekből származó súlyos sérülések esetén is gyógyulást általában egy-egy szent közbenjárásától reméltek. A 12. századtól kezdődően a 16 év alatti korosztály képviselői mindvégig jelentős arányban szerepelnek a csodaelbeszélésekben, sőt e jelenség még a kora újkorban sem mutat változást.

A negyedik, ötödik és hatodik fejezetben a szerző a zarándoklatok típusait, indítékait, az előkészületeket, valamint az utazás körülményeit tárgyalja. Megállapítása szerint a középkorban sokan azért keltek útra, hogy útközben érje őket a parúzia, Krisztus második eljövetele, vagy azért, mert a középkor embere a reménytelen szituációkban a szentek közbenjárásától remélt segítséget. A kilátástalan helyzetben levők közé sorolhatjuk azon betegeket, fogyatékkal élőket, akik gyógyulásuk reményében keresték fel a kegyhelyeket. Mindezek hatására lassan a szentek között is megjelent egyfajta „specializálódás”, melynek következtében idővel feltűntek a gyógyító szentek. E szentek ábrázolásán lassan megfigyelhetővé vált az adott betegség egy-egy jellemzője. Ugyancsak érdekes kérdéskör a vezeklő, a politikai, a lovagi és a helyettes zarándoklat, melyet szintén részletesen tárgyal a szerző. Ami az utazás előkészületeit illeti, Fedeles Tamás rávilágít arra, hogy az egyszerű zarándokok milyen nehézségekkel nézhettek szembe egy-egy hosszabb peregrináció során. Ezek között elsőként említhetőek a nyelvi korlátok. Habár a vizsgált korszakban a latin nyelv univerzális nyelvként alapvető szerepet játszott a kommunikációban, a távoli kegyhelyre indu-

lónak arra is fel kellett készülniük, hogy számos régió áthaladva a latinon kívül további nyelvek is szükségesek lehettek az érintkezés során. Velencében a 14. századtól tolmácsok várták a szentföldre utazókat a Szent Márk téren, valamint a Rialtónál, hogy segítségükre legyenek a szálláskeresésnél, a pénzváltásnál és a tengeri utazás megszervezésénél. A szerző Arnold von Harff útinaplóját felhasználva arra a megállapításra jutott, hogy a világot látott kereskedők általában hasznos útitársnak bizonyultak, hiszen egyrészt Harff is kalmárokkal utazott, másrészt naplója szerint a kereskedők jól ismerték az utakat és különböző nyelveket is beszéltek, s nem utolsósorban még jó társaságnak is számítottak. Mindazonáltal kereskedőkhöz csatlakozva előnyökhöz is juthattak a zarándokok. Szintén a szerző érdeme, hogy könyvében rámutatott arra, hogy a zarándokok miként tájékozódtak a nagyvilágban, honnan ismerhették az egyes kegyhelyeket. Fedeles Tamás szerint a szóban elhangzottak mellett különböző típusú, írott formában rögzített dokumentumok, feljegyzések is segítettek az információcserét és a kommunikációt. A középkor folyamán több kéziratos gyűjtemény látott napvilágot, melyek a majdani zarándokok számára kívántak praktikus információkat szolgáltatni. Később a nyomtatás megjelenésével prospektusokat készítettek, melyeket a peregrinusok könnyű szerrel beszerezhettek. Velencében például legkésőbb 1470 óta nyomtatott formában a búcsújárók rendelkezésére állt a szentföldi városok jegyzéke, az egyes kegyhelyeken elnyerhető teljes vagy részleges búcsúk felsorolásával.

A zarándokok utazásának szintén fontos kérdésköre az út során felmerülő költségek előteremtése. Tekintettel arra, hogy a felsorolt anyagi terheket igen nehéz a jelenkor emberének megbecsülni, összehasonlításképpen a szerző által közreadott összegeket a korabeli árak és bérek bemutatásával érzékelteti az olvasóval. Ugyancsak fontos és érdekes téma, hogy a fejezetben belül a szerző különös hangsúlyt fektetett arra is, hogy rávilágítson, egyesek miből teremtették elő a szükséges „summát”. Az anyagi kondíció megteremtésével kapcsolatban elmondja, hogy általánosságban a középréteg inkább hosszú ideig előre spórolt, míg a szegényebbek koldulással próbálták előteremteni a szükséges anyagiakat. Nem volt szokatlan az sem, hogy egyesek peres ügyeiket próbálták döntésre vinni a mielőbbi pénzhez jutás érdekében, a többség azonban birtokai elzálogosítása révén jutott anyagi forrásokhoz. Arra is akad példa, hogy a vallásos testvéretek (mint a Lincolnban működő szabócéh 14. századi szabályzatának előírása értelmében) a tagok zarándoklatát támogatták. Miután a peregrinusok gondosan elrendezték otthoni ügyeiket, útra keltek a választott kegyhelyek irányába. A hatodik fejezetben a szerző azt kívánja bemutatni, hogy a zarándokok milyen útvonalakat vettek igénybe, voltak-e esetleg kiépített zarándokutak, milyen közlekedési eszközöket használtak, valamint mennyi idő alatt lehetett eljutni a Brit-szigetekről Rómába, Veronából a Szentföldre, Visegrádról Aachenbe, illetve hogy milyen nehézségekkel és veszélyekkel kellett szembenézniük. A szerző mindezt színes térképek által plasztikusá és követhetővé tette.

A könyv hetedik fejezetében a szerző az ispotályokat, menedékházakat és fogadókat mutatja be, melyekben a peregrinusok utazásaik során az éjszakákat biztonságban tölthették. Az ilyen intézmények közé sorolhatóak a xenodochiumok. Az első vendégház Szent Zoticus építette Konstantinápolyban (333), melyet nem sokkal később számos további követett. A xe-

nodochiumok funkcióját idővel az ispotályok (*domus hospitalis*) vették át. Ezek természetesen nem a mai értelemben vett kórházak voltak, annak ellenére, hogy a betegek ápolásáról is gondoskodtak. Sokkal inkább olyan szociális intézményekként működtek, ahol a betegek szenvedéseit döntően lelki gondozásuk révén próbálták enyhíteni. Ezért a középkori ispotályokat szinte kivétel nélkül templomok, kápolnák mellett alapították még abban az esetben is, ha azok egy-egy város világi földesúr kegyurasága alatt álltak. Mivel az ispotályok túlnyomó része csupán kevés zarándokot tudott befogadni, a peregrinusoknak egyéb, többek között kommerciális szálláslehetőségeket is igénybe kellett venniük. A 12. században a compostelai út mellett, éppen úgy, mint a Via Francigena mentén, kialakult a zarándokfogadók hálózata. A fogadók kapacitása limitált volt, éppen ezért a magas rangú személyek előreküldték embereiket, akik biztosították számukra a megfelelő szállást. Általában az épület ablakaiba, falaira kifüggesztett címerek már távolról láthatóvá tették a megszálló vendégek kilétét. III. Frigyes császár 1468-as római zarándoklata idején kíséretének tagjait 27 fogadóban, többek közt a „Harangban” az „Oroszlánban”, az „Angyalban” és a „Hajóban” szállásolták el, amelyek többsége az Angyalhíd és a Campo dei Fiori körül helyezkedett el. Sokan gyümölcsöző lehetőséget láttak egy fogadó nyitásában, így kifejezetten a szentévek zarándoktömegére alapozva hoztak létre fogadókat működtető társaságokat, melyek a jubileumot követően bezártak.

A nyolcadik fejezetben Fedeles Tamás az egyes kegyhelyekhez tartozó rítusokat mutatja be. A zarándokhelyeken tulajdonképpen állandó koreográfia szerint zajlottak a peregrinusok által végzett cselekmények, melyeket a következőképpen vázolt a szerző: a kegytemplom felkeresése, szentmise-hallgatás, gyónás, az ereklyék megtekintése, a kegyes adományok átadása, búcsúlevél kiállítás. E rítusokról többek közt Felix Faber, Ludolf von Sudheim, Arnold von Harff és Pécsváradi Gábor tudósításai alapján nyújt betekintést a kötet. Tekintve, hogy a távoli kegyhelyekre vezető, sokszor hónapokig tartó, hosszú utazás nem csupán a ruházatot és a testet szennyezte be, hanem kisebb-nagyobb vétkek is terhelhették a peregrinusok lelkét, a tárgyalt részben a búcsú kegyelmeinek elnyeréséhez nélkülözhetetlen szentgyónásról is olvashatunk. A fejezet ugyancsak fontos részeként a szerző a zarándoktemplomok építészeti jellemzőit, valamint a zarándokokat fogadó városok logisztikáját is vizsgálat alá vette. Ez utóbbival kapcsolatban a városvezetés legfontosabb feladatait mutatja be, mint például a közbiztonság megteremtését, a szálláshelyek, az élelmiszer és az ivóvíz biztosítását, az állatok ellátását.

A mű kilencedik tartalmi egységében a szerző a búcsújárások emlékezetét és a reprezentáció témakörét elemezte. Egy-egy búcsújárás alkalmával igen széles volt a vizuális információhordozók repertoárja. Az előkelők és a nemesek címereiket láthatóvá tették útjuk egyes állomásain, mások pedig feliratokat, graffitiket készítettek és helyeztek el a felkeresett kegyhelyeken. Voltak, akik a zarándoktemplomok üvegablakain, az általuk alapított oltárképeken tűntették fel inszignijukat, mások pedig hazaérkezésüket követően örökítették meg a zarándoklat emlékét. A fejedelmi udvarokban különböző lovagrendek, társaságok tagjaivá válhattak az előkelők, melyek presztízsüket, öntudatukat növelték, így nagy jelentőséget tulajdonítottak ezeknek az utazók. E fejezetben a szerző elsősorban az elő-

kelők jól dokumentált zarándoklatairól származó emlékeket vette nagytitok alá. Megállapítása szerint a memoriális kommunikáció elemei a személyes devóció, továbbá a reprezentációs igényen túl egyúttal a közösségtudat transzparenséivé váltak.

Összességében Fedeles Tamás *„Isten nevében utazunk”* című könyvében rendkívül nagy részletességgel és alaposággal járja körül a középkori zarándoklat és búcsújárás legfontosabb kérdésköreit. Ami mindenképpen kiemelendő a művel kapcsolatban, az az, hogy a források nyújtotta lehetőségekhez mérten a magyarok (például Nagy Lajos, Luxemburgi Zsigmond és Újlaki Miklós) peregrinációit egyetemes történeti kontextusba illesztette. Mindenképpen a szerző és a mű érdeme, hogy a zarándoklatok és a búcsúk tárgyalása során Fedeles Tamás a társadalom minden rétege szempontjából megvizsgálta a témakört, így a műben egyaránt betekintést nyújt az egyszerű jámbor zarándokok peregrinációjába éppúgy, mint a főurakéba. A téma vizsgálata során ez az arányosság végigkíséri a művet. A könyv rendkívül gondosan jegyzetelt. A szerző által mellékelt forrás-, és irodalomjegyzék meglehetősen nagy anyagismeretről ad tanúbizonyságot. Ami a könyv stílusát illeti, egyszerre tudományos és könnyen olvasható, a fejezetek következetesen vannak felépítve. A könyv témáját és tartalmát illetően nem csupán a középkort kutatók számára lehet érdekes olvasmány, hanem a teológia, a néprajz, a vallástudomány szakemberei, valamint az érdeklődő nagyközönség számára is egyaránt hasznos.

(ism.: Horváth Illés)

GÁBOR CSILLA: Laus et polemia. Magasztalás és vetekedés középkor és kora újkor szövegtípusokban.

Debrecen – Kolozsvár, Debreceni Egyetemi Kiadó – Bolyai Társaság – Egyetemi Műhely Kiadó, 2015. 348 old.

Egy olyan tanulmánykötet megjelenése mindig izgalmas esemény, amely a komoly tudományos tét ellenére sincs híján némi játékosságnak. Mintha a szerző egy térképet adna az olvasó kezébe, és arra hívná, hogy kövesse őt egy-egy alkotói periódus kalandozásainak útvonalán. Gábor Csilla kötete különösen változatos tájakra invitálja az érdeklődőket: olykor kies síkságon, máskor folyóvizek partján vagy éppen hegyvidéki ösvényeken haladunk, a szerző azonban mindenütt az otthonosság szeretetével vezeti végig útítársait.

A *Laus et polemia* címet viselő kötet 15 tanulmányt tartalmaz, amelyek kerekén egy évtized kalandjairól, kutatói, és – tehetjük hozzá joggal – oktatói munkájáról adnak átfogó képet. A cím két eleme már első látásra igen csak tág tematikai horizontot jelöl ki. A szerző érdeklődése műfaji értelemben a himnuszoktól és szentéletrajzoktól a prédikációkon át a vitairatokig, az érintett korszakokat tekintve pedig a késői antikvitástól az újkor hajnaláig terjed – bár a súlypont egyértelműen a kora újkorra, azon belül is a 17. századra esik.

A tanulmányok három nagyobb csoportba rendeződnek. A nyitó egységben „a késő antik, közép- és kora újkor hagiográfia és himnológia sajátos kérdéseivel foglalkozó szövegek kaptak helyet” (7. p.). Az első négy tanulmányt – a fejezeten belül is – az is szorosabb egységbe fűzi, hogy

kelők jól dokumentált zarándoklatairól származó emlékeket vette nagytitok alá. Megállapítása szerint a memoriális kommunikáció elemei a személyes devóció, továbbá a reprezentációs igényen túl egyúttal a közösségtudat transzparenszivé váltak.

Összességében Fedeles Tamás *„Isten nevében utazunk”* című könyvében rendkívül nagy részletességgel és alaposággal járja körül a középkori zarándoklat és búcsújárás legfontosabb kérdésköreit. Ami mindenképpen kiemelendő a művel kapcsolatban, az az, hogy a források nyújtotta lehetőségekhez mérten a magyarok (például Nagy Lajos, Luxemburgi Zsigmond és Újlaki Miklós) peregrinációit egyetemes történeti kontextusba illesztette. Mindenképpen a szerző és a mű érdeme, hogy a zarándoklatok és a búcsúk tárgyalása során Fedeles Tamás a társadalom minden rétege szempontjából megvizsgálta a témakört, így a műben egyaránt betekintést nyújt az egyszerű jámbor zarándokok peregrinációjába éppúgy, mint a főurakéba. A téma vizsgálata során ez az arányosság végigkíséri a művet. A könyv rendkívül gondosan jegyzetelt. A szerző által mellékelt forrás-, és irodalomjegyzék meglehetősen nagy anyagismeretről ad tanúbizonyságot. Ami a könyv stílusát illeti, egyszerre tudományos és könnyen olvasható, a fejezetek következetesen vannak felépítve. A könyv témáját és tartalmát illetően nem csupán a középkort kutatók számára lehet érdekes olvasmány, hanem a teológia, a néprajz, a vallástudomány szakemberei, valamint az érdeklődő nagyközönség számára is egyaránt hasznos.

(ism.: Horváth Illés)

GÁBOR CSILLA: Laus et polemia. Magasztalás és vetekedés középkor és kora újkor szövegtípusokban.

Debrecen – Kolozsvár, Debreceni Egyetemi Kiadó – Bolyai Társaság – Egyetemi Műhely Kiadó, 2015. 348 old.

Egy olyan tanulmánykötet megjelenése mindig izgalmas esemény, amely a komoly tudományos tét ellenére sincs híján némi játékosságnak. Mintha a szerző egy térképet adna az olvasó kezébe, és arra hívná, hogy kövesse őt egy-egy alkotói periódus kalandozásainak útvonalán. Gábor Csilla kötete különösen változatos tájakra invitálja az érdeklődőket: olykor kies síkságon, máskor folyóvizek partján vagy éppen hegyvidéki ösvényeken haladunk, a szerző azonban mindenütt az otthonosság szeretetével vezeti végig útítársait.

A *Laus et polemia* címet viselő kötet 15 tanulmányt tartalmaz, amelyek kerekén egy évtized kalandjairól, kutatói, és – tehetjük hozzá joggal – oktatói munkájáról adnak átfogó képet. A cím két eleme már első látásra igen csak tág tematikai horizontot jelöl ki. A szerző érdeklődése műfaji értelemben a himnuszoktól és szentéletrajzoktól a prédikációkon át a vitairatokig, az érintett korszakokat tekintve pedig a késői antikvitástól az újkor hajnaláig terjed – bár a súlypont egyértelműen a kora újkorra, azon belül is a 17. századra esik.

A tanulmányok három nagyobb csoportba rendeződnek. A nyitó egységben „a késő antik, középkor és kora újkor hagiográfia és himnológia sajátos kérdéseivel foglalkozó szövegek kaptak helyet” (7. p.). Az első négy tanulmányt – a fejezeten belül is – az is szorosabb egységbe fűzi, hogy

ezekben a szerző egy-egy szöveg, gondolat, tradíció évszázadokon átívelő „életrajzát” írja meg. Megismerhetjük Venantius Fortunatus és a „trubadúr” Aquinoi Szent Tamás himnuszainak sajátos működés módját, és egy fikatív szent, Remete Szent Pál nagyon is valós kultuszának kiépülését a Szent Jeromos által készített életrajz körül. Ezen tanulmányok közös vonása az is, hogy mindegyikben hangsúlyosan megjelenik az adott szöveg hagyomány magyar vonatkozása, legyen szó akár a tradíció tényleges hazai jelenlétéről, akár későbbi fordításokról.

A soron következő két tanulmány a vizsgált korszakot és a feldolgozás léptékét illetően egyaránt a kötet további részeihez vezet át: a szerző immár 17. századi magyar katolikus írók műveiben vizsgálja a szentkultusz megjelenési, működési formáit. A legnagyobb figyelmet a korábban alig kutatott Illyés András prédikációinak és legendáinak szenteli, megállapítva: Illyés éppúgy kapcsolódott a középkori hagyományokhoz, mint a legkorszerűbb európai áramlatokhoz, az erkölcsi példaadás ügyét a történeti hitelesség igényével kapcsolta össze (132. p.).

A második nagy tematikus egység tanulmányai erdélyi és magyarországi szövegek, prédikációk és emlékiratok vizsgálatával árnyalják, gazdagítják a regionalizmus és nemzettudat jellegzetesen katolikus változatáról kialakított eddigi képet. Bár ennek alapvonalait viszonylag jól ismerjük, az összkép mégis tovább részletezhető és árnyalható; ehhez járul hozzá a szerző korábban alig vagy egyáltalán nem kutatott források aprólékos elemzésével. A tanulmányokból megtudjuk többek között, hogy Káldi Márton prédikációiban jelentős szerepet kapott a zsidó–magyar párhuzam gondolatának egy sajátos variánsa, Csete István műveiben pedig a Regnum Marianum-toposz és a szent királyok kultusza a császárhűséggel összekapcsolódva vált a nemzettudat lényeges elemévé.

Az eszmetörténeti eredmények mellett filológiai értelemben is alighanem ezek a tanulmányok hozzák a legtöbb újdonságot. Kornis Gáspár emlékiratának kéziratos változatait vizsgálva a szerző korrigálja a szöveg modern kiadásait, az azokon alapuló, igencsak sommás értékeléseket, és a szöveg mindeddig hibás datálását is (212–215. p.). A legnagyobb ívű kutatói munkát Csete István és Gyalogi János prédikációinak feldolgozása jelentette. A hatalmas terjedelmű, korábban jószerével nem kutatott kéziratos forrásanyag alapján nemcsak a szerzőségi viszonyok tisztázása vált lehetővé (153., 196. p.), de ezen keresztül újabb vonatkozásokat ismerhetünk meg „a prédikáció használati módját, valamint a szerzői »identitás« 18. századi jellegzetességeit” illetően is (172. p.).

Az utolsó blokk három 17. századi – az igaz egyházzal, a szentek tiszteltéről és különböző teológiai kérdésekről szóló – hitvita anyagát veszi górcső alá, együttesen érvényesítve az egyház-, a retorika-, illetve a kommunikációtörténet szempontjait. A disputákat a szerző összetett kommunikációs helyzetekként értelmezi: nem csak az egymásnak feszülő érveket és azok irodalmi megjelenési formáját vizsgálja, hanem a vitatkozó felek személyisége, konkrét szándékai, a vita közvetlen történeti és politikai közege is érdekli. Ennek köszönhetően meg tudja ragadni a disputák belső logikáját, pszichés mozgatórugóit és a kommunikációs helyzetben rejlő eredendő aszimmetriát. A konklúzió mindhárom esetben megerősíti Jauss jól ismert megállapítását: „A vitafelek úgy tettek ugyan, mintha a másik oldalon állókat akarnák meggyőzni a maguk igazáról, voltaképpen azonban

a sajátjaikhoz szóltak, azokat kívánták megerősíteni addigi meggyőződésükben” (288–289. p.).

Némi játékosság révén ehhez az egységhez csatlakozik egy fiktív vitahelyzet bemutatása is: az utolsó írás a *Ponciánus császár históriájának* gyulafehérvári és budapesti kéziratait elemzi, bemutatva a történet változatainak tipológiáját és allegorikus értelmezési lehetőségeit. A remek szerkesztésre jellemző, hogy a záró tanulmány egyúttal visszacsatolást is jelent a kötet kezdetéhez, hiszen itt ismét egy évszázadokat átélt középkori történet, szöveghagyomány „életrajzáról”, pontosabban az életrajz 15. századi állomásairól olvashatunk.

Az általában sűrű szövéssé, informatív szöveget helyenként személyes megjegyzések színesítik, amelyek bepillantást engednek a műhelymunkába (307. p.). A kötet egészének nyelvezetére jellemző, hogy a szerző kitűnően össze tudja egyeztetni a szakmai precizitást az elevenséggel és közvetlenséggel, a szaktudományos terminológia alkalmazását a közérthető stílussal. A közérthetőséget szolgálja az is, hogy az olvasó egy-egy tanulmány témájának kontextusáról is képet kap, nemcsak az értelmezést lehetővé tevő elsődleges kontextusról (51., 237. p.), hanem – a befogadást megkönnyítendő – a tágabb művelődéstörténeti közegről is.

Ez egyben olyan módszertani, szemléleti nyitottságot is takar, amely még fontosabb, szakmai hozadékokkal jár. A kötetben szereplő tanulmányok egyik legmarkánsabb vonása, hogy a szempontrendszer, az adattartalom és a következtetések nem csak a (szűken értelmezett) irodalomtudomány, hanem a néprajz, a művelődés- és eszmetörténet művelői számára is remekül használhatóak. Olyan, antropológiai szempontból is érdekes kérdésekre irányítják a figyelmet, mint a legendaképződés évszázadokon át tartó folyamata (56. p.), vagy az interetnikus és interkonfesszionális kapcsolatok lehetséges kulturális szerepe (188. p.).

Végezetül ki kell emelni, hogy a kötet nem csak tartalmi szempontok szerint, hanem formai ismérvei alapján is egyértelműen az élvonalat képviseli. A borítótervet Bándi Emese készítette el művészi igényvel, kiválóan ráérezve a tanulmányok hangulatára. A szerkesztő, Korondi Ágnes gondos munkájának köszönhető, hogy – bár a sortörések és térközök nem mindenütt tökéletesek – lényegében nem találunk tipográfiai hibát a kötetben. Az olvasó számára a további tájékozódást a lábjegyzetekben elhelyezett bőséges szakirodalmi hivatkozások segítik, az adatok visszakeresését pedig pontos névmutató könnyíti meg.

Összességében elmondható, hogy a kötet mindenben megfelel azoknak a várakozásoknak, amelyek az igényes megjelenés nyomán támadnak az olvasóban: tematikailag változatos, a kompozíció mégis világos és jól átgondolt, az egyes szövegek jelentős és sokrétűen hasznosítható eredményeket közölnek. A kötet valóban olyan utazásra hív, amelyen szakmabeliek és laikus érdeklődők egyaránt örömmel vehetnek részt.

(ism.: *Erdős Zoltán*)

„Nehéz időkben dönteni kell”. A veszprémi püspökség a második világháború idején. Szerk.: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László. Veszprém, Veszprémi Főegyházmege, 2016. (A veszprémi egyházmege múltjából, 29.) 255 old.

A veszprémi főegyházmege – több intézményének összefogásával – 2015. augusztus 26-án *Háborús évek* címmel tudományos konferenciát rendezett. Jelen kötet lényegében a rendkívül jó hangulatú szimpóziumon elhangzott előadások szerkesztett, tudományos apparátussal ellátott változatát nyújtja az érdeklődőknek. Mivel a régi igazság szerint a szó elszáll, az írás megmarad – jól is van ez így. Apróbb-nagyobb változások azért történtek: annak idején a konferencia meghívójában jelzettekhez képest két előadásra végül nem került sor – ezek közül írásban Bank Barbara korreferátuma most mégis napvilágot láthatott. A meghívóhoz képest is új elem Horváth Gergely Krisztián tanulmánya. Kimaradt azonban a kötetből Adriányi Gábor nagykanizsai gyermekkori élményeinek felidézése, amely a konferencia zárásaként hangzott el. Mivel ez műfajában, hangvételében egyaránt élesen elütött volna a többi szövegtől – és veleje az egyháztörténész professzor önéletírásában¹ olvasható már – a szerkesztők döntése érthető.

A könyv *A veszprémi egyházmege múltjából* sorozat 29. köteteként jelent meg. Impozáns megjelenésű, akárcsak elődei. GÁTY ISTVÁN ízlését dicséri a tördelés, valamint a háború rombolását és az újjáépítést egyaránt felvillantó beszédes borító. A főegyházmege egyháztörténeti bizottsága által jegyzett rövid bevezetés után bő 250 oldalon követi egymást 13 tanulmány, amelyek műfajukban, terjedelmükben, témaválasztásukban roppant változatosak. A választott korszak és az egységes jegyzetapparátus köti össze őket. Előbbi kapcsán meg kell említeni, hogy nem a háború szigorúan vett időintervallumát kell érteni alatta: a szerzők egyaránt jó érzékkel mutatnak fel előzményeket és következményeket is. Az egyes írásokat irodalomjegyzék és angol nyelvű rezümé zárja, a kötet egészét pedig a szerzők bemutatása és a nagy múltú sorozat korábbi köteteinek bibliográfiai adatai.

A szerkesztők a tanulmányokat – a sorozat hagyományai szerint – a szerzők nevének ABC-rendjében helyezték el a könyvben. Ez a szerkesztési elv kétségkívül áttekinthető, most azonban inkább tematikus csoportosításban ismerkedjünk meg az egyes írásokkal.

Roppant erős felütése a könyvnek BALOGH GÁBOR egyetemi docensnek a Magyar Szent Kereszt Egyesület egyházmegei működését bemutató, forrásközléssel is megerősített írása. Egy roppant kényes kérdés számos, általában kibeszéletlenül hagyott vetületére világít rá. A megkeresztelkedett zsidók érdekvédelmi szervezetéről először annak világi elnöke írt még egy kényszerűen apologetikus környezetű munkában,² majd esett pár szó

¹ ADRIÁNYI GÁBOR: *Egy élet nyomában. Önéletrajz.* Bp., 2007. 28–44. p.

² CAVALLIER JÓZSEF: *A püspöki kar és a Magyar Szent Kereszt Egyesület embermentő munkája.* In: *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme.* Szerk.: Meszlényi Antal. Bp., 1947. 148–168. p.

róla korszak monográfiákban³ és a Zichy Gyula életét felelevenítő szakcikkekben⁴ is – de valós helyén kezelni csak a forráskiadások⁵ tudták ezt a fontos, a maga korában sok oldalról támadott egyesületet. A keresztény hitre térő zsidókat régi hittársaik lenézték és renegátnak tekintették, a katolikus egyház is kételkedéssel fogadta az áttérések őszinteségét, a faji kérdésbe beleszédülő nyilas államhatalom pedig negligálta erőfeszítéseit, mert csak a származást figyelte, s nem a vallott/választott hitet. Roppant fontos írás ez, amely Czapik Gyula és Mindszenty József egyházkormányzatának idejéből, főleg Nagykanizsáról villant fel számos, a mindennapi küzdelmeket megidéző esettanulmányt. Ki kell emelni a szerzőnek azt a gondolatát, hogy nem teológiai értelemben csak megkeresztelkedőkről beszélhetünk, a közkeletűen használt „kikeresztelkedés” fogalom pongyolóság.

SOÓS VIKTOR ATTILA, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága munkatársa Apor Vilmos püspök veszprémi egyházmegyével való kapcsolatát taglalja. Apor 1941-ben lett a szomszédos győri egyházmegye püspöke, és hamarosan – komoly előzetes tájékozódás után – magára vállalta a Magyar Szent Kereszt Egylet püspökelnöki teendőit.⁶ Így a rábízott zsidó származású hívek védelmének érdekében kiléphetett – és ki is lépett – abból a püspökkari mentalitásból, amely a kormánnyal való politikai tárgyalást hagyományosan az esztergomi érsek hitbizományának tekintette. Apornak Czapik Gyulával – aki balesete miatt viszonylag passzívnak mutatkozott – nem sok kapcsolata volt, de utódával, Mindszenty Józseffel élénk együttműködése és mély barátsága bontakozott ki. Mészáros István korábban bemutatta, hogy 1944-ben az egyházmegye vezetését átvevő Mindszenty maga milyen elánnal próbálta a primást aktívabb fellépésre bírni, és a kormányzatot is rendre bombázta beadványokkal az emberi jogok védelmében.⁷ A szerző Apor Vilmos hasonló mentalitásból fakadó fellépését, tetteit ecseteli. A tanul-

³ SZÁNTÓ KONRÁD OFM: A katolikus egyház története. II. köt. Bp., 1985. 585–586. p.; GERGELY JENŐ: A katolikus egyház története Magyarországon, 1919–1945. Bp., 1997. (továbbiakban: GERGELY, 1997.) 31., 115. p.; LÁSZLÓ T. LÁSZLÓ: Egyház és állam Magyarországon, 1919–1945. Bp., 2005. 299–301. p.

⁴ LAKATOS ANDOR: Gróf Zichy Gyula a kalocsai érseki széken. (1923–1942) In: Emlékkötet Zichy Gyula tiszteletére. Szerk.: Horváth István – Kikindai András. Pécs, 2007. (Egyháztörténeti tanulmányok II.) 128–130. p.

⁵ GERGELY JENŐ: A katolikus püspöki kar és a konvertiták mentése. In: *Történelmi Szemle*, 1984. 4. sz. 580–616. p.; HETÉNYI VARGA KÁROLY: Pásztor volt vagy béres? A magyar katolikus egyház a Harmadik Birodalom árnyékában. Bp., 2012.; BALOGH GÁBOR: A Magyar Szent Kereszt Egyesület dokumentumaiból. In: *Vigilia*, 2014. 9. sz. 777–785. p.; Uő: A küzdő egyház képe 1939–1945 között a Magyar Szent Kereszt Egyesület példáján. In: Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány honlapja: <http://www.ferencesek.hu> / Szociális testvérek és ferencesek a II. világháború idején – 2016. augusztus; SOÓS VIKTOR ATTILA: A kereszt erősíti a gyengét. Boldog Apor Vilmos püspök tevékenysége az üldözöttek védelmében. Győr, 2015. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások, 21.) (továbbiakban: SOÓS, 2015.)

⁶ SOÓS, 2015. 13–16. p.

⁷ MÉSZÁROS ISTVÁN: Mindszenty a Sándor-palotában. In: Uő: Mindszenty a Sándor-palotában. Hat tanulmány. Bp., 2005. 9–99. p.

mányban szó esik a dunántúli püspökök közös memorandumáról is, majd azokról az erőfeszítésekről, amelyeket – épp a memorandum bosszújaként – elfogott és a győri egyházmegye területén fogvatartott Mindszenty József érdekében Apor Vilmos kifejtett. Az írás zárszavában elhangzik, hogy Mindszenty elsők között támogatta a vértanú boldoggá avatását.

GÁRDONYI MÁTÉ főiskolai tanár tanulmánya az, amely segít kicsit jobban megvilágítani az egyházjogban kevésbé járatosak számára, hogy milyen problémákat vetett fel egy püspöki aula számára az állami zsidótörvények sora és az azok elől való menekülésként is felfogható áttérések növekvő száma. A komplex kérdéskörből a keresztség szentségének védelmében kötelezően előírt, áttérést megelőző képzési idő a legtöbbször – és többnyire kevés empátiával – emlegetett vetület. Kevésbé ismert a keresztség bűnbocsátó hatásával járó házasságjogi következmények kezelésének világa. Az állami törvények szigorodásával egyre többen kerültek nehéz helyzetbe és váltak egyre összetettebbé a kérdések. Szó esik itt zsidó származású, az Anschluß után problémás állampolgárságú katolikus papról, neofiták szemináriumi felvételének túlnyomórészt – de nem kizárólagosan! – történő elutasításáról, zsidó származású katolikus iskolai tanárok állásvesztéséről és egykori zsidó birtokok megszerzésének fájó kérdéséről. Gárdonyi Máté konklúziója fontos: „Esetről-esetre lehet mérlegelni, hogy [az ügyek kezelésében] mekkora szerepe volt az antiszemita attitűdnek, a kor-szellemhez való alkalmazkodásnak, az intézményi érdekek érvényesítésének vagy a pragmatizmusnak.” Vagy – teszem hozzá talán kevésbé elítélően – mennyire volt teljesen logikus következménye egy-egy intézkedés az egyházigazgatási hagyományoknak, amely nem kezelt egy-egy jelenséget újdonságként, hanem rutinból régóta létező válaszokat vett elő – s pusztán rácsodálkozott a növekvő esetszámmra, de a megváltozott viszonyok között azok következményeit nem kellően érzékelt.

Itt kell kitérnünk KARLINSZKY BALÁZS levéltáros kiváló, a veszprémi püspöki aula 1917 és 1949 közti összetételéről készült elemzésére. 1939 tavasza és 1945 ősze között Veszprémet öt főpásztor kormányozta, sokuknak szinte megmelegedni sem volt itt ideje. Széküresedések – nemkülönben a főpásztor akadályoztatása⁸ – esetén pedig rendkívüli módon megnőtt az aulisták fontossága az ügymenetben. Karlinszky Balázs eredendően középkorász, ezt munkájának archontológiai megközelítése is elárulja. Szó esik a káptalan szerepéről az egyházmegye kormányzásában, a kulcspozíciókról (helynök, provikárius, irodaigazgató, titkár), az egyházmegye irreálisan nagy területéből fakadó, háborús viszonyok közt elengedhetetlenül szükséges lokális kormányzat kiépítéséről, azaz a püspöki biztosok szerepéről, de a központi hivatalokról és azok civil munkatársairól is. Meglepő összegzését – amely szerint az egyházmegye kormányzatát sem a háború, sem a sűrű személycserék nem befolyásolták – személyes kutatási tapasztalatokkal is alá tudom támasztani: az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának tanúsága szerint soproni fogságában veszprémi iktatószámokat használva Mindszenty egyházkormányzati lépéseket is tett, Shvoy Kálmán emlékirata szerint pedig „szobája tele volt iratokkal”. Ez annak fényében különösen elgondolkodtató, hogy a vele együtt raboskodó

⁸ Mindszenty József 1944 novemberének közepétől 1945 áprilisának végéig a nyilasok fogságában volt.

Shvoy Lajos távollétében a fehérvári aula mindössze két celebretet adott ki.⁹

A gyakori személycserék kérdése vezet át minket BALOGH MARGIT, az MTA BTK tudományos főmunkatársa írásához, amely rendkívül tömören, mégis közérthetően mutatja be azt a szövevényes elszámolási vitát, amely az Egerbe távozó Czapik Gyula és a veszprémi javadalmat átvevő Mindszenty József között évekig húzódott, és kapcsolatukat később – egész más okból is vészterhesnek mondható időben – mérgezte. A „faügyként” emlegetett kérdés összetett volt: a háborús konjunktúra a vagyoneleltárak valós értékét megváltoztatta, a háborús viszonyok kitermelési és szállítási nehézségeket okoztak, a földreform pedig elvette a rendezés lehetőségének anyagi alapját. De a tanulmányból az emberi arcélek is kidomborodnak: érezzük Czapik részéről a mohóságot, míg Mindszenty részéről bizalmatlanságot tapasztalhatunk, de még a jószágigazgató sértettségét is jó érzékkel eseteli a szerző.

Az általános egyházi, gazdaságtörténeti háttérrel rendkívül alaposan mutatja be TÓTH KRISZTINA, a PPKE tudományos munkatársa tanulmánya. Osztanunk kell kezdő megállapítását, mely szerint az egyházi nagybirtokok gazdálkodásának kérdése meglehetősen elnagyolt tudományterület itthon – a 20. század vonatkozásában mindenképp.¹⁰ Tóth Krisztina előbb részletesen bemutatja a tekintélyes birtokállománnyal rendelkező veszprémi székeskáptalan gazdálkodásának kríziseit: míg az a kortársak számára virágzóknak tűnt, valójában veszteségeket termelt. 1929-ben már kölcsönfelvételre szorult, 1932-ben pedig szanálásra – azaz: a főkegyúri jogokat gyakorló Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) küldött ki miniszteri biztost a gazdálkodás felügyeletére, és tette lehetővé bizonyos birtoktestek parcel-

⁹ MÓZESSY GERGELY: Katolikus püspökök a nyilasok fogságában. (Mindszenty József és Shvoy Lajos elhurcolása.) In: Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. Szerk.: Hermann István – Karlinszky Balázs. Veszprém, 2010. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai, 22. A veszprémi egyházmegye múltjából, 22.) 265–266. p. Idézet forrása: PERNEKI MIHÁLY: Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata, 1918–1945. Bp., 1983. 318. p.

¹⁰ Korábbi időszakokra vonatkozóan megkerülhetetlen kötetek láttak napvilágot Dóka Klára és Fülöp Éva Mária tollából. A 20. századra vonatkozóan tartalmaz fontos alapadatokat: GERGELY, 1997. Ezen túl pár különleges történet feltárása történt meg, pl.: TÓTH KRISZTINA: Egy apostoli adminisztrátori kinevezés háttere. Gróf Mikes János lemondása a szombathelyi püspökségről. In: Magyarország és a római Szentszék (Források és távlatok). Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére. Szerk.: Tusor Péter. Bp.–Róma, 2012. (Collectanea Vaticana Hungariae, I/8.) 281–327. p.; HORVÁTH ISTVÁN: A rácbólyi és az idamajori püspöki birtok megpróbáltatásai a szerb megszállás idején In: Emlékkötet Zichy Gyula tiszteletére. Szerk.: Horváth István – Kikindai András. Pécs, 2007. (Egyháztörténeti tanulmányok II.) 103–110. p. A különleges képességekkel megáldott ciszterci jószágigazgató, Hagyó–Kovács Gyula személye indukált még pár írást, pl.: FARKAS GÁBOR: Az előszállási uradalom igazgatása, 1920–1945. In: *Levéltári Szemle*, 1982. 1. sz. 57–68. p. Természetesen itt-ott lappanghatnak kiadatlan értékes feldolgozások is még, ld. pl.: KOC SIS PÉTER: A székesfehérvári püspökség gazdasága a két világháború között. Székesfehérvár, 2005. Kézirat. – Székesfehérvári Püspöki Könyvtár, Ms.747.

lázását és eladását. Bár messzire vezető tervek voltak arra, hogy miként lehet rentábilissá tenni a gyenge földeket, de a háború ezeket elsodorta. A káptalanival szemben a püspöki gazdaság jól működött – olyannyira, hogy a VKM úgy látta: régi anomáliákat felszámolva az 1777-ben meglehetősen csekély birtokállománnyal Veszprémből kihalított két püspökség (Szombathely és Székesfehérvár) gazdálkodási nehézségeit is meg tudja oldani bizonyos birtoktestek átcsatolásával. Szombathelyen Grósz József végül elhárította az ajánlatot, mert messze eső, nagy adóterhű és gyenge jövedelmezőségű birtokok kerültek szóba, de Shvoy Lajos átvette a nyírádi uradalmat.

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, az MTA BTK tudományos munkatársa *Megváltva* című írása már a püspöki gazdaság földosztás utáni helyzetét világítja meg. Az 1945 márciusában megjelenő rendelet a nagybirtokok 100 hold feletti részét elvette. A végrehajtás helyi túlzásaiban azonban gyakran a törvényileg meghagyott mennyiség megmentése is nagy nehézségekbe ütközött. Mindszenty József püspök nyilas fogsága miatt ellenállónak számított, ami további 200 holdat mentesített volna számára, ám mire a fogságból áprilisban hazatért, a földterületek javarészt szét voltak osztva, és az első döntések revízióit roppant nehéz volt elérni egy alapvetően ellenséges légkörben. A szerző számba veszi a püspökség célkitűzéseit, hogy hol, mely birtoktesteket, milyen okokból igyekeztek megtartani – és mi vezetett ebből eredményre. Rendkívül éles szemre vall, hogy a számvevő egy „kiszólásában” ráértett arra, hogy egy-egy sikeres birtokmentés mögött bizony a balkáni baksis-szellemhez való gyors alkalmazkodásra, effektív megvesztegetésre is szükség lehetett.

Természetesen a kötet több írása koncentrálna a harcok és a frontátvonulás által okozott veszteségekre. NAGY SZABOLCS levéltáros lényegre törő, rövid írását az „adalékok” címadó szóval kezdi, de ennél jóval többet nyújt. Kiváló érzékkel vázolta fel a püspöki székváros helyzetét, viszonyait a háború alatt. Beszél a korszak forrásadottságairól, és azokról a katonai objektumokról, amelyek – geopolitikai helyzetén túl – meghatározták a város sorsát.

VARGA TIBOR LÁSZLÓ érseki levéltáros tanulmánya figyelemfelkeltő írás: kedvesináló a sorozat korábbi kötetében megjelent monumentális forráskiadványhoz.¹¹ A hatalmas munkának velejét az egyházmegyei kárfelmérés íveinek közzététele teszi ki. Itt e forráscsoport születéséről ad tájékoztatást, majd – mintegy elővételezve a kiadvány sajtó alá rendezés alatt lévő második kötetét – az emberi veszteségek rövid ismertetését nyújtja.

E kárfelmérés és személyes plébánialátogatásai következtében Mindszenty József nagyon gyorsan tájékozódott egyházmegyéje helyzetéről. Hamarosan azonban az esztergomi érseki székbe távozott, Veszprémben helyét Bánáss László vette át. BANK BARBARA rövid írása Mindszenty későbbi, esztergomi éveiből ad rövid adalékokat arra vonatkozóan, hogy a prímás volt egyházmegyéjének sorsát továbbra is szívében viselte, tapasztalataira érsekként is hivatkozott.

¹¹ Folytonos fegyverropogás közepette. Források a veszprémi egyházmegye második világháborús veszteségeiről. I. Szerk.: Varga Tibor László. Veszprém, 2015. (A veszprémi egyházmegye múltjából, 27.)

RITTER GYÖRGY doktorandusz az egyházmegye embervesztésének egy sajátos formájáról ír. Az, hogy a háborút követően a sváb lakosság nagy részét a kollektív bűnösség elve alapján kitelepítették az országból, mára közismert. Ritter írása azonban a bakonyi falvak német lakosságának 1944–1945 fordulóján, még a háború alatt, a Volksbund propagandájának hatására történő evakuálásáról szól. Részletes, érdekesítő – és a visszaemlékezésekre építve – szívszorító is tanulmánya. E svábok ugyanis sokszor nem önként mentek el, nagy részük visszatért, miután itthon egy új jogfosztás és bizalmatlanság, újabb elűzetés tragikuma fogadta csak őket.

A kötet két további írásának a középpontjában már nem a háború áll: bár a korszak történéseivel foglalkoznak, de inkább a „hagyományos” egyházi élet lecsapódásait tárgyalják. GIANONE ANDRÁS középiskolai tanár az Actio Catholica (AC) egyházmegyei működésével foglalkozott Czapik Gyula veszprémi püspöksége idején. Mivel Czapik 1938-tól meghatározó szerepet játszott az AC életében (1940-től – már püspökként – alelnök és a sajtószakosztály elnöke volt, 1943-tól haláláig pedig ügyvezető elnök), vélelmezhető volt, hogy az általa kormányzott egyházmegyében az AC elgondolásait messzemenően át akarta ültetni a gyakorlatba. Az Eucharisztikus Világkongresszus szervezőmunkája után az AC mintegy befelé fordult, és a világiak apostolkodását akarta erősíteni. Czapik első egyházmegyei körlevelében ennek szellemében a tanítókat is megszólította. Az ő idejére tehető a KALOT megerősödése, a KALÁSZ és a KIOE megszervezése az egyházmegyében.

PETRIK IVÁN főlevéltáros Pápa városa második katolikus plébániájának, a Szent Anna plébániának – a város méretéhez, katolikus lakosságának számarányához képest viszonylag késői – 1943-ban történt megalapításáról ír.

A Veszprémi Érsekség Egyháztörténeti Bizottsága azt a célt állította maga elé, hogy szisztematikus munkájával előkészít egy majd később megírandó egyházmegye monográfiát. A szerkesztők mindent megtettek annak érdekében, hogy a háborús évek megvilágításához szükséges adatokat és friss értékeléseket összegyűjtsék. Nagy értéke a kötetnek a szerzők forrásközpontú szemlélete: csaknem valamennyien építenek arra a kiváló forráskiadványra, amelynek még csak első fele jelent meg a tavalyi konferencia idejére időzítve. A jelek szerint az akkori előadók már „statum nascendi” állapotában hozzáférhettek a kiadványhoz. Ez nyilvánvalóan nagy rugalmasságot és bizalmat követelt meg a főegyházmegyei levéltár munkatársaitól – egyúttal egy olyan együttműködést feltételez, amely megerősíti azt a véleményt, hogy itt egy kiváló műhely jött létre az előző években. Ez – fenntartása esetén – kitűzött célját minden bizonnyal teljesíteni tudja majd.

Hasonló, jól működő, a szerzők egyéni érdeklődésének szabadságát megadó, lassan-lassan mégis egy monográfia felé lépkedő egyháztörténeti műhelyt Győrben látni jelenleg, ahol nemrég 35 szerzős, 869 (!) oldalas tanulmánykötetet adott ki az egyházmegyei levéltár szilaj jókedvében.¹²

¹² Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára. Szerk.: Arató György – Nemes Gábor – Vajk Ádám. Győr, 2016. (Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások, 25.)

Másutt más módon formálódik egy-egy egyházmegye monográfiája. Számomra azonban ez az egyik legszimpatikusabb irány.

(ism.: *Mózessy Gergely*)

BERTALAN PÉTER: A Pálos rend és az állambiztonság küzdelme. Hálózatok szorításában. Budapest, Éghajlat Könyvkiadó, 2015. 267 old.

Okkal írta a szerző könyvének címe elé az ajánló-magyarázó szavakat: „In memoriam P. Vezér Ferenc.” P. Vezér sorsa vonul végig e kiváló tartalmú kötet fő sodrában, az ő életútjának kritikus szakaszain keresztül ismerhetjük meg a pálosok 1945 utáni nehéz időszakát.

A pálosoknak a háborút követő sorsa része volt annak a koncepciónak, amelynek lényegét az államhatalom részéről a Magyar Római Katolikus Egyház meggyengítésében határozták meg. Különleges helyzetük volt a pálosoknak, hiszen ez a rend az egyháztörténetben az egyetlen magyar alapítású szerzetesközösség. Szoktak úgy is fogalmazni, hogy ez a legmagyarabb szerzetesrend, és az alapítása óta folyamatosan nagy népszerűségnek örvend hazánkban. A pálosok története a magyar történelem integráns része. A rend a török időkig igen gazdag kulturális életet élt, aminek része volt az irodalmi élet és a gazdálkodással összefüggő tudományok művelése is. A török hódoltság évtizedeiben számos pálos kolostort kifosztottak, megsemmisítettek. Sok szerzetes halt vértanúhalált egy másik kultúra, egy másik vallás erőltetett terjesztése következtében. A 17. század folyamán lassan újra talpra állt a Magyar Pálos Rend. A „felvilágosult abszolutizmusnak” nevezett, de több tekintetben mégiscsak elsötétedést hozott időszak újra megpróbáltatásoknak tette ki a magyarországi pálosokat. Ennek egyik oka az volt, hogy a Habsburg-politikával nehezen összeegyeztethetőnek vélték a rend „magyar szellemiségét”. Azonkívül a pálosok vagyonát is vonakodott visszaadni az államhatalom (Az 1780-as években Magyarország területén 34 férfi és 6 női szerzetesrendházat szüntettek meg.).

A 19. században és a 20. század első felében lassan mégiscsak erősödni látszott a szerzetesi élet. Az 1930-as években Budapesten, a Szent Gellért-hegy oldalában létrehozták a híres Pálos Sziklakápolnát, és megalakult a pécsi noviciátus is, ahol 1935. október 8-án öltözött be a kötet főhőse, Vezér György Ferenc. 1946. október 12-én hozták Szegedről a Sziklatemplomba Szent Gellért ereklyéjét, a szent püspök vértanúhalálának 900. évfordulója alkalmából. Másnap Mindszenty hercegprímás a hegy oldalában tartott szentmisét több tízezer hívő jelenlétében. Ekkor ezt az új hatalom még nem tudta megakadályozni.

A szerző A „pálos ügy”. *Vezér Ferenc pálosszentkúti évei* című fejezetben foglalta össze az 1914-ben született Vezér Ferenc életútjának rövid vázlatát, fontosabb állomásait. Pálosszentkút a leglényegesebb szolgálati helye volt, jóllehet szolgált Pécsen és a fővárosi Sziklatemplomban is. A koncepció perек következményeként – hamis váddal – 1951. augusztus 3-án P. Vezér Ferencet kivégezték. A Legfelsőbb Bíróság 1992. február 17-én minden vád alól felmentette és rehabilitálta. „Az 1945 és 1963 közötti törvénysértő elítélések semmissé nyilvánításáról szóló 1990. évi XXVI. Törvény 1. §-ának (1) bekezdése szerint az 1945. január 1. és 1963. április 4. között az állam belső és külső biztonsága elleni bűncselekmények miatti elítélések semmissnek tekintendők” (173. p.).

A Pálosszentkúton írt naplójában a megszálló orosz katonák által elkövetett kegyetlenkedéseket leplezetlenül rögzítette. „Ez a kultúra!” – írta az orosz katonák egyes cselekedeteihez kommentárként. Naplórészletei a

perében a helyzetét nehezítették. A pálosszentkúti bejegyzésekből azt is megtudhatjuk, hogy az egyszerű emberek (a puszták népe) mennyire ragaszkodtak 1945 környékén is a vallásukhoz, egyházukhoz, nemzeti identitásukhoz. Páter Vezér Ferenc a front pálosszentkúti átvonulásának időszakában a rend fenntartása érdekében polgárőrséget szervezett, amit a perében súlyosan a terhére róttak. Azonban beigazolódott, hogy „a polgárőrséget mindig az illetékes szovjet parancsnokság engedélyével szervezték, és azt szigorúan ellenőrizték”(169. p.).

A *Rendtörténeti összefüggések* című részben arról olvashatunk, hogy 1950. június 7-én és 9-én éjszaka kitelepítettek a rendházakból 320 férfi szerzetest és kb. 600-700 apácát. A Magyar Pálos Rend egyik kiadványában olvashatjuk: „Hatalmas robajjal álltak meg a teherautók a Pécsi Pálos Kolostor előtt, hogy a katonák és az államvédelmi hatóság emberei elfoglalják a rendházat. Aztán elindult a különféle szerzetesekkel és szerzetesnővérekkel feltöltött teherautók karavánja a Váci Püspökség felé.” A szerzetesek hősiiesen túrték a megaláztatásokat, egyikük még ezt is mondta az ávós tiszteknek: „Tőlem három dolgot nem tudnak elvenni: a hitemet, a magyarságomat és a jókedvemet.” 1950. június 18-ról 19-re virradó éjszaka csak Budapestről internáltak 2000 szerzetest és apácát. A betegápolással és tanítással foglalkozó szerzetesek és szerzetesnők hiánya igen súlyosan érintette a magyar egészségügyet és iskolarendszert.

A *megnyesett fa...* című részben arról a korszakról olvashatunk, amely Mindszenty József esztergomi érseksége után következett. (Lékai Lászlónak, az új esztergomi érseknek volt a jelmondata: „A megnyesett fa kiszökdül.”) A jelmondat arra is utal, hogy a diktatúra évtizedei alatt a Magyar Katolikus Egyház megsemmisítése nem sikerült a hatalomnak. A fa gyökérzete ellenállt, és tápláló forrása lett az új hajtásoknak. Az összegzésben (189–190. p.) a szerző nagyon tömören és lényeglátóan fogalmazza meg a rövid következtetést: „A pártállam nem tudta megtörni a Magyar Katolikus Egyház kemény gerincét és ugyanakkor rugalmas hálózatot alkotó szerzetesrendek ellenállását. Ez volt az alapja annak is, hogy a rendszerváltoztatás után a szerzetesrendek, köztük a Pálos Rend is, talpra tudtak állni.”

A kötet végén *Mellékletek* találhatóak, közöttük jelentések, intézkedési tervek, intézkedések, szembesítési, kihallgatási és gyanúsítottai jegyzőkönyvek, javaslatok szerepelnek. A korfestő dokumentumok között helyenként ma is ismert személyiségek nevei szerepelnek, ami összeköti a több mint fél évszázaddal ezelőtti szomorú eseményeket a mai korunkkal, illetve korunk még ma sem teljesen lezárt eseményeivel.

A kötet címlapján a pálosszentkúti kegyhelytemplom egyik üvegablakáról látható egy kép, amely a felirat szerint Szent Özsébet, a Pálos Rend alapítóját ábrázolja. A „felirat szerint” – de nem a valóságban. Az üvegablak ügyes készítője ugyanis Páter Vezér Ferenc arcvonásait festette meg, de akkor az ő nevét még nem lehetett volna a kép alá írni. Ma már széles körben tudni lehet, hogy a színpompás üvegablakon a mártírhálált halt szerzetespap arcképe ragyog az odasütő Nap sugaraitól.

A kiadó ezeket a szavakat írta az *Utóirat*ban: „A pálos sors – a magyar történelem legnagyobb sodrású bűvópatakjainak egyike.” A tudósként, oktatóként és könyvíróként egyaránt tehetséges Bertalan Péter elismerésre méltó módon, szakszerű tartalmú, érdekes és hiánypótló művet alkotott.

(ism.: *Rosta István*)

MEZEY ANDRÁS: Hittan a katakombákban. A Csongrád megyei nem hivatalos ifjúságpasztoráció története, 1946–1980. Budapest, Új Ember, 2015. 318 old.

Na, végre! – sóhajthat fel minden magyar egyháztörténelem iránt fogékony olvasó, amikor kezébe veszi Mezey András könyvét. A szerző a kommunista egyházüldözés olyan részletével foglalkozik, amit az eddigi tudományos kutatás alig érintett. Az ifjúsággal való foglalkozást az ateista diktatúra kiszajátította, az egyházaknak csak egy nagyon szűk, állandó ellenőrzés alatt tartott részt hagyott meg. Ugyanakkor az elnyomás rákosista és kádárista formái között is akadtak olyan papi egyéniségek, akik dacolva az önkény-nyel, teljes odaadással a hivatásukért vállalták a hitüket. Az őskeresztények mintájára visszahúzódtak a „katakombákba”, és látszólag elfogadva a rendszer által megtűrt kereteket, foglalkoztak a fiatalokkal. Valójában folyamatosan tágitották az ifjúságpasztoráció lehetőségeit, állandóan új utakat kerestek a gyermekekhez. A szerző szakítva az eddig szokásos egyháztörténeti narratívával, nem a hivatalos egyházpolitikára összpontosít, hanem alulnézetből, az egyházi lehetőségek felől vizsgálja a kérdést. Nemcsak a nézőpont lesz ezáltal új, de a vizsgálat maga is új elemekkel bővül, a szerző bátran használja a vallásszociológia módszertanát.

Mezey András a szegedi Egyetemi Könyvtár munkatársa, több egyháztörténeti tanácskozás előadója, izgalmas kérdéseket felvető tudományos cikkek írója.¹ Most önálló kötetben adja közre több éves kitartó kutatásainak eredményét. Egy könyvtárban dolgozó történészhez méltó alapossággal feldolgozta a témához rendelkezésre álló levéltári iratokat és az eddigi szakirodalmat. A szám magáért beszél, Mezey András könyvében 286 oldal, 887 jegyzettel támasztotta alá állításait, érveit. Hat levéltárban és 38 különböző fondban végzett kutatást. Ez is bizonyítja, hogy milyen komoly adatgyűjtés előzte meg a könyv megírását. A történelem tudományos igényű feltárásában is fontos szerepet töltenek be az olyan elbeszélő, narratív leíró jellegű műfajok, mint az interjú és az oral history vagy akár a memoáriródalom. Mezey András kutatásait előszeretettel egészítette ki a „másodlagos” történeti forrásokkal, számos adatot rögzített a még elérhető tanúkkal folytatott beszélgetései során. A pontos és szakszerű interjúkészítés azért is fontos, mert a szerző által vizsgált történések szereplői közül sajnos egyre kevesebben lesznek elérhetőek. Talán még nem a 24., de sajnos már a 23. órában vagyunk, hogy a visszaemlékezéseket összegyűjtsük.

Mezey András négy fő fejezetre és a záró összegzésre, kitekintésre, továbbá a mellékletekre (képek, név- és tárgymutató, rövidítés-, forrás- és

¹ MEZEY ANDRÁS: Keresztény pártprogramok, társadalomképzések és fogadtatásuk 1956-ban. In: Magyar katolikus egyház, 1956. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve, 2007. Szerk.: Szabó Csaba. Bp., 2007. 81–97. p.; Uő: A Miasszonyunkról Nevezett Iskolanővérek és a piaristák szegedi iskoláinak államosítása. In: Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve, 2008. Szerk.: Szabó Csaba – Szigeti László. Bp., 2008. 185–210. p.; Uő: Az egyházkorlátozás néhány nem állambiztonsági színtere és eszköze Csongrád megyében az 1960-as években. In: Egyházüldözők és egyházüldözés a Kádár-korszakban. Szerk.: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László. Bp., 2010. 329–360.p.

irodalomjegyzék) osztotta fel munkáját. A fő részek fejezeteket és további alfejezeteket tartalmaznak.

A kötet első két fő fejezetében rendkívül alapos történeti és módszertani bevezetőt olvashatunk. A szerző érdeme, hogy fontos és „kényes” kérdések szakszerű tisztázása mellett szakmailag teljesen elfogadható problémafelvetéseit is megosztja az olvasóval. A szekularizáció és a diktatúra felől is megközelíti a bázisközösségek történeti fejlődését, összefoglalja e közösségek hazai és külföldi fogalmi-történelmi értelmezéseit. Megállapítja a magyarországi kisközösség-történet korszakait.

Izgalmas kérdést vet fel Mezey az oral history és a hagyományos (egyház)történetírás paradigmáproblémái kapcsán. Ugyancsak érdekes az állambiztonsági iratok értékelése és összevetése az oral historyval. A különféle (ügynök)jelentésekre hiba úgy tekinteni, mintha azokból felfejthető lenne a korabeli egyháztörténelem. A szerző is elismeri, hogy témájához a legfontosabb forrásokat az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában találta meg kutatásai során, és jellemzi ezek társadalmi hatását is.

„Kétségtelen, hogy a Rákosi- és a Kádár-rendszer titkainak feltárásában, az információs kárpótlás folyamatában az utóbbi évek ügynök-ügyei váltak igazi szenzációvá, és egyben a politikai szekértáborok viaskodásának újabb nemkívánatos terepévé. A polémia máig sem csitult le egészen, beleértve e szenzációk közül is sajnos a legnagyobbat: a katolikus egyház érintettségét. A témával kapcsolatos publicisztikák, elemzések attitűdskálája rendkívül széles: az egyházi informátorokat lényegében egy kalap alá vevő, maróan ironizáló, olykor kárörvendő véleményektől kezdve az apologetikus, disztिंगváló, ill. az egykori ügynökök kártékonyágát sokkal kisebbnek vélelmező álláspontig terjed nem függetlenül persze a szerző politikai vagy egyházi hovatarozásától. Ha viszont prekoncepcióktól mentesen akarnánk átlagot vonni e skálán aszerint, mennyire voltak az ügynökjelentések kártékonyak, vagy ártalmatlanok, úgy a lehetetlenséggel határos módon ismernünk kéne minden egyes jelentést, s főleg azok utóéletét. Egyet le kell szögeznünk: nincs abszolút ártalmatlan jelentés.” (54–55. p.)

Éppen ezért fontos Mezey András kérdése: „Tudja-e ellensúlyozni, és ha igen, mennyiben, egymás szubjektív torzításait a két legfőbb forráscsoport, az oral history és az ÁBTL-iratok anyaga?”

A kötet legfőbb érdeme azonban, hogy jól körülhatárolható tér- és időbeli (Csongrád megye a létezett szocializmus időszakában) korlátok közt talán első alkalommal valóban tudományos szinten feldolgozza a bázisközösségek történetét az ötvenes évektől kezdődően. Így megismerhetjük a helyi, egyedi csoportokat, kezdeményezéseket, de úgy, hogy ezeket a magyar köztörténetben is el tudjuk helyezni. Hiányérzetünk attól lehet, hogy a szerző nem vitte el a témát a rendszerváltásig, igaz, erre kielégítő magyarázatot ad a bevezetőben.

Megismerkedünk Lakos Endrével és a hozzá köthető országos mozgalommal (121. skk. p.); a piarista Bulányi Györggyel szemben kritikus Kovács Mihály elképzeléseivel (137. skk. p.); az „Apostolok”-kal, Majoros Mária Armella hódmezővásárhelyi csoportjaival (147. skk. p.); Szeged-Rókus vértanújával, Kovács Imrével (164. skk. p.); a Szent József plébániához kötődő (lelki) csoportokkal (180. skk. p.); Lotz Antal kapcsán pedig a

csanádpalotai röpcédulák ügyével (196. skk. p.); végül az „Imádkozókkal”, a Jézus Szíve Népleányai közösség tagjaival. (204. skk. p.)

A hatvanas évek közepétől kezdődően, párhuzamosan a szentszéki „Ostpolitik” magyarországi hatásával az államhatalom lassan engedett az addigi fojtó szorításon, egyre több pap utazhat külföldre. A hetvenes évektől már nálunk is megjelennek a nyugati kisközösségek mintájára szerveződött csoportok, mint például a Fokoláre (220. skk. p.) vagy a Taizé, Csongrádban a Czako–Vágvölgyi–Hollósi-féle csoport. (231. skk. p.) Izgalmas a „Magyar Zoltán” fn. ügynöktől származó jelentésre épülő fejezet, amelyben bepillantást nyerhetünk a tmb. és az állambiztonság által „karizmatikusoknak” tartott szegedi főiskolás, egyetemista fiatalok életébe. (247. skk. p.) A szeged-alsóvárosi ferences rendház plébániáján csaknem negyedszázadig tevékeny segédlelkész, Dávid Lajos Szaniszló a rendszer kereite között, a templom falain belül is maximális ifjúságpasztoráció magvalósítására törekedett. Plébánosa buzgón jelentett a III/III-nak, és talán ezért hagyták békén segédlelkészét, akit „istenbohóca” személyiségéért, és a karierről való teljes lemondása, valamint a templomfalakon belül maradó katekézis miatt amúgy sem tartottak túl veszélyesnek. (242. skk. p.) Érdekes az igazolt focistához, Laczkó Ferenc plébánoshoz köthető „futball-pasztorációról” szóló fejezet is. (252. skk. p.) A II. vatikáni zsinat hatása érvényesül az ökumené és a felnőtt rétegpasztoráció elterjedésében. Csongrádi kezdetei Galgóczi Lászlóhoz köthetők. (254. skk. p.) A munkáspapság ugyan nem a hatvanas, hetvenes években indult el, hanem már az I. világháború után. Magyarországon a regnumi atyákra is nagy hatással volt már a húszas évek végétől. A francia munkáspapság egyik létrehívója, Jean Godin abbé gondolatainak és a II. vatikáni zsinat konstitúciónak továbbértelmezéséből indult ki egy újszegedi káplán, Pelle András. (257. skk. p.), aki szintén a munkáspapságra készülődött. Egy újabb irány a fiatalok eléréséhez a Fodor András által szervezett kisközösségi túramozgalom, természetjárás. A hetvenes évek közepén a Mária-tisztelet búcsújáró helyeire és zarándokcélpontjaira, Máriaradnára, Czesztohowába, Vodícára vagy Mária gyűdre is eljutottak. (262. skk. p.) Hódmezővásárhelyen és környékén „Páter Huligán” – hasonlóan más kisközösséget szervező atyához – a beatzene segítségével hatott a fiatalok körében. (265. skk. p.) Szeged környékén egy olyan pap tevékenykedett, akinek olyan híre volt, hogy akár „messze földről” eljöttek hozzá. A titokban kármelita rendbe lépett, és 1976–1981 közt Szeged-Tápén káplánkodó Zselepszki György Fábán. Ő valóban karizmatikus volt. (267. skk. p.)

A kötet „érdemi”, leíró része a 273. oldalon véget ér, de rendkívül fontosak, egyáltalán nem mellékesek a VI. fejezetben elhelyezett „mellékletek” is. A szerző itt közread néhány eredeti dokumentumot, egyeseket szkennelve, másokat átiratban. Talán szerencsésebb lett volna, ha nem keveredik a két műfaj, de így is izgalmasak a közölt források. Jelentősek a kötetben közölt fényképek is. Szám szerint 87 fotó segíti az olvasót a leírtakkal történő azonosulásban, az empatikus feldolgozásban, beleélésben. A kötet elsőrendű tudományos munka, annak minden kellékével felszerelve: nélkülözhetetlen a személy- és nemszemélynév mutató, a tárgymutató és a rövidítésjegyzék, valamint a felhasznált források és irodalom jegyzéke.

Nagyon fontos kötet Mezey András munkája, hiszen egy olyan komplex történelemszemléletről árulkodik, amely feltétlenül előremutató. Mit is

tart kezében az olvasó? Egy olyan értekezést, amely szakít a hagyományos leíró történelmi értelmezéssel, feldolgozással: nemcsak elmesél történeteket, hanem ezeket értelmezi, sőt értelmezéséhez a (közeli és távoli) rokon diszciplínákat is segítségül hívja. Így a munka egyszerre történeti értekezés, szociológiai és társadalomtörténeti eredmény is. Csak gratulálni tudok a szerzőnek, hogy ilyen szimbiózisban sikerült megírni ezt a könyvet. Következéseit mindig bőséges forrás és irodalmi apparátus támasztja alá. Az eredeti témaválasztás, a tudományos kutatás által alig érintett kisközösségek vizsgálata önmagában dicséretes. Mezey András helyesen vette észre, hogy a bázisközösségek nemcsak a leíró politika- és egyháztörténet, de a társadalomtörténet és a szociológia, vallásszociológia számára is értékesek.

Ezt a könyvet mindazoknak ajánlom, akik a magyarországi népi demokrácia, a létező (vagy inkább: létezett) szocializmus korszaka iránt érdeklődnek: szakembereknek és laikusoknak egyaránt.

(ism.: *Szabó Csaba*)

Katolikus egyháztörténelem az oktatásban. Nemzetközi trendek, új szempontok. Szerk.: Gózszy Zoltán – Varga Szabolcs. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2015. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 12., Forum Historiae Ecclesiasticae 1.) 202 old.

Az egyháztörténelem jelenlétét az oktatás különböző szintjein vizsgáló kötet a 2014 májusában Pécsett, a Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, illetve ennek Pécsi Egyháztörténeti Kutatócsoportja (PEI) által rendezett konferencia szerkesztett előadásait közli, kiegészítve néhány tudatosan kiválogatott, a kötet koncepcióját még teljesebbé kerekítő tanulmánnyal.

A konferencia szervezőinek legfontosabb célja – hagyományteremtő szándékkal – az volt, hogy fórumot teremtsenek az egyháztörténettel foglalkozó szakemberek, kutatók és oktatók számára, s párbeszédet indítsanak el közöttük. Ezt már a rendezvény címe is nyilvánvalóvá tette: „Egyháztörténészek I. országos találkozója: A katolikus egyháztörténelem oktatásának helyzete – nemzetközi trendek, új szempontok, hazai szakkönyvek és tematikák.”¹ (Mára már az is bebizonyosodott, hogy e vállalkozásuk sikeres volt, s az egyháztörténészek találkozója, vándorkonferencia formájában, évente megvalósul.)

Nemcsak a 2014-es találkozó, de az azt dokumentáló kötet alapvető kérdésfelvetései is jól tükrözik e szándékot, s leginkább úgy tekinthetünk rá, mint egyfajta helyzetfelmérésre, az adottságok és a hiányosságok számbavételére, mely a jövőbeni együttműködéshez és a közös ügy előmozdításához is kiindulópontul szolgálhat. Az „összeírás” leginkább azt vizsgálta, hogyan jelenik meg az egyháztörténet a közoktatásban (alsó- és középfokon) a hittan és a történelem tárgyak tanításában, valamint a felsőoktatásban: milyen területek, témák kapnak teret és mekkora hangsúllyal, milyen szemlélettel kerülnek tálalásra, illetve milyen segédeszközök, tankönyvek, jegyzetek állnak rendelkezésre a tanításhoz és a tanuláshoz.

A kötet szerkezete, felépítése a külföldi, majd a hazai felsőoktatási műhelyek felől halad az alapok, azaz a közoktatás alsóbb szintjei felé. Mielőtt azonban belefogna e seregszemlébe – kitérve és meghaladva a konferencia eredeti kereteit –, felvezetésként alapvető tudományelméleti, a teológia és a történetírás egyháztörténeti vonatkozásait boncolgató tanulmányokat közöl. Csak egyetérteni lehet a szerkesztők, Gózszy Zoltán és Varga Szabolcs, a Pécsi Egyháztörténeti Intézet kutatóinak döntésével, hiszen az egyháztörténet megjelenési formáit, helyét, szerepét, súlyát az oktatásban csak akkor szemlélhetjük értő módon, ha tisztában vagyunk magának a tudományterületnek a kontextusával, önértelmezésével, céljaival és – mivel van ilyen – a mindezekkel kapcsolatos vitákkal.

¹ A konferenciáról részletes beszámoló is megjelent a szervezők tollából: BÁNKUTI GÁBOR – CSIBI NORBERT – GÓZSY ZOLTÁN – VARGA SZABOLCS – VÉRTESI LÁZÁR: Egyháztörténészek I. országos találkozója. A katolikus egyháztörténelem oktatásának helyzete. (Nemzetközi trendek, új szempontok, hazai szakkönyvek és tematikák.) Pécs, 2014. május 12–13. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2014. 2. sz. 120–124. p.

A nyitó tanulmány nemcsak e kötet tartalmait alapozza meg és helyezi szélesebb tudományos keretbe, de hiánypótló a magyar nyelvű egyháztörténeti publikációk sorában is. KLAUS SCHATZ SJ. *Teológia-e az egyháztörténet?* című, német nyelven először 1980-ban közreadott írása az egyháztörténészek számára mára már alapvető hivatkozási pont lett, de magyarul mindezidáig nem volt hozzáférhető. A rendkívül igényes fordítást GÖRFÖL BALÁZS végezte el. Klaus Schatz az egyháztörténelem mint határtudomány hovatartozásának és önértelmezésének kérdését a teológia és az egyháztörténet, illetve az egyháztörténet és a történettudomány kapcsolatának összefüggésében vizsgálja. Analitikus módszere olyan mintát kínál, amely nemcsak az egyháztörténészek számára releváns: észrevételei, megállapításai bármelyik történeti határtudomány művelőinek nagy hasznára lehetnek. A címben feltett kérdés feltárása a historiográfiai előzmények tematikus rendezésével indul. Klaus Schatz az igennel és nemmel válaszoló kutatók munkáit és érveit egyaránt összefoglalja, elkülönítve a teológia és a történelemtudomány felől közelítő értelmezéseket, sőt kitér a protestáns egyházak és egyháztörténészek munkáira is. Mindezek ismeretében fejt ki saját, figyelemre méltó válaszát, melyben az egyháztörténetet, mint „az egyház történeti kibontakozásának teológiáját” értelmezi. Eszerint az „egyháztörténész [...] az egyház faktikus történetét az egyház teológiai lényegének kibontakozásaként igyekszik megérteni”.

SÁGHY MARIANNE, a CEU nemzetközi hírű oktatója *Egyháztörténet és patológia* című írásában röviden ismerteti a patrisztika tárgyát, helyét és szerepét az egyháztörténet-írásban, valamint a tudományág kialakulásának és formálódásának történetét, legjelesebb művelőit. Izgalmas képet fest arról a lehetőségéről, amit az egyházatyák korának a kereszténység szempontjából történő szemlélése kínált a késő antikvitással foglalkozó világi tudósoknak is. Az 1970-es évekre Nyugat-Európában népszerűvé váló patrisztika e korszak kapcsán a Római Birodalom hanyatlása helyett új népek, új társadalmi csoportok, új és demokratikus szellemű kultúra és vallás felemelkedéséről beszélt, ráadásul az antik szövegek módszertani-ismeretelméleti szempontból nagyon is kurrens irodalomkritikai, hermeneutikai elemzése alapján. Az egyházatyák írásainak aktualitására Joseph Ratzinger mellett számos világi kutató is rámutatott annak a ténynek a felmutatásával, hogy a késő antikvitás és a posztmodern kor társadalmi, kulturális és vallási jelenségei között rendkívül sok hasonlóság figyelhető meg, például a multikulturalizmus és a szekularizáció. Az egyházatyák pedig éppen e konkrét élethelyzetekre, problémákra igyekeztek válaszokat adni. Sággy tanulmányában több olyan, korábban figyelmen kívül hagyott jelenséget (ismeretelméleti módszert, irodalmi műfajt stb.) ismertet, melyeket az egyházatyák friss, innovatív és kreatív gondolkodásának köszönhet az európai kultúra.

A kötetet bevezető tanulmányok közé sorolható HERMANN-JOSEF SCHEIDGEN, a kölni egyetem oktatója *Észrevételek a német egyháztörténettel kapcsolatban* című írása is. Nehezen érthető, hogy a kötet szerkesztői miért döntöttek úgy, hogy e két tanulmány (Sággy és Scheidgen) között helyezik el TÓTH TAMÁS *A Katolikus Egyház történetének oktatása Rómában* című írását, mely sokkal inkább kapcsolódik a mindezek után elhelyezett, a magyar felsőoktatás helyzetét vizsgáló írásokhoz, illetve a Scheidgen-tanulmány végén megjelenő német felsőoktatási panorámához.

Scheidgen tanulmánya amúgy remek átvezetést is ad a két terület (a tudományelmélet és az oktatási praxis vizsgálata) között, mivel nemcsak a már Schatznál is felmerülő dilemmákat járja körül (amire a tanulmány alcíme is utal: „Egyháztörténet a teológia peremén?”) a német szakirodalom alapján, de átfogó képet ad a német egyháztörténet-írás történelmi hagyományairól és sajátosságairól, valamint az egyetemi és főiskolai egyháztörténet oktatásról is. A historiográfiai részben plasztikusan láttatja a német vallásfilozófiai, illetve történelemfilozófiai gondolkodás (például a felvilágosodás és a historizmus) és az egyház történetének (például a reformáció) kölcsönhatásait, és mindezek hatását a történetírás szemléletére és módszertanára. Az egyháztörténet megjelenése a felsőfokú stúdiumokban – a tanulmányok és az egyetemek autonómiájának köszönhetően – Németországban rendkívül színes képet mutat. Scheidgen bemutatja az egyházi, szerzetesi és az állami intézmények tanterveinek engedélyeztetési processzusát, valamint a tanulmányi rend legfontosabb sajátosságait, elsősorban az oktatás és a számonkérések jellemző módszereit foglalva össze, mivel a tartalmak intézményenként (vagy még inkább, „professzoronként”) meglehetősen eltérőek.

TÓTH TAMÁS, a Pápai Magyar Intézet rektora, már említett írásában az egyháztörténeti kutatások és az egyháztörténelem oktatása szempontjából is kiemelt figyelmet érdemlő római lehetőségeket mutatja be, nem utolsósorban személyes tapasztalatai alapján. A legfontosabb egyházi levéltárak és gyűjtőkörük, valamint alapvető kutatási segédleteik mellett részletesen ismerteti a római egyházi egyetemek graduális és posztgraduális, általános és speciális egyháztörténeti képzési kínálatát. Tömör elemzést nyújt az egyháztörténeti tárgyak tanterven belüli súlyáról és hangsúlyairól, az egyháztörténeti szakirányokon tanuló hallgatók számáról, nemzetiségi megoszlásáról, a nők és férfiak, egyházi és világi személyek arányáról is.

Tóth Tamás tanulmánya és a kötet hasonló tematikájú – vagyis egy-egy oktatási terület (így az erdélyi és a magyarországi felsőoktatás és közoktatás) adottságait vizsgáló – írásai elsősorban azok számára lehetnek érdekesek, akik az egyháztörténet oktatásában vagy épp írásában maguk is aktívan részt vállalnak. Az olykor felsorolásszerű ismertetések – a szerkesztők célkitűzéseinek megfelelően – mint egy SWOT analízis tárják fel a téma oktatásával kapcsolatos erősségeket, gyengeségeket, veszélyeket és lehetőségeket. Ez – meglehet – kissé száraz olvasmány, de az egyháztörténészek, a történelemtanárok, a hittanárok, a katekéták számára számos nagyon is fontos és hasznos információt nyújt, valamint segítséget rövid és hosszú távú feladataik kijelöléséhez és megvalósításához.

JANKA GYÖRGY, a nyíregyházi Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola tanára a magyarországi katolikus (Esztergom, Veszprém, Győr, Eger, Pécs, Nyíregyháza, Sapientia Szerzetesi Főiskola) és református (Debrecen) hittudományi főiskolák, illetve karok (Károli Gáspár Református Egyetem és Pázmány Péter Katolikus Egyetem hittudományi karai), valamint néhány bölcsészkar (ELTE, PPKE, Károli) egyháztörténeti kurzusait veszi sorra, ismertette azok témáit, oktatóit és kötelező irodalmát. Bár az egyes intézmények bemutatása – terjedelmüket és részletezett-ségüket tekintve – meglehetősen egyenetlen, a tanulmány így is lehetőséget ad az érdemi összehasonlításra és egy értékelhető, tanulságos összkép kialakítására.

Az egyetemi szintű egyháztörténelem tanítás hazai múltjának és jelenének árnyalását, megértését segíti a kötetben elhelyezett két interjú. Az első egy, a Pécsi Egyháztörténeti Intézet megalapítójával, KATUS LÁSZLÓVAL 2007-ben felvett beszélgetés, melynek egyes részleteit kiegészíti a tanítványával, NAGY MARIANNAL (jelenleg a Károli Gáspár Református Egyetem Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszékének oktatójával) újabban készített interjú. A két egybeszerkesztett beszélgetés a Pécssett a rendszerváltás előtt, a főiskolai kollégiumban magán-összejövetelként szerveződő szemináriumok, az ún. „szerda esti egyetem” történetét eleveníti fel, ami a Pécsi Tudományegyetem máig is meghirdetésre kerülő egyháztörténeti témájú kurzusainak kezdetét és alapját jelentette.

A második interjúban a PEI munkatársai GÁRDONYI MÁTÉT, a Veszprémi Hittudományi Főiskola egyháztörténészét, a hazai felsőoktatásban népszerű *Bevezetés a Katolikus Egyház történetébe* című, legutóbb a Jel Kiadó gondozásában 2006-ban megjelent egyetemi tankönyv szerzőjét faggatták a felsőoktatási jegyzetek, oktatási segédletek funkcióiról, használhatóságáról, kritériumairól. A beszélgetésben szó esik a történelmi és a teológiai nézőpontok érvényesítésének lehetőségeiről, a korszakolás kérdéséről, a teológiai és a történettudományi szakok eltérő jegyzet-igényeiről, az egyetemes és a magyar egyháztörténet közös avagy szeparált tárgyalásának előnyeiről és hátrányairól, valamint számba veszik a magyar nyelvű, jelenleg forgalomban lévő jegyzeteket is.

A kötet további tanulmányai nagyrészt az egyháztörténeti témák közoktatásban való megjelenését vizsgálják, elsősorban a hittan és a történelem tantárgyakban. TAMÁSI ZSOLT, a Marosvásárhelyi Római Katolikus Teológiai Líceum igazgatója az erdélyi római katolikus egyházmegye helyzetét mutatja be az elemi iskolától, a gimnáziumon és a líceumon át a BBTE Római Katolikus Teológiai Karának kurzusaiig. Az erdélyi diákok a vallásoktatás kereteiben minden évben találkoznak – ha mégoly csekély mértékben is – egyháztörténeti témákkal, sőt tanulmányi versenyen is részt vehetnek az egyházmegye szervezésében. Az egyetemen a BA és az MA képzésben, sőt a doktori tanulmányok során is van lehetőség az egyháztörténelem tanulmányozására magyar nyelven.

Az egyháztörténelem helyét és szerepét az általános és középiskolai hittanoktatásban SIPOS EDIT, a Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola oktatója elemzi, a magyarországi hitoktatás tantervi tartalmai, fontosabb célkitűzései, hangsúlyai és a mindezeket (elvileg) szolgáló tankönyvek bemutatása közben. A hittant és abban az egyháztörténet tanítását az evangelizáció, a hit átadása perspektívájából vizsgálja, és ez a szempont a jelenlegi gyakorlattal kapcsolatban számos kérdést vet fel, komoly problémákra mutat rá. Az egyháztörténelem tanítása kapcsán (is), melyet kontextusától megfosztott „zárványnak” lát a hittan tantervekben, kimondja, hogy az mostani formájában, a mostani oktatási helyzetben eleve kudarcra ítélt. Sipos Edit tanulmányában számos olyan kezdeményezést, alternatív tantervet és tanítási módot is bemutat, melyek eredményes megoldásai lehetnek az általa felvetett problémáknak.

GIANONE ANDRÁS, a Katolikus Pedagógiai Szervezési és Továbbképzési Intézet munkatársa a hazai általános és középiskolai hittan mellett a történelem tantárgy tantervei és tankönyvei alapján vázolja fel, mely korszakok és milyen történelmi események kapcsán kerül előtérbe (illetve jelenik meg

egyáltalán) a kereszténység és a keresztény egyházak története. Vizsgálja ezek kontextusát, szemléletét, s azt is, adott esetben milyen értékítéletek társulnak az egyes interpretációkhoz. Mind a hittan, mind a történelem tárgyak kapcsán részletes ismertetést, sőt statisztikákat és jegyzékeket közöl az egyháztörténeti tantervi témákról, tankönyvi tartalmakról és vonatkozó érettségi követelményekről. Gianone tanulmányának hasznos tanulságokkal szolgáló része a történelem- és a hitoktatásban megjelenő történelmi ismeretek közötti interferencia vizsgálata. Összegzésében ő is arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyháztörténet-oktatás nem elhanyagolható kihívások előtt áll, amik alapvető (tartalmi és módszertani) megújulást tesznek szükségessé.

GÁLOS LÁSZLÓ (a PHF Abaligeti Gyakorló Iskolájának tanára) és GÖZSY ZOLTÁN (PEI) tanulmánya egy érdekes felvetés kibontása. Az általános iskolai hon- és népismeret tantárgy keretein belül vizsgálják az egyháztörténelem tanításának – egyelőre ki nem aknázott – lehetőségeit. A szerzők a honismeret tantervek elemzése során számos olyan témát mutatnak fel (egyházi ünnepek és azokhoz kapcsolódó népszokások, élet-fordulók, helytörténet, helyi közösségek szerveződése), melyek megértése nehezen képzelhető el egyháztörténeti háttérük bemutatása nélkül. A tantárgy tanítása kapcsán kiemelt jelentőségű helytörténet élményszerű, akár önálló felfedezéséhez többnyire könnyen elérhető és informatív egyháztörténeti forrásokat (például historia domusok) ajánlanak. A lokális identitás (és így annak megismerése és ápolása) szintén ezer szállal kapcsolódik a helyi egyházi közösséghez, elég csak a temetőkre vagy az útszéli keresztekre, a búcsúkra vagy a templomok védőszentjeire gondolnunk.

A Pécsi Egyháztörténeti Intézet *Forum Historiae Ecclesiasticae* című sorozatának első kötete, mellyel a kutatócsoport egykori alapítója, Katus László emléke előtt tiszteleg, az egyháztörténet-írás, a tudományszervezés, az oktatás és az oktatásszervezés szempontjából is nagy haszonnal forgatható kötet. Elsősorban a téma bennfenteseinek szól, de a szélesebb közönség, elsősorban az egyháztörténeti tanulmányokat fontolgató diákok, valamint a gyermekeik (vallási és történelmi) nevelésében felelősséget érző és vállaló szülők számára is tanulságos lehet. A jól szerkesztett, világos koncepciót követő kötet elején elhelyezett tudományelméleti-tudománytörténeti tanulmányok a teológus és a történész szakma érdeklődésére is méltán tarthatnak számot.

(ism.: *Dévényi Anna*)